HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

Kerekes Zoltán

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói

Józsa Antal–Vajda Alajos

Dokumentumok az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús hadifogoly politikájának kialakulásáról

4

XVIII. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1971

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

4

1971

ÚJ FOLYAM BUDAPEST XVIII. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Gonda Imre kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa (Budapest) — *dr. Hunyadi Károly* alezredes (Budapest) — *Lengyel István*, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának docense (Budapest) — *Szabó Sándor* és *Sztana Béla*, a Zrínyi Katonai Kiadó felelős szerkesztői (Budapest) — *Farkas Márton* kandidátus, *Józsa Antal* kandidátus, *Kerekes Zoltán*, *dr. Miczek György*, *Molnár Pál*, *Rákóczi Katalin*, *Tóth Sándor* és *Vajda Alajos*, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai, valamint *Molnár Éva*, *Viniczai István* és *Windisch Aladárné*, a Hadtudományi Intézet főmunkatársai

Szerkeszti a szerkesztő bizottság

Tagok:

Benda Kálmán, Csillag Ferenc, Godó Ágnes, Mucs Sándor, Nagy Gábor, Tóth Sándor

Felelős szerkesztő:

Liptai Ervin

Főszerkesztő:

Balázs József

Szerkesztő:

Molnár Pál

A szerkesztőség címe:

Budapest, I., Kapisztrán tér 2—4. Telefon: 360—764

Felelős kiadó: Zrínyi Katonai Kiadó

Budapest, XIII., Dózsa György út 49. Telefon: 409—550

Megjelenik negyedévenként

Előfizetési díj: 1 évre 32,— Ft, 1/4 évre 8,— Ft

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőnél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra

Index: 25—371

71.3797/2 — Zrínyi Nyomda, Budapest — F. v.: Bolgár Imre igazgató

TANULMÁNYOK

AZ 1848—49-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC HADI ZÁSZLÓI

Kerekes Zoltán

I. RÉSZ*

Magyarországnak a Habsburg birodalomtól való függése a francia forradalmat követő időszakban — tehát a XVIII. század végétől — a korábbinál is nagyobb méretűvé vált. A nemzeti függetlenség hiánya, az idegen elnyomás talán semmilyen téren nem mutatkozott meg olyan szembeötlően, mint éppen a hadügy, a hadsereg területén. Az országnak nem volt önálló hadserege, a császári haderőbe szervesen beillesztett magyar ezredekkel minden tekintetben az Udvari Haditanács rendelkezett. 1792 és 1815 között a Habsburg-haderő soraiban a magyar királyság területéről közel 1 millió katona[1] harcolt a forradalmi Franciaország, majd a napóleoni császárság ellen viselt koalíciós háborúkban. Ezek a háborúk mérhetetlen vér- és anyagi áldozatot követeltek az ország népétől, a jobbágytömegektől, akikre a feudális uralkodó osztály szinte teljes egészében áthárította a hadviselés minden terhét: a katonáskodást, a hadiadókat és a természetbeni szolgáltatásokat.

A magyar nemesi rendi országgyűlésnek nem volt beleszólása a külpolitikába, és azon belül a hadüzenet, valamint a békekötés kérdéseibe sem; szerepe a honvédelem területén csupán a bécsi kormányzat részéről esetenként megkövetelt újonckontingens és hadiadó megszavazására szorítkozott, amit hol készségesen, hol vonakodva, de teljesített. Az 1811—1812. évi országgyűlésen például a rendek megszavazták ugyan a királyi leiratban megjelölt 12 millió forint hadiadót, de kijelentették: ha a király „... az alkotmány és ősi szabadság sérelmeit nem orvosolja, az ország kormányzatának függetlenségét vissza nem állítja, ily segedelmet jövőben nem ajánlhatunk."[1/a] Az országgyűlés álláspontja azonban Bécset nem nagyon izgatta, már csak azért sem, mert I. Ferenc 1825-ig össze sem hívta a magyar or-

* A tanulmány II. részét folyóiratunk 1972. évi 2. számában közöljük (A szerk.)

1 Magyarország története I. köt. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1964. 408. o.

1/a *Szederkényi Nándor:* A magyar hadi intézmény történeti és közjogi megvilágításban. Budapest, Athenaeum, 1896. 165. o.

sággyűlést. Napóleon hadseregének 1812-es oroszországi veresége, majd a francia császárságnak 1815-ben bekövetkezett végleges bukása nyomán a korábbi európai hatalmi helyzetét visszanyert Habsburg birodalomnak, a nemzeti és szabadságmozgalmak elnyomására létrehívott Szentszövetség egyik tekintélyes alapító tagjának, már nem volt szüksége arra, hogy a magyar országgyűlés támogatásával szerezzen érvényt kívánalmainak. Bécs, az alkotmányos formákat félretéve, rendeletekkel írta elő az országnak az újoncok számát és a hadiadók összegét — s nem egy esetben katonasággal és letartóztatásokkal, tehát erőszakkal törte meg a megyék ellenállását. E mellett a Habsburg-kormányzat Magyarország háborús áldozatvállalásának kiváltásában jelentős teret biztosított az eszmei-érzelmi befolyásolásnak is: a magyar nemzet áldozatkészségére, a trón és a haza iránti hűségére, fiainak ősi vitézségére hivatkozó, lelkesítő szólamoknak csakúgy, mint a nemességet kiirtással, az egész országot végpusztulással fenyegető francia forradalommal való rémisztgetésnek. „Minden népek, egész Európa szemei reátok, magyarokra van függesztve — hangsúlyozta I. Ferenc az 1808. évi országgyűlésen elmondott trónbeszédében —, azon legyetek, hogy továbbra is megtarthassátok saját nemzeti sajátságtokat."[2]

Az 1808-as trónbeszéd szemforgató módon hivatkozott a magyar nemzeti sajátságokra, a bécsi kormányzat — különösképpen a hadsereg területén — ugyanis már régen nem volt tekintettel Magyarország érdekeire és azokra a nemzeti sajátságokra, amelyeknek Franciaországgal szembeni megvédésére buzdított. 1808 előtt és után is — egészen 1848-ig — a magyar országgyűléseken a követek ismételten sérelmezték, hogy a magyar ezredeknél a vezénylet és az ügyvitel nyelve német; hogy a tábornokok és a törzstisztek között magyarok alig akadnak; hogy a magyar gyalogezredek katonái német jellegű egyenruhát viselnek. Az országgyűléseken többször képezték sérelem tárgyát a magyar ezredeknek az osztrák császári színeket és címert feltüntető zászlói[3] is, amelyek talán minden más ténynél szembetűnőbben

2 Uo. 159. o.

3 A XIX. század első felében (1848-ig) az osztrák császári hadsereg magyar gyalogezredei téglalap alakú, fehér alapszínű, szabad szélein váltakozva fekete-arany-piros-ezüst lángnyelvekkel szegélyezett ezredzászlókat és sárga alapszínű, fekete-sárga-piros-fehér lángnyelv szegélyes zászlóaljzászlókat használtak. Az ezredzászlóknál a zászlólap egyik oldalára Szűz Mária ábrázolást, a másikra az éppen érvényben levő osztrák császári középcímert festették. A zászlóaljzászlókra, mindkét oldalra az osztrák császári középcímer került. A huszárezredeknél az ezredzászlók szintén fehérek, az osztályzászlók pedig sárgák voltak, de a zászlólap mindkét esetben négyzet alakú és a gyalogsági zászlóknál lényegesen kisebb méretű volt. A huszárezredek ezredzászlójának egyik oldalára Szűz Mária ábrázolást festettek, a másikra pedig az osztrák császári kiscímert. Az osztályzászlók mindkét oldalán az osztrák császári kiscímer szerepelt. Az 1806-ban bevezetett osztrák császári középcímer: bal karmaiban országalmát, jobbjában kardot és jogart tartó, kiterjesztett szárnyú osztrák császári kétfejű sas, nimbusz övezte két fején koronával, mellén az osztrák császári háznak a Német Lovagrend nagymesteri keresztjére fektetett és rendláncokkal övezett címerével. A sas szárnyain félkörívben a birodalmat alkotó országok és tartományok címerét helyezték el, jobbról és fentről kiindulva következő sorrendben: Magyarország, Galícia, Salzburg, Erdély, Morvaország és Szilézia, Stájerország és Karinthia, Würzburg és Franken, Krakkó, Alsó-Ausztria, Csehország. A kiscímer csupán abban különbözött a középcímertől, hogy mellékcímerei nem voltak. 1806 és 1848 között két címerváltozásra került sor: 1815-ben a Német Lovagrend nagymesteri keresztjét kiiktatták a címerből, továbbá Würzburg és Franken, valamint Krakkó címerét, ugyanakkor a mellékcímerek sorába bevették Lombardia, Velence és Tirol címerét. 1836-ban Illiria címerével 11-re bővült a mellékcímerek száma és változás állt be a szívpajzsot övező rendláncoknál is. Az 1815. évi és az 1836-os címerváltozások miatt a császári hadsereg 1816-ban és 1837-ben új mintájú zászlókat kapott.

tükrözték, hogy Magyarország nem független és nincs önálló nemzeti hadserege. A magyar gyalogezredek zászlóin Magyarország címerét a császári kétfejű sas szárnyain feltüntették ugyan, de csupán oly módon, mint az Ausztriai Császárság egyik tartományának címerét. A huszárezredek zászlóin még Magyarország címere sem szerepelt, mert a lovassági zászlókra az 1800-as évek elejétől csupán a császári kiscímert festették, amelyen úgynevezett mellékcímerek — köztük Magyarországé — nem voltak feltüntetve.

Az 1832—36-os országgyűlés 1835. május 10-i országos ülésén az új uralkodó elnevezéséről folyó vitában — ebben az ellenzék álláspontja az volt, hogy az új uralkodó I. Ferdinánd osztrák császár mint magyar király az V. Ferdinánd nevet használja, mivel már volt négy Ferdinánd nevű magyar király — Beöthy Ödön, a nemesi ellenzék egyik vezetője az ország függetlenségére hivatkozva az V. Ferdinánd elnevezést követelte. és hangoztatta, hogy az ország függetlenségét egyébként is több oldalról megnyírbálták; hogy diplomáciai téren Ausztria már elnyelte Magyarországot s külföldön Magyarországnak még a nevét is elfelejtették; hogy magyar katonaságról nem lehet beszélni és a zászlókon a nemzeti színek helyét a kétfejű sas foglalta el.[4]

Az 1832—36-os országgyűlés feliratban javasolta az uralkodónak: „Minden magyarországi pénzek magyar körírásokkal verettessenek és minden egyéb akár polgári, akár katonai intézeteknél is az ország címere, színei és magyar körírású pecsétje használtassék."[5]

A javaslatot az uralkodó válasz nélkül hagyta, ezért az alsótábla az 1843—44. évi országgyűlésen a fentihez hasonló megfogalmazásban ismét előterjesztette az ország címerének és színeinek használatára vonatkozó javaslatát, kitérve abban a katonaságra is, de a javaslat lényegében már a felsőtáblán megfeneklett.

Jóllehet a XVIII. század negyvenes éveiben már a magyar színként elismert, a francia forradalom hatására pedig a XIX. század elejétől a társadalmi haladás és a nemzeti szabadság jelképének tekintett piros-fehér-zöld, magyar nemzeti trikolórt[6] a császári hadsereg magyar ezredei 1848 előtt nem viselhették zászlóikon, a magyar nemzeti színeknek hadi zászlókon való alkalmazására elvétve mégis sor került; éspedig a nemesi felkelés, az insurrectio és a polgárőrség[7] zászlóin. Ennek bizonyítékaként megemlíthető az a piros-fehér-zöld lángnyelvekkel (háromszögekkel) szegélyezett, fehér alapszínű, egyik

4 *Ballagi Géza:* A magyar nemzet története. IX. köt. Szerk.: *Dr. Szilágyi Sándor,* Budapest, Athenaeum, 1897. 373. o.

5 *Kumorovitz L. Bernát:* A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban HK.) 1954. 3—4. sz. 56. o.

6 A magyar nemzeti színekkel részletesen foglalkozik *Kumorovitz L. Bernát:* HK. 1954. 3—4. sz. 18—60. o., 1956. 1. sz. 77—119. o.

7 Az elavult, csekély harcértékű és csak alkalmilag fegyverbe hívott nemesi felkelésnek a bécsi kormányzat maga sem tulajdonított nagy jelentőséget. Az insurrectio fegyverbe hívására és hadi alkalmazására Bécs intézkedett ugyan, de a nemesi felkelés magyar jellegét az egyenruha, a vezényleti nyelv, a tisztikar összetétele és a zászlók tekintetében nem korlátozta. Ugyanez némileg a félkatonai, karhatalmi jellegű polgárőrségre is vonatkozott. bár ennél a városi polgárság nemzeti összetételétől függött a polgárőrség jellege. Erősen német jellegű volt a polgárőrség Győrben és Sopronban.

oldalán aranysugarakkal övezett Szűz Máriát, a másikon Magyarországnak két lebegő angyal tartotta címerét feltüntető zászló,[8] amely feltehetően a nemesi felkelés 1800. évi fegyverbe hívása során felállított Vas megyei insurrectionalis gyalogzászlóalj részére készült. A zászló felirata: „Francisco II. Feliciter Regnante... Comitatus Castri Ferrei." A pesti magyar polgári gyalog őrhad 1844. augusztus 14-én felavatott[9] zászlója[10] ugyancsak a magyar trikolórt jelenítette meg. Sámuel Alajos, az őrhad lelkésze a zászlószenteléskor elmondott beszédében az uralkodó iránti feltétlen alázat és hűség hangsúlyozása mellett kiemelte annak jelentőségét is, hogy sikerült „nemzeti színben, nemzeti parancsszóra ... a nemzeti zászló alatt e nemzeti polgári őrhadat létre hozni".[11]

A bécsi udvarnak a nemzeti önállóságért és a társadalmi haladásért fellépő erők nyomására tett fenti engedményei nem változtattak azon a tényen, hogy Magyarországnak 1848 előtt nem volt önálló hadserege, hogy a magyar katonákat az országot elnyomó Habsburg birodalom, az osztrák császárság színeit és címerét viselő zászlók alá kényszerítették. Az 1848-as pesti polgári demokratikus forradalom győzelme, a jobbágyfelszabadítás és a nemzeti függetlenség kivívása nyomán születhetett csak meg — noha nem csekély további küzdelem árán és nem egyik napról a másikra — az önálló magyar nemzeti haderő, a *honvédség,* amely az ország címerét és a piros-fehér-zöld nemzeti trikolórt hordozta zászlóin.

Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlóiról beszélve azonban nem szorítkozhatunk csupán a reguláris hadseregre, azaz a honvédség zászlóira, hanem a szabadságharc hadi zászlóinak tekintjük természetesen a fegyveres erő többi részének, a nemzetőrségnek, a népfelkelésnek, a különböző szabad- és gerillacsapatoknak a zászlóit, sőt az úgynevezett toborzó zászlókat is.

A piros-fehér-zöld trikolórt, amelyet a nagy francia forradalmat követő évtizedekben, de különösen az 1830-as évektől kezdve Magyarországon egyre szélesebb rétegek tekintettek a polgári forradalom és a független nemzeti állam jelvényének és szimbólumának, az 1848-as pesti forradalom vívta ki. A piros-fehér-zöld nemzeti színt, amely alig egy évtizeddel ezelőtt „még meglehetősen tiltott portéka volt, és viselését felségsértésnek tartották"[12], az 1848. márciusi napokban a forradalmi tömegek ezrével tűzték ki zászlók és kokárdák formájában, mind a fővárosban, mind vidéken. Ugyanakkor a forradalom fellépett a magyar nép szemében oly gyűlöletes osztrák császári kétfejű sas és a fekete-sárga szín használata ellen.

[8] A zászló az Országos Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében található. Leltári száma: 0114/Zl.

[9] *Weil Fülöp:* A megújított pesti magyar polgári gyalog-őrhad 1844. évi Nyárutó 15. Rákosmezején ünnepelt zászlószentelésének emlékkönyve. Pesten, Landerer és Heckenast, 1845. 52. o.

[10] A zászlót az Országos Hadtörténeti Múzeum őrzi. Leltári száma: 0144/Zl.

[11] *Weil:* I. m. 52. o.

[12] Marczius Tizenötödike, 1848. április 6.

A „Le a kétfejű sassal!" jelszó [13] 1848. március 15-én délelőtt, a Landerer és Heckenast Nyomdát lefoglaló és forradalmi követeléseit előzetes cenzúra nélkül kinyomtató pesti néptömeg soraiból, az ifjú Vajda János, a költő ajkáról hangzott el először. Ugyanaznap délután a pesti városházán előzőleg megalakított forradalmi bizottság, a tizennégytagú Közbátorsági Választmány vezetésével húszezres tömeg vonult át Budára, hogy a Helytartótanáccsal is elfogadtassa a forradalom követeléseit. A menet élén Szathmáryné Farkas Lujza, a Nemzeti Színház jeles művésze vitte a nemzeti zászlót.[14] Este a börtönből kiszabadított Táncsics Mihályt Pestre kísérő fáklyás diadalmenet soraiban már egyre szaporodtak a nemzeti zászlók, a forradalom első napjának finéléjaként a Nemzeti Színházban lezajlott spontán ünnepségen pedig mind a színészek, mind a színház nézőterére betódult tömegek nemzeti kokárdát viseltek.[15]

A színházi ünnepséget követően a Közbátorsági Választmány ülést tartott, amelyen a forradalom első napjának eseményeit és eredményeit elemezte, majd határozatokat hozott a legközelebbi teendőket illetően. A Választmány — amint 1848. március 15-i keltezéssel kinyomtatott és másnap közzétett két felhívásából kitűnik — a forradalom felfegyverzését, a nemzetőrség megalakítását tekintette legsürgősebb feladatának és elhatározta, hogy a pesti polgári őrsereg létszámát egyelőre 1500 fővel növeli. A Közbátorsági Választmány elrendelte azt is, „hogy a pesti polgári őrsereg mint nemzeti őrsereg nemzeti színekkel ékesíttessék",[16] és kimondta, hogy mind a polgári őrsereg tagjainak, mind a nemzetőrségbe újonnan jelentkezőknek egyazon ismertető jele lesz: „egy nemzeti szalag a bal karon s nemzeti színű rózsa a fővegen."[17] A Választmány határozatot hozott továbbá a főváros március 16-i ünnepi kivilágítására és arra, hogy a jövőben „Pestváros, mint a haza szíve törvényházának tornyán nemzetiszínű lobogó lobogand."[18] Március 16-án azonban nemcsak a pesti városházára tűzték ki a nemzeti zászlót, hanem az egész főváros zászlódíszbe öltözött. A korabeli hírlapi tudósítás szerint „minden utczában — s némi kivétellel majd minden házon nemzeti kisebb s nagyobb zászlók hirdetik a halottaiból föltámadt népszabadságot . . ."[19] Az egyetem épületét, a nyomdákat, a könyvesboltokat „Éljen a sajtószabadság!" feliratú nemzeti zászlók díszítették, az Ellenzéki Kör ablakiban 150 zászló lengett[20] és még a hengermalom, a selyemgyár és a cukorgyár épületére is kitűztek egy-egy nagy zászlót.[21] Az utcákon egész nap „örömrivalgó csapatokban járt a nép zászlókkal fel s alá"[22] és mindenkinek a mellét kokárda ékesítette.

13 *Bírányi Ákos:* Pesti forradalom. (Martius 15—19.) Hiteles adatok nyomán. Pest, Trattner és Károlyi, 1848. 22. o.
14 *Pálffy Ilona:* Nők a magyar függetlenségért. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 53. o.
15 Pesti Hírlap, 1848. március 17.
16 *Pap Dénes:* Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez. 1848—1849. I. köt. Pest, Heckenast Gusztáv, 1868. 14—15. o.
17 Uo.
18 Uo.
19 Jelenkor, 1848. március 21.
20 *Kléh István:* A pesti forradalom története 1848-ban. Pest, Beimel nyomdája, 1848. 30. o.
21 Jelenkor, 1848. március 21.
22 *Kléh:* I. m. 30. o.

A nemzeti zászlók és kokárdák iránti nagy keresletre jellemző, hogy egy Váci utcai kereskedőtől néhány nap alatt 12 ezer nemzetiszínű kokárdát és 200 zászlót vásároltak.[23]

A nemzeti zászlók és kokárdák tömeges kitűzésével egyidejűleg a forradalmi tömeg követelte a császári sasoknak és az ausztriai színeknek a középületekről történő eltávolítását, illetve kicserélését magyar címerrel és magyar nemzeti színekkel. E követelést a március 17-én délután megtartott népgyűlés fogalmazta meg és Nyáry Pál vezetésével küldöttséget menesztve a Helytartótanácshoz, azt a követelés teljesítésére kényszerítette.[24] Egyébként Pest megye március 21-i közgyűlése is határozatot hozott „az ország függetlenségének és nemzetiségének lealacsonyító gúnyául alkalmazott austriai színeknek és császári jelvényeknek nemzeti színekkel és címerekkel való felcserélésére."[25]

Néhány nap múlva a középületekre, köztük a Helytartótanács és a kamara épületére is kitűzték a nemzeti zászlót, ugyanakkor a zálogháznál, a harmincad-, posta- és sóhivataloknál a korlátokat és az őrbódékat nemzetiszínűre festették át.[26]

A reakció minden lehetőt elkövetett, hogy útját állja a nép követeléseinek. A Bálvány utcai váltótörvényszéktől például március 28-án nemzeti zászlóval felvonuló tüntető tömegnek erőszakkal kellett elkoboznia a kétfejű sasos, latin köriratú pecséteket.[27] Különösen konokul ragaszkodott a fekete-sárga színhez és a kétfejű sashoz a fővárosban állomásozó császári katonaság, főleg annak tisztikara, amely, ha elegendő megbízható katonája lett volna — a 7 ezer főnyi helyőrségnek nemcsak a magyar, hanem az olasz katonái közül is sokan rokonszenveztek a forradalmi tömegekkel —, bizonyára megkísérli a forradalom vérbefojtását. „A királyi kaszárnyákról a sasok még mindig nem akarnak elrepülni — méltatlankodott a korabeli lap —, a halál színei fekete és sárga alakban még mindig gyászolni látszanak valamit. Megmozdíthatatlan nép ez a katonai hatóság . . . még mindig nem akarja elismerni, hogy ezentúl a nemzet parancsol . . ."[28]

A március 15-ét követő napokban a főváros népének ingerültsége nőttön-nőtt a budai császári főhadparancsnokság iránt, egyrészt mert az nem tűzette ki a laktanyákra a nemzeti zászlót, de méginkább amiatt, hogy az alakuló nemzetőrség részére szükséges fegyverek kiadását minduntalan elodázta. Március 22-én este, amikor elterjedt annak a híre, hogy titokban ágyúkat és lőport szállítottak a katonaság részére, a forradalmi fiatalság — a nép helyeslésével találkozva — elhatározta a katonaság megtámadását. Az összetűzés azonban mégis elmaradt, mert másnap a Közbátorsági Választmány négytagú küldöttsége kereste fel Lederer budai főhadparancsnokot, majd a vele

23 Pesti Divatlap, 1848. március 21.
24 *Kléh:* I. m. 38. o.
25 Nemzeti Újság, 1848. március 23.
26 Jelenkor, 1848. március 21.
27 *Kéry Gyula:* A magyar szabadságharcz története napi-krónikákban. Budapest, Franklin Társulat, 1889. 217. o.
28 Uo. 213. o.

folytatott tárgyalásról délután 3 órakor a Múzeum téren tartott népgyűlésen arról számolt be, „hogy a főparancsnok becsületszavára fogadá, miszerint a honpolgárokat nem fogja megtámadni a katonaság. Hogy ismét 1500 fegyver fog kiosztatni, s hogy a nagy laktanyán (invalidus) 3 órától fogva nemzeti czimerű, nemzeti lobogó fog lengeni. Ez meg is történt."[29]

A március 15-ét követő napokban — a 12 pontot elfogadva — a vidék népe is csatlakozott a forradalomhoz. A forradalmi átalakulás, a fővároshoz hasonlóan, vidéken is a nemzeti trikolór kitűzése és lelkes ünneplése közepette ment végbe.

Székesfehérvárott — a város lakosságának jelenlétében — március 17-én délután tűzték ki a „béke, szabadság és egyetértés" feliratú nemzeti zászlót a városháza erkélyére.[30] Pécsett március 18-tól lengett nemzeti zászló a városháza tornyán,[31] másnap pedig a császári címereket az ország címerével cserélték fel.[32] Debrecenben március 20-án este kerülnek fel először a nemzeti kokárdák a fövegekre.[33] A nagykunok március 26-i, Kisújszálláson tartott gyűlésére a környező községek küldöttségei nemzeti zászlókkal vonultak fel, hogy elfogadják a 12 pontot.[34] Baján a városi tanács határozata értelmében március 27-én ünnepélyes keretek között tűzték ki a háromszínű zászlót a városházára.[35] Tehát „a fővárosi mozgalom mindenütt a legélénkebb rokonszenvre talált. Szeged, Miskolcz, Fehérvár, Szabadka, Kecskemét mindenik feltűzé a nemzeti trikolórt, és körötte a nép gyülekezik, melly e zászlót kezében, ha arra kerülne a sor, megtudná védelmezni."[36]

1848. március 23-án, amikor a pozsonyi országgyűlés alsóháza a nemzeti zászlóról és a magyar címerről szóló törvényjavaslatot tárgyalta, a bécsi udvarnak kész tényként kellett tudomásul vennie, hogy a pesti forradalom — az országgyűlés napirendjén szereplő sok más problémához hasonlóan — a magyar nemzeti zászló és címer szabad használatát, de facto, már megvalósította. Az alsóház ülésén Magyarország ún. kapcsolt részeinek zászló- és címerhasználatára vonatkozóan kiegészített és a képviselők által elfogadott törvényjavaslatot március 26-án a felsőház is jóváhagyta.[37]

Az 1847—48-as országgyűlésen alkotott és összességükben 1848. április 11-én szentesített nagy jelentőségű törvények között a nemzeti színről és az ország címeréről szóló 21. törvénycikkely így hangzott: „1. §. A nemzeti szín és ország czimere ősi jogaiba visszaállíttatik.

29 Nemzeti Újság, 1848. március 26.
30 Uo. 1848. március 21.
31 Jelenkor, 1848. március 23.
32 Uo. 1848. március 28.
33 Uo. 1848. április 2.
34 Uo. 1848. április 6.
35 Nemzeti Újság, 1848. április 2.
36 Marczius Tizenötödike, 1848. március 21.
37 Felséges Első Ferdinánd austriai császár, Magyar- és Csehországok e néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik esztendei sz. András hava 7-dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének irományai. (Továbbiakban: Az 1847—48. évi országgyűlés iratai.) Pozsony, 1848. 116. o.

2. §. Ennélfogva a három színű rózsa polgári jelképen újra felvétetvén, egyszersmind megállapíttatik, hogy minden középületeknél s közintézeteknél minden nyilvános ünnepek alkalmával, és minden magyar hajókon a nemzeti lobogó és ország czimere használtassék. — Egyébiránt a kapcsolt részeknek szabadságukban hagyatván, hogy az ország színei és czimere mellett, saját színeiket és czimerüket is használhassák."[38]

A 21. törvénycikkelyt elolvasva rögtön szembetűnik, hogy az a hadsereg, a katonaság zászlóira vonatkozóan nem tartalmaz kitételeket, jóllehet az 1848. január 7-én benyújtott törvényjavaslatban — a nemzeti szín és címer kérdése eredetileg nem önállóan, hanem a magyar nyelvről és nemzetiségről szóló törvényjavaslatba iktatva került tárgyalásra — benne volt, hogy „. . . minden polgári, kincstári, *katonai intézeteknél* . . . (a szerző kiemelése) egyedül az ország czimere és a nemzetiszínek használtassanak . . ."[39] A katonai zászlóra vonatkozó rendelkezésnek a 21. törvénycikkből való kimaradását ugyanarra az okra vezethetjük vissza, mint az önálló magyar hadseregről szóló törvényjavaslatnak az 1847—48-as országgyűlés napirendjéről történt levételét: az országgyűlésen többségben levő mérsékelt elemek el akarták kerülni, hogy a császári hadseregnek a bécsi udvar részéről évszázadok óta oly féltékenyen őrzött egysége megbontásával, a dinasztia iránti hűség megsértésének gyanújába keveredjenek.[40] A császári-királyi hadsereg egysége lebegett a bécsi Állami Konferencia előtt is, amikor a törvényjavaslat teljes egészében való elfogadása mellett foglalt állást és elutasította a Magyar Kancellária országgyűlési bizottságának azt az indítványát, hogy a törvényjavaslatból töröljék a háromszínű kokárda mint polgári jelvény kifejezést. Az Állami Konferencia ravasz módon ugyanis így okoskodott: a háromszínű rózsa, mint polgári jel felvétele megfogalmazásból az is következik, hogy mint nem polgári, vagyis nem civil, tehát mint katonai jelvényt nem veszik fel; azaz, a magyar ezredek zászlói nem lesznek nemzetiszínűek, „hanem megmaradnak fekete-sárgának."[41]

A nemzeti színről és címerről szóló törvény nem rendelkezett ugyan a nemzetőrség zászlóiról sem, de magától értetődő volt, hogy a pesti forradalomnak szinte az első óráiban létrehívott nemzetőrség — ez az 1789-es francia forradalomtól örökölt és Európa-szerte a népszabadság pillérének tekintett intézmény — a piros-fehér-zöld trikolórt hordozza zászlóin.

A bécsi udvar és a magyar nagybirtokos reakció ellenszenvvel és aggodalommal fogadta a magyarországi nemzetőrség rohamos növekedéséről március végén és április elején Bécsbe és Pozsonyba érkező híreket; és nem véletlen, hogy a 48-as törvénycikkek közül egyik

[38] 1848-dik évi magyar országgyülésen alkotott törvényczikkelyek. (Továbbiakban: 1848-as törvénycikkelyek . . .) Pesten, Trattner és Károlyi, (1848.) 47. o.

[39] Az 1847—48. évi országgyűlés iratai. 50—52. o.

[40] *Márki Sándor és Beksics Gusztáv:* A magyar nemzet története. X. köt. Szerk.: Dr. *Szilágyi Sándor*, Budapest, Athenaeum, 1898. 43. o.

[41] *Károlyi Árpád:* Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. Budapest, Kiadja a Magyar Történelmi Társulat, 1936. 140. o.

sem tette meg az utat Pozsonytól Bécsig, a királyi udvarig oly hosszú idő alatt, mint a nemzetőrségről szóló.[42] A városi és a falusi szegény néptömegeknek a nemzetőrségbe való belépését — és ily módon a felfegyverzését — a reakció a magasra szabott vagyoni cenzussal igyekezett megakadályozni; a nemzetőrség hivatását pedig leszűkítette „a személyes és vagyonbátorság, a közcsend és belbéke"[43] biztosítására. A nemzetőrség azonban mégsem vált azzá, amivé Bécs és a magyar reakció szerette volna: egy, a korábbi polgárőrséghez hasonló jellegű, a dinasztia iránt lojális, társadalmilag passzív intézménnyé. Mindez már a forradalom legjelentősebb vívmányait fenyegető március 28-i királyi leiratok miatt támadt tömegmegmozdulások napjaiban kiderült, amikor a nemzetőrség legforradalmibb alakulatai készek voltak arra is, hogy a márciusi fiatalok vezetésével kivívják a köztársaságot.

Mint említettük, a nemzetőrség szervezését, a Közbátorsági Választmány már március 15-én éjjel elkezdte és ettől kezdve több ízben is felhívta a főváros népét: „A nemzetőrség fölállítása s fölfegyverzése első gondunk legyen."[44] Március—áprilisban a fővárosban és vidéken egyaránt sorra alakultak meg a nemzetőrszázadok, zászlóaljak, illetve osztályok, amelyek részére lelkes honleányok napokon belül nemzetiszínű zászlókat varrtak és hímeztek. A pesti költők és írók feleségei — Petőfiné, Vörösmarthyné, Bajzáné, Szigligetiné és mások — „nehéz habos selyemből" készítettek a pesti nemzetőrség részére egy ezüst hímzéssel és rojtozással díszített zászlót.[45] 300 losonci nemzetőr már 1848. március 18-án — talán a legelsőnek — felesküdött a nemzeti zászlóra.[46] A pesti nemzetőrség 6. osztálya március 19-én az Ellenzéki Kör épületében tett esküt a piros-fehér-zöld, „Hazáért, királyért és alkotmányért" feliratú zászlójára.[47] A híres debreceni kollégium diákjai, akik a pesti fiatalok példáján felbuzdulva „olly bátor mint nemes eltökéléssel, senkitől föl nem híva" léptek be „a honvédő polgári őrsereg" soraiba, március 26-án tartották zászlóavatási ünnepélyüket.[48]

1848 áprilisától egyre több és több nemzetőr alakulat rendezett — többnyire eskütétellel összekapcsolva — zászlószentelési ünnepséget.

A szolnoki nemzetőrök[49] április 2-án, az egriek és a veszprémiek[50] április 9-én avatták fel zászlójukat. Április 10-én esküdött fel zászlajára Bars megye nemzetőrsége.[51] Május 6-án az eperjesi főiskola ifjú

42 Uo. 124. o.
43 „22. Törvényczikkely. A nemzeti őrseregről." — 1848-as törvénycikkelyek . . . 47. o.
44 Marczius Tizenötödike, 1848. április 3.
45 Pesti Divatlap, 1848. április 15.
46 Marczius Tizenötödike, 1848. április 13.
47 Jelenkor, 1848. március 21.
48 BESZÉD, mellyet midőn a' honvédő polgári őrsereghez magát önként felajánlott h. h. debreczeni főiskolai ifjúság nemzeti lobogóit tavaszelő 26-kán 1848. a' főiskola falaira kifüggeszté, a' szabad ég alatt tartott *Péczely József*, főiskolai igazgató tanár. (Országos Hadtörténeti Múzeum nyomtatványtár, 1963/Nyt. sz.)
49 Pesti Hírlap, 1848. április 9.
50 Pesti Hírlap, 1848. április 19.; *Horváth Pius:* Veszprémi nemzeti őrség zászló-szentelési ünnepén tartott egyházi szózat, melyet April 9-én 1848. évben a szabad ég alatt elmondott. Veszprém, 1848.
51 Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye. Budapest, Apolló Irodalmi Társaság, 1903. 414. o.

nemzetőrei,[52] 7-én pedig a kassai lovas nemzetőrök[53] tartottak zászlóavatási ünnepséget. A kassai nemzetőrök az ünnepség végén díszmenetben vonultak el a zászlóanya előtt. A tatatóvárosi gyalogos nemzetőrség[54] zászlóavatási ünnepségére május 14-én került sor. A Vas megyei nemzetőrök[55] a zászlóanya, gróf Batthyány Lajosné Zichy Antónia névnapját, június 13-át választották a zászlóavatás napjául. Az ünnepségre Ikervárott került sor. A zalaegerszegi gyalogos nemzetőrszázad[56] 310 őrvitéze június 22-én esküdött fel az ugyanakkor felavatott zászlajára.

Az 1848-as nemzetőrség részére előírt esküformula így hangzott:

„Én NN. esküszöm az élő Istenre sat. a királynak és alkotmánynak hűséget, előljáróimnak engedelmességet — esküszöm, hogy polgártársaimnak személyét és vagyonát minden törvénytelen támadás ellen, előljáróim felhívására oltalmazom, a közcsendet, békét és nyugalmat sem nem háborítom, sem háborítani nem engedem, általában minden szolgálati kötelességemet, midőn tőlem megkivántatik, pontosan teljesítem, és leszek polgári előljáróim vezérlete alatt hű őrje az alkotmánynak, a törvénynek és a hazának. Isten engem sat."[57]

A fenti esküvel tettek hitet zászlajukra a selmecbányai nemzetőrök[58] június 29-én, Péter-Pál napján.

Zrínyi Miklós híres jelszava: „Ne bántsd a magyart!" szerepel azon a zászlószalagon,[59] amelyet a Baranya megyei nemzetőrség hegyháti zászlóaljának[60] július 3-án Beremenden megtartott zászlószentelési ünnepségen gróf Batthyány Kázmérné zászlóanya a zászlóra adományozott. Putnokon július 9-én, vasárnap szentelték fel a helybeli nemzetőrség zászlóját,[61] a Borsod megyei nemzetőrök[62] lobogóit pedig augusztus 30—31-én Miskolcon, illetve Mezőkövesden avatták fel. Szeptember 11-én Soltvadkerten esküdtek fel zászlajukra a Nógrád megyei nemzetőrök.[63] A Bihar megyei lovas nemzetőrcsapat[64] 1848. szeptember 26-án Nagyváradon a Kispiac téren sorakozott fel zászlója felavatásához.

Az 1848-as nemzetőrség zászlóinak felavatása, felszentelése mindig rendkívül ünnepélyes keretek között zajlott le, amit egyébként a korabeli szabályzat is előírt: „A zászlószentelési díszletnek olly ünnepélylyel kell megtörténnie, hogy annak sajátszerűsége minden nemzetőr keblében szentesített kegyeletet gerjesszen, a zászlónak tiszte-

52 A szabadságharc emlékalbuma. Kassa, 1898. 69—72. o.
53 Uo. 44—46. o.
54 Beszédek, mellyek a tata-tóvárosi gyalog nemzeti őrsereg ünnepélyes felszentelése alkalmával tartattak. Komárom, 1848. 14. V.
55 Pesti Hírlap, 1848. június 23.
56 Nemzetőr, 1848. augusztus 6.
57 1848-as törvénycikkelyek . . . 52. o.
58 Pesti Hírlap, 1848. július 6.
59 A szalag az Országos Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében van. Leltári száma: 0386/Zl.
60 Kossuth Hírlapja, 1848. július 17.
61 Nemzetőr, 1848. július 23.
62 Pesti Hírlap, 1848. december 14.
63 *Dr. Borovszky Samu* (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád megye. Budapest, Wodianer F. és Fiai Könyvnyomdája, é. n. 528. o.
64 *Hegyesi Márton:* Bihar megye 1848—49-ben. Nagyvárad, Hügel Ottó Könyvnyomádja, 1885. 94. o.

letbeni tartására. Ez ereklye emlékeztesse őt elvállalt kötelességeinek teljesítésére. Az ünnepély elrendezését külön intézkedések határozandják, mellyeket a helyhatóság, a zászlót szentelő zászlóalj vezérével, közzé teend."[65]

Az egyik legnagyobb szabású zászlószentelési ünnepélyre 1848. július 30-án, Budán, a Vérmezőn került sor, ahol 5000 nemzetőr részvételével 1 budai és 4 pesti gyalogos nemzetőrzászlóalj zászlóit avatták fel.[66] A budai zászlóaljnál Szemere Bertalanné, a pestieknél Almássy Pálné, Csekonics Jánosné, gróf Károlyi Györgyné és Kossuth Lajosné voltak a zászlóanyák. A zászlószentelés után a nemzetőrök előbb magyar, majd német nyelven tették le az előírt esküt.

Ugyancsak magyarul és németül hangzott el az eskü a budai és pesti lovas nemzetőrök ajkáról az augusztus 13-án délelőtt a Rákoson tartott zászlószentelési ünnepségen.[67] Az a kétágú zászlószalag, amelyet báró Vay Miklósné, Geymüller Katalin zászlóanya a budai lovas nemzetőrök zászlójára kötött, egy Tóth N. nevű honvédtiszt[68] jóvoltából a mai napig fennmaradt. „Védd, hogy megtarthasd": ez a jelmondat olvasható a szalagon, amelyet az Országos Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében őriznek.[69] A pesti lovas nemzetőrök arannyal gazdagon hímzett, szabad szélein rojtozással díszített, fehér selyemzászlója a szabadságharc bukásakor szintén elkerülte a megsemmisülést és jelenleg a Nemzeti Múzeumnak a magyar nép történetét bemutató kiállításán látható. A zászló egyik oldalán Magyarország és Pest címere, valamint „1848 Királyért és Hazáért" jelmondat szerepel, a másik oldalán Szűz Mária ábrázolás, továbbá „1848 Magyarország védasszonya" felirat. A zászló, amelyet a zászlóanya Batthyány Lajosné, a miniszterelnök felesége adományozott a pesti nemzetőröknek, 1863-ban Triebler Ferenc, a néhai zászlótartó özvegyétől került be a Nemzeti Múzeumba.[70]

Az 1848. augusztus 13-i zászlószentelési ünnepségre több mint egy hónappal azután került sor, hogy Baldacci Mórnak, a nemzetőrségi haditanács elnökének aláírásával megjelent az 1848. július 10-én kelt alábbi kormányrendelet:

„A miniszterelnök jóváhagyásával a nemzetőrségeknél a gyalog zászlónak a rúdja a nemzeti színekkel festve fehér szegekkel kiverve, 1 öl négy láb hosszú. Felső végén egy lándzsa alakú fehér fémhegy, ennek egyik oldalán honi címer, a másikon V. F. van bevésve. Lobo-

[65] A magyar nemzeti őrseregnek kötelező szabályai. Pest, Landerer és Heckenast, 1848. 51—52. o. — A zászló iránti tisztelet elmélyítése végett írták elő azt is, hogy a zászlóaljparancsnok-őrnagy lakásán őrzött zászlónak „a kiállított hadakhozi elhozatala, mindig illő tisztelettel történjék." A zászlót mindig egy főtiszt vezette szakasz kísérte a gyülekezőhelyen felsorakozott zászlóaljhoz, miközben két dobos az előírt indulót verte. Az őrnagy a zászlóval közeledő zászlós elé lovagolt, tisztelgett a zászlónak, aztán a zászlóalj arcvonala előtt a helyére kísérte. A gyakorlat vagy díszelgés végén a zászlót hasonló módon vitték vissza az őrnagy lakására.

[66] Kossuth Hírlapja, 1848. augusztus 1.

[67] Uo. augusztus 17.

[68] Magyar Nemzeti Múzeum, Kalauz a régiségtárban. (Továbbiakban Kalauz . . .) 15. bővített kiadás. Budapest, Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum, 1912. 66. o.

[69] Leltári száma: 0389/Zl.

[70] Kalauz . . . 83—84. o.

gója fehér selyem kelméből, a szegéllyel együtt hossza átmérője 5 láb 8 hüvelyk, szélessége a rúdnál 4 láb, jobb oldalán a magyarországi, a balon a megyei címer aránylagos nagysága festve. Három oldalon levő szegélye 6 hüvelyknyi széles és nemzeti színekkel háromszögű darabokra osztva körül festett. Tokja fekete viaszos vászon, reája fehér betűkkel a zászlóalj neve és száma kiírva.

A lovassági zászlónak rúdja 7 láb 3 hüvelyk hosszú, egyébiránt olyan mint a gyalogosoké, rajta középen egy lábnyi vasrudacska karikával. Lobogója fehér selyem kelméből, a szegéllyel együtt hossza átmérője 2 láb 4 hüvelyk. Címerek rajta mint a gyalogs. zászlón. Szegélye 3 hüvelyk[71] széles úgy mint a gyalogoké festve. Tokja szürke mint a gyalog zászlóé."[72]

A nemzetőrzászlók anyagát, külalakját és nagyságát szabályozó, fenti rendelkezés megjelenése előtt használatba vett zászlók zöme, de még a július 10-ét követően készültek egy része is — amint a pesti lovas nemzetőrség zászlója is tanúsítja — többé-kevésbé eltért a szabványostól. Ebben közrejátszott, többek között, az is, hogy részletes előírásokat a Baldacci-féle rendelet sem tartalmazott, s így azt különböző módon értelmezhették.

A nemzetőrzászlókhoz a különböző insurgens és polgárőrségi zászlók szolgáltak mintául, amelyek egy része a XIX. század első évtizedeiben már a nemzeti színeket és az ország címerét viselte.

Az 1848. július 10-i rendelet előírásai alapján készült nemzetőrzászlók közül néhány átvészelte a szabadságharc bukását. A 2 századból álló debreceni lovas nemzetőrség zászlójának[73] egyik oldalára az ország, a másikra Debrecen város címerét festették. Arany és ezüst hímzéssel díszített piros-zöld szalagján „Bátorság ad erőt ... A haza minden előtt" felirat olvasható.

A Veszprém megyei nemzetőrségnek Magyarország és Veszprém megye címerét viselő zászlóját a veszprémi Bakony Múzeum őrzi.

A zombori nemzetőrségnek Magyarország és Bács-Bodrog megye hímzett címerét feltüntető zászlója csak annyiban tért el az előírásostól, hogy a zászlólap szabadon lengő széleit rojtozás, két szabad sarkát pedig bojt díszíti, továbbá, hogy az országcímeres oldalára a „Királyért Hazáért" a megyecímeresre a „Szabadságért" felírást hímezték. A lángnyelvszegélyezést rátűzéssel erősítették a zászlólapra. Hímzéssel díszített háromágú szalagjának csak részben kiolvasható felirata: „Most vagy soha 1848 ... Putnik született Simonovits Kornélia ... Emlékül Ballun Pál százados, és Ballun született Józits Borbála 1848. évben ... Őrseregnek ... Brunner Flórián." 1849. február 11-én Zombor elfoglalásakor a Ballun százados házában elrejtett zászló a

71 1 bécsi hüvelyk = kb. 0,026 m, 1 bécsi láb = kb. 0,31 m, 1 bécsi öl = kb. 1,89 m. A zászlók méretei centiméterekre átszámítva: Gyalogsági zászló: 179 × 126 cm; rudjának hossza 316 cm; a lángnyelvek magassága 15 cm. Lovassági zászló: 73 × 73 cm; rudjának hossza 229 cm; a lángnyelvek magassága 7,9 cm.

72 Közlöny, 1848. július 11.

73 A zászló a debreceni Déri Múzeumban van. Leltári száma: 1906:341.

A Veszprém megyei nemzetőrség zászlója

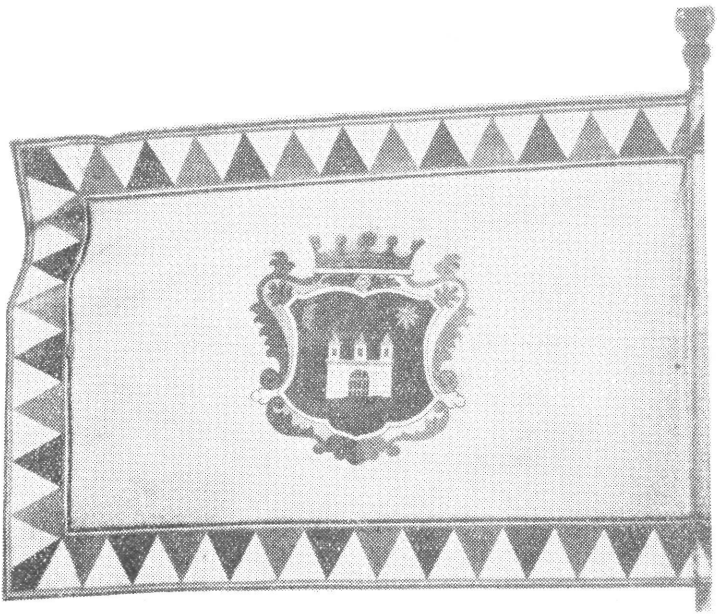

A zombori nemzetőrök zászlója

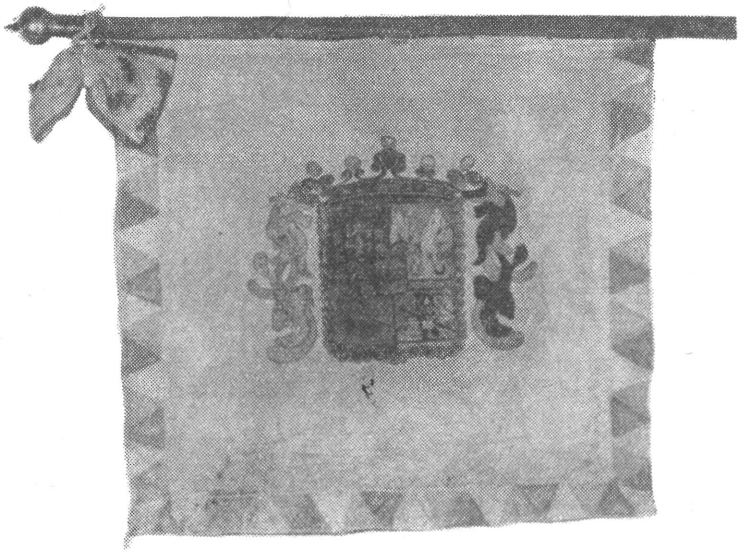

Torda megyei nemzetőrzászló

szerb felkelők kezébe került. Az 1880-as évek végén a zászlót Belgrádban őrizték, jelenlegi sorsa nem ismeretes.[74]

A Szovjetuniótól 1941-ben visszakaptunk 2 olyan zászlót is, amelyekre Magyarország címerén kívül Torda megye címerét hímezték. Az egymástól és az előírásostól is bizonyos mértékig eltérő zászlók — címereik tengelye a zászlórúdra merőleges, lángnyelveik csúcsa, váltakozva, a zászlólap közepe és széle felé irányul — a Bem-hadtest kapitulációjakor kerültek a cári csapatok kezére. A zászlók az Országos Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében vannak.[75] Ugyancsak 1941-ben került haza egy Hajdú megye címeres zászló, amely azonban nem nemzetőrzászló volt, hanem feltehetően az 1848 őszén megalakult Bocskai-szabadcsapat, illetve annak lovasságából szervezett 17. Bocskai-huszárezred használta. Erre enged következtetni a zászlóra festett másik címer, amely csaknem azonos a Bocskai-szabadcsapat hajdani pecsétjén szereplő címerrel. A címerfestő, a 21. törvénycikk szellemében, talán az ország ősi címerét akarta megeleveníteni, a zászlón látható címer ugyanis erősen emlékeztet az 1222-es Aranybulla pecsétjén szereplő címerre. A zászló kétágú, vörös selyemszalagján a „Hazáért" és „Előre" jelszavak olvashatók.[76]

Az 1896. évi millenniumi kiállításon szerepelt 2, Sopron megye címeres, szabványos nemzetőrzászló, amelyeket a hozzájuk tartozó egy-egy zászlószalag tanúsága szerint „Szabad királyi Sopron város nemzetőrségének", illetve „Kismarton vidék nemzetőrségének 1848"

[74] A zászló fényképe az Országos Hadtörténeti Múzeum birtokában van. *Thim József:* Délmagyarország önvédelmi harca 1848—49-ben. Zombor, Bittermann Nándor, 1887. I. köt. 243. o.

[75] Leltári számuk: 0021—0022/Zl.

[76] A zászlót és szalagját az Országos Hadtörténeti Múzeum őrzi. Leltári száma: 0029/Zl.

ajándékozott herceg Eszterházy Miklósné. Mindkét szalagra a „Királyért, törvényért, szabadságért" jelmondatot, valamint az adományozó nevét írták.[77]

A Borsod megye nemzetőrsége részére készített zászlók egyike is túlélte a szabadságharc bukását. Ez a zászló csak abban tért el a Baldacci-féle rendeletben előírtaktól, hogy a zászlólapnak mind a négy szélét nemzetiszínű lángnyelvek szegélyezték, az országcímert pedig „Életet a hazáért és függetlenségünkért" felirat övezte, amelyet a szabadságharc után „Életet a hazáért és királyért"-ra módosítottak.[78] A zászlóra erősített nemzetiszínű szalagon nem volt felirat.

A győri nemzetőrség ugyancsak szabványos zászlójának országcímeres oldalára a „Királyért", továbbá a „Hazáért és szabadságért" jelmondatot hímezték. A zászló másik oldalán Győr megye címerét a „Győri Nemzeti Őrsereg" felirat fogja közre. A zászló háromágú nemzetiszínű szalagjának feliratai: „Szabadság, egyenlőség, testvériség" (a piros ágon), „Honszeretet vezérelje győzelemre fegyvereinket!" (a fehér ágon), „A győri nők, a hon szabadságát védő győri nemzetőrségnek, 1848. szet. 3." (a zöld ágon). A zászlóanya Peregi Mihályné volt.[79]

Vörös-zöld szegélyes fehér selyemzászlót kapott gróf Forgách Kálmánné Pongrácz Vilma zászlóanyától a kassai lovas nemzetőrség is, de a zászlón csak a város címerét tüntették fel, az országcímer helyére Szűz Mária ábrázolás került.[80]

Az előbbiekben az 1848. július 10-i rendelet előírásai szerint készült, vagy azoktól csak némileg eltérő nemzetőrzászlókról volt szó. A továbbiakban olyan nemzetőrzászlókat ismertetünk, amelyek a szabványostól lényegesen különböznek. Ezek legtöbbje nemzetiszínű, tehát piros-fehér-zöld selyemből vagy vászonból összevarrt zászló, amelyen az ország- és a megyecímert rendszerint a zászló középső fehér mezejében tüntették fel. Az ilyen zászlókon a címereken kívül többnyire feliratok is szerepelnek, előfordulnak azonban címer nélküliek is, ezeken csak a felirat utal a zászlót használó nemzetőr alakulatra. Az 1848-as nemzetőrzászlóknak ezt a típusát is, akárcsak az előírásszerűeket, a szabadságharc bukásakor megmentett zászlók segítségével mutatjuk be.

Az Országos Hadtörténeti Múzeum őrzi az 1848 márciusában szervezett, de már júniusban feloszlott Pesti Nemzetőr Gránátos Osztály piros-fehér-zöld vászonzászlóját.[81] A zászló egyik oldalának közepére Magyarország címerét, attól jobbra „Pesti Nemzet Őr", a címertől balra „Gránátos Osztály" feliratot festettek. A zászló másik oldala üres. A zászlóra erősített két szalag feliratából kiderül, hogy a zászló-

77 *Dr. Szendrei János* (szerk.): Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. Budapest, Franklin Társulat, 1896. 414—415. o.

78 *Molnár József* (szerk.): A Borsod-Miskolczi Múzeum ismertető katalógusa. Miskolcz, Szelényi és Társa Könyvnyomdája, 1902. 74—75. o.

79 Győri Közlöny. 1874. október 15. 340. o. — A zászlót a győri Xántus János Múzeum őrzi. Leltári száma: 53. l. l.

80 *Dr. Wick Béla:* Kassa története és műemlékei. Kassa, „Wiko" Kő- és Könyvnyomdai Műintézet, 1941. 196. o.; Kassai emlékalbum: I. m. 44—46. o.

81 Leltári száma: 0120/Zl.

anya gróf Szapáry Ferencné Almásy Rozália volt. A zászlót 1848 augusztusában Egressy Samu őrnagy átadta a Nemzeti Múzeumnak.[82]

A debreceni lovas nemzetőrség szabványos zászlójáról fentebb már megemlékeztünk. A város 12 századból álló gyalogos nemzetőrségének két zászlója volt.[83] Mindkettőt virágmintás piros-fehér-zöld brokátselyemből készítették. Az egyiket — amint az nemzetiszínű szalagjának feliratából kiderül — Pethő Sándorné Fazekas Éva, egy jómódú debreceni szabómester felesége adományozta.[84] A zászló egyik oldalára (a fehér mezőbe) Debrecen címerét, a címer alá (a zöld mezőbe) az „Élj Istennek, hazádnak, királyodnak" jelmondatot hímezték. A zászló másik oldalán Hungária szimbóluma, egy festett és hímzett nőalak látható, jobbjában „Egyetértés" feliratú babérkoszorút, baljában az ország címerét feltüntető pajzsot tartva. A zászlólap szabadon lengő széleit arany rojtozás, két szabad sarkát arany bojt díszíti.

A debreceni gyalogos nemzetőrök másik zászlójára a város és az ország címerét, az országcímer alá pedig a „Király, Haza, Szabadság" feliratot hímezték. A szabad szélein nemzetiszínű rojtozással ellátott zászló piros-fehér-zöld szalagján „A debreczeni polgári őrseregnek Örök tisztelete zálogul. 1848. Z. F."[85] felirat olvasható.

A váci nemzetőröknek a délvidéki táborba, a harctérre indulás előtti napon, augusztus 6-án, vasárnap felszentelt piros-fehér-zöld nehézselyemből varrt, rojtozott szélű zászlóján az országcímer alá a „Királyért, Hazáért, Szabadságért" jelmondatot hímezték, a városcímer (a gyermek Jézust karjában tartó Szűz Mária) alatt olvasható felirat pedig „Egyenlőség, Testvériség". A zászló szalagján „Honvédelem és Rend" felirat, valamint a zászlóanya neve, „Gróf Nákó Kálmánné. — Sz. Gyertyánffy Bertha" szerepel. A zászlót az 1850-es években egy báró Bibra nevű csendőr főhadnagy elkoboztatta, de később visszaadta a városnak.[86]

A kecskeméti gyalogos és lovas nemzetőrök is a táborba indulás előtt kapták meg két teljesen egyforma zászlójukat, amelyeket július 16-án szenteltek fel.[87] A lovas nemzetőrök zászlóját a Világosról lovastól megszökött zászlótartó vitte haza Kecskemétre. Ennek az 1890-es évek elején még a város levéltárában őrzött zászlónak egyik oldalán a „Kecskeméti nemzeti őrsereg" felirat és Magyarország címere volt látható, a másikon „Kecskemét" és „895" (a honfoglalásra utaló téves szám) felirat, alatta az országcímer, még lejjebb e sorok:

„Hont szerzett az ősi kard
Vérrel őrzi a magyar",

[82] Kalauz . . . 79. o.
[83] A zászlók a debreceni Déri Múzeumban vannak. Leltári számuk: 1906:339—340.
[84] Hadimúzeumi Lapok, 1927. 1—2. szám. 22—23. o.
[85] ZF = Zurics Ferenc az aradi tábor „verespántlikás" hajdúönkéntesei, majd a debreceni 68. honvédzászlóalj parancsnoka. Őrnagyi kinevezése megjelent: Közlöny, 1849. január 20.
[86] *Dr. Tragor Ignác:* Vác története 1848—49-ben. Vác, Kiadja a Váci Múzeum-Egyesület. 1908. 33. o.
[87] Pesti Hírlap, 1848. július 29.

A debreceni gyalogos nemzetőrök zászlója

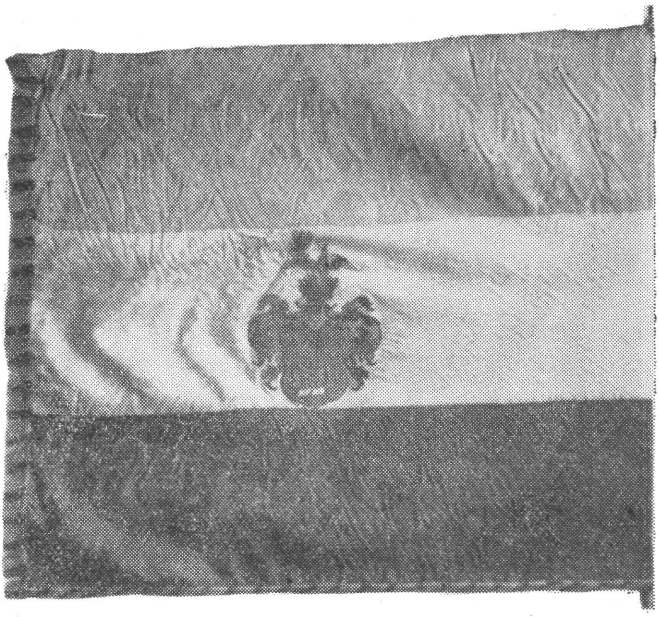

A váci nemzetőrök zászlaja

továbbá az „1848"-as évszám. A zászlólap legalján ágaskodó oroszlánt ábrázoltak. A kecskemétiek a város címerében levő kecskét, úgy látszik, nem tartották alkalmasnak és illendőnek harci elszántságuk jelképezésére a zászlón, ezért tüntették fel helyette kétszer is az országcímert, illetve az oroszlánt. A lovas nemzetőrök zászlójára adományozott háromágú, nemzetiszínű szalagra a „Kecskeméti nőktől!", „Él magyar, áll Buda még!", valamint „Győzni, vagy halni!" feliratok kerültek.[88]

A Békés megyei nemzetőrséget a harcmezőre szólító 1848. június 29-i hadügyminiszteri rendelet megérkezése után, július 6-án megtartott rendkívüli megyei közgyűlés úgy határozott, hogy „Zászlót hármat a gyalogság, egyet a lovasság számára, a házipénztár költségén készíttessen az alispán azonnal, s mindeniken álljon a felírás: Békés megye (gyalog vagy lovas) nemzetőrsége a hazáért."[89] E feliratokat Mogyoróssy János nemzetőr százados festette a hamarosan elkészült, igen díszes nemzetiszínű zászlókra. E szöveget állítólag a nemzetőrök egy részének zúgolódása miatt végül is „Békés megye V. Ferdinánd és a hazáért 1848"-ra kellett módosítani, s emiatt a július 11-én megtartott zászlószentelést másnap, a táborba indulás napján megismételték.[90]

A Zemplén megyében felállított önkéntes nemzetőrzászlóaljnak báró Sennyei Istvánné zászlóanya ajándékozott[91] egy nemzetiszínű zászlót. A zászló vörös mezejébe „A közbátorságért" jelszót, a fehérbe a magyar koronát, a zöldbe a „Ne bántsd a magyart!" jelszót hímezték. A szabadságharc után a megyeháza dísztermének padlózata alá rejtett zászlót a Bach-korszakban megtalálták és elégették.[92]

A Tolna megyei nemzetőrség zászlóját piros-fehér-zöld selyemből varrták, s azon csak az ország és a megye címerét tüntették fel. A zászló, amely 1941-ben a Szovjetunióból került haza, a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében van.[93]

1936-ban a Nemzeti Múzeumból az akkori Hadimúzeumba került a Bereg megyei nemzetőrség nemzetiszínű zászlója, amelyen szintén nem szerepel felirat, hanem csupán az ország és a megye címere. A második világháború idején a zászló elveszett, de a róla készült fényképről megállapítható, hogy egy kétágú zászlószalag is tartozott hozzá. A szalagon a „Hazáért! Szabadságért!" jelmondat, valamint — feltehetően a zászlóanya neve — „Gaálnő" felirat olvasható. (A szalag feliratainak egy része nem betűzhető ki.)[94]

A Vas megyei nemzetőrök két ország- és megyecímeres, nemzetiszínű zászlója a szombathelyi Savaria Múzeum gyűjteményében van. A zászlókon feliratok nincsenek.

[88] *Ifjú Bagi László* (szerk.): Emlékkönyv a kecskeméti honvéd emléktábla leleplezése alkalmára. Kecskemét, Tóth László Könyvnyomdája, 1892. 80—81. o.
[89] *Oláh György:* Békésvármegye 1848—49. I. köt. Gyula, Dobay János Könyvnyomdája, 1890. 227. o.
[90] Uo. 218. o.
[91] Nemzeti Politikai Hírlap, 1848. szeptember 24.
[92] *Beke Lajos:* A zempléni nemzetőrség. Sátoraljaújhely, „Zemplén" Könyvnyomdája, 1893. 19. o.
[93] Leltári száma: 0023/Zl.
[94] A zászlót a Hadimúzeum letéti naplójában 2718. számon tartották nyilván.

Tolna megyei nemzetőrök zászlója

Az inotaiakkal egy nemzetőrszázadot alkotó csóri nemzetőröknek Szőgyény Marich Lászlóné, a század kapitányának a felesége ajándékozott[95] egy magakészítette nemzetiszínű zászlót, amelynek egyik oldalán a fehér mezőben „Csoóri nemzetőrség zászlaja 1848" felirat szerepelt. A zászlót a század elején az aradi ereklyemúzeumban őrizték.[96]

A világosi fegyverletétel után a cári csapatok hadizsákmányaként Oroszországba került egy, feltehetően a keszthelyi nemzetőrök használta nemzetiszínű selyemzászló is. Az 1941-ben hazatért zászló egyik oldalán „Éljen a haza", valamint „1848" (babérkoszorúban), továbbá „Keszthely M. Város Közönsége", a másik oldalán „1848" (babérkoszorúban) arannyal festett felirat olvasható.[97]

A ceglédi lovas nemzetőröknek 1944-ig a ceglédi múzeumban őrzött nemzetiszínű zászlója a második világháború végén megsemmisült. A róla készült fényképről csupán annyi állapítható meg, hogy a zászló egyik oldalán, babérkoszorúval övezve, „Czegléd 1848" felirat szerepelt.

[95] Szőgyény Marich László országbíró emlékiratai. I. köt. Budapest, Cs. és kir. udvari Könyvnyomda, 1903. 90. o.

[96] A zászló egyik oldalát ábrázoló fénykép megtalálható *Gracza György:* Az 1848—49-iki magyar szabadságharc története, III. köt. Budapest, Lampel Róbert kiadása, é. n. 91. o.

[97] Leltári száma: 0116/Zl.

Az eddigiekben ismertetett nemzetőrzászlókat nagy általánosságban két típusba sorolhatjuk: vagy a piros-zöld lángnyelv szegélyes, fehér alapszínű, szabványos, vagy a piros-fehér-zöld alapszínű zászlók közé. A nemzetőrzászlók e két típusának mintegy szintézisét testesíti meg a Pest megyei nemzetőrség IV. zászlóaljának selyemzászlója.[98] A kétrétű zászlólap egyik oldala nemzetiszínű, a másik pedig fehér, szabadon lengő szélein piros-zöld lángnyelvekkel szegélyezve. A nemzetiszínű oldal közepére az ország stilizált levelekkel övezett, koronás címerét hímezték, a másik oldalra pedig Pest megye címerét és alá „IV-ik zászlóalja" feliratot festették.

Eléggé sajátos a gyaraki nemzetőrségnek az aradi múzeumban őrzött zászlója is. A közel négyzetalakú, rojtozással díszített fehér selyemzászlólap egyik oldalára Nyitra megye, a másikra Magyarország címerét festették. Az országcímert „Készült a gyaraki őrsereg számára Rigó Katalin által 1848" felirat övezi.[99]

1848 tavaszán az országnak a nemzetiségek lakta vidékein is megkezdődött ugyan a nemzetőrség szervezése, de a magyar trikolórt többnyire visszautasították. Az oravicai nemzetőrök például kijelentették, hogy amíg a hadsereg császári zászlókat használ, ők sem hajlandók mást elfogadni.[100] A szászrégeni nemzetőrség zászlajának egyik oldalán Erdély címere szerepelt, a másik fekete-piros-aranysárga színű volt.[101]

Előfordult, hogy egyes nemzetőr alakulatok a régebbi insurgens vagy polgárőrségi zászlókat használták nemzetőri zászlóként. A Bihar megyei nemzetőrök például a megye nemesi felkelői részére 1797-ben készített, megye- és országcímeres zöld selyemzászló alatt harcoltak.[102] A szegedi nemzetőrség egyik alakulata a városi polgárőrök zászlójával vett részt a szabadságharcban. A köröskörül nemzetiszínű lángnyelvekkel szegélyezett, fehér ripszselyem zászló egyik oldalára a holdsarlón álló, baljában a gyermek Jézust tartó Szűz Máriát hímezték, a másik oldalra pedig Magyarország címerét, amely fölé két angyal tartja a magyar koronát.[103]

Érdekes epizódja az 1848-as szabadságharc történetének annak a mintegy 300 hajdúböszörményi nemzetőrnek az esete, akik csak arra a zászlóra voltak hajlandók felesküdni, amelyet 1606-ban Bocskai István adományozott a hajdúknak. A hajdúböszörményi Közbátorsági Választmány az ügyet a hajdúkerület közgyűlése elé terjesztette, amely helyt adott a nemzetőrök óhajának, de csak oly feltétellel, „... hogy a böszörményi őrsereg fölesketésekor a kérdéses lobogó, mint a hajdani szabadságküzdelmek szent ereklyéje, felkoszorúztatván a haza dicsően kivívott új szabadságának törvényes háromszínű nemzeti rózsáival, kiállítassék —, de az eskütétel után ismét a

98 A zászlót 1922-ben vásárolta meg a Hadimúzeum. Jelenleg az Országos Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében van. Leltári száma: 0197/Zl.
99 A zászló országcímeres oldalának fényképe megtalálható *Gracza György:* I. m. 139. o.
100 Nemzeti Politikai Hírlap, 1848. május 18.
101 1848—49. Történelmi Lapok, 1898. 95. o.
102 Uo. 112. o.
103 A zászló a szegedi Móra Ferenc Múzeumban van.

levéltárba visszavitessék, az őrsereg pedig rendesen háromszínű lobogót használjon."[104] Az igen vastag zöld brokátselyemből készített, úgynevezett fecskefark szabású Bocskai-zászlón látható ábrázolás — egy páncélos lovaggal viaskodó és a párharcból győztesen kikerülő tigris — a hajdúknak a német elnyomók elleni küzdelmét szimbolizálja.

A Bocskai-zászló a hajdúböszörményi nemzetőrök esetén túlmenően is szerepet játszott a szabadságharcban. Sillye Gábor hajdúkerületi kormánybiztos, a Bocskai-szabadcsapat szervezője pl. 1849. január 6-i „Hazafiúi szózat"-ában arra hívta fel a hajdúvárosok lakosságát, hogy sorakozzanak fel Bocskai zászlója alá. Debrecen népéhez intézett 1849. január elejei kiáltványában Kossuth is hivatkozott Bocskai ősi zászlójára, „melly alatt vérrel szerzettek magoknak szabadságot a hajduk... kik ma is hivatva vannak megtartani a hazának azon szabadságot, mellyet őseik szereztenek".[105] Ezt a jelenleg a hajdúszoboszlói Bocskai Múzeumban őrzött zászlót a hajdúönkéntes lovas nemzetőrök állítólag a harcba is magukkal vittek, alatta küzdöttek Aradnál, majd az erdélyi hadszíntéren.

A délvidéki szerb felkelés kitörése után 1848 júniusától a nemzetőrség a 22. törvénycikkben megszabott rendeltetésétől eltérően honvédelmi szolgálatot teljesített. Szemere Bertalan belügyminiszter, a küszöbön álló polgárháborúra hivatkozva, 1848. június 10-én és 11-én kelt rendeleteiben[106] harci készenlétre szólította fel a veszélyeztetett megyéket és városokat, majd június 13-án Zala, Somogy, Tolna, Arad, Vas, Baranya, Bács, Temes, Brassó, Torontál, Csanád, Csongrád és Pest megyének, valamint a jász-kun kerületnek elrendelte,[107] hogy két héten belül meghatározott létszámú felfegyverzett nemzetőrséget állítsanak ki és indítsanak útba az eszéki, Szeged környéki haditáborba. Az ily módon mozgósított és a harcmezőre kivonult nemzetőr alakulatok 1848 júliusától kezdve ott küzdöttek a sorkatonaság és a már létező néhány honvédzászlóalj oldalán. 1848. augusztus elején 20 442 gyalogos és 1535 lovas nemzetőr[108] harcolt a Délvidéken. Nemzetőrök ezrei indultak harcba 1848 őszén Jellasics (Jelačić) ellen is. E küzdelmek tüzében váltak a nemzetőrség zászlai valóban a szabadságharc hadi zászlóivá.

Arra a kérdésre, hogy helytálltak-e zászlóik alatt a nemzetőrök a harcban — nem lehet egyértelműen pozitív választ adni. A nemzetőrség hadi alkalmazására nézve eleve hátrányos volt, hogy funkcióját eredetileg csupán rendfenntartási, rendőri feladatokra korlátozták, valamint, hogy szervezését a városi és megyei hatóságokra bízták.

104 Pesti Hírlap, 1848. május 5.
105 Alföldi Hírlap, 1849. január 7.
106 A rendeletek megjelentek: Közlöny, 1848. június 18.
107 Uo. — A három rendelet kivonatosan megjelent *Pap Dénes:* I. m. 185—186. o., 194—196. o., 205—208. o.
108 Országos Levéltár (továbbiakban OL.): Az 1848—49-i minisztérium levéltára. Kormánybiztosi iratok. 1317. rakt. sz. Beöthy iratok. (Óbecse, 1848. augusztus 8. Táborok elhelyezése és száma c. kimutatás.) Közli *Urbán Aladár:* A nemzetőrség önkéntes mobilizációja 1848 nyarán. HK. 1958. 3—4. szám.

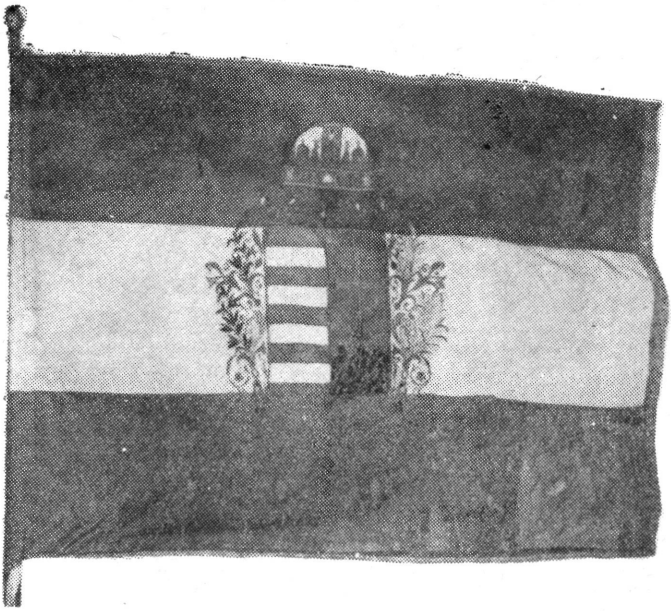

A Pest megyei nemzetőrség IV. zászlóaljának zászlója

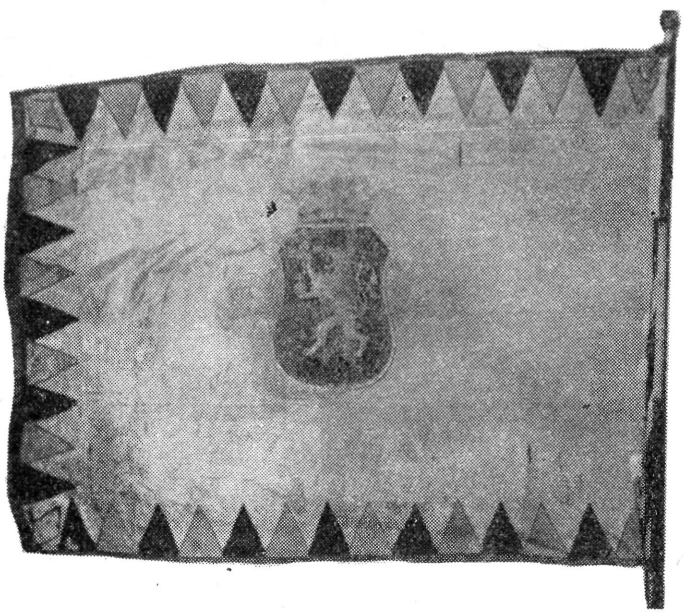

A nemzetőrség alakulatainak harcértékét rendkívül csökkentette kiképzésük alacsony színvonala és korszerűtlen, hiányos fegyverzetük. (Az 1848 augusztusában kiállított 1800 székesfehérvári nemzetőr közül pl. 370 főnek nem volt fegyvere.[109]) Az 1848 nyarán a harctérre vitt nemzetőr alakulatok túl gyakori, 2—8 hetenkénti felváltása a harci tapasztalatokkal és edzettséggel nem rendelkező friss erőkkel, komoly gondot okozott a hadvezetőségnek. Mindez arra késztette a kormányt, hogy augusztus 13-án önkéntes nemzetőrség felállítását rendelje el „önkéntesen ajánlkozó, erős, egészséges, egyénekből . . . , akik kötelezvék mindaddig, míg a harcz tart, vagy a haza szolgálataikat igényelni fogja, a kormány rendelete alá helyezni magokat".[110] Az önkéntes nemzetőrségi csapatokból négy seregtest alakítását tervezték; Batthyány miniszterelnök augusztus 27-én elrendelte, hogy a dunáninneni és dunántúli kerületbeli önkénteseket Vácott, illetve Pápán, a tiszáninneni és tiszántúli kerületbelieket Szolnokon, valamint Aradon összpontosítsák.[111]

Az önkéntes nemzetőrség felállításáról kiadott rendelet nyomán alakult meg — többek között — Patai István őrnagy parancsnoksága alatt a mintegy 1000 főnyi Szabolcs megyei önkéntes nemzetőrzászlóalj. Az önkénteseknek a főispán felesége, gróf Dégenfeld Istvánné ajándékozott egy nemzetiszínű zászlót, amelyet a táborba indulás előtt egy nappal, szeptember 10-én szenteltek fel Nagykállóban.[112] A zászlóra a zászlóanya egy szalagot is kötött, amelyen ez a felirat állt: „Szabolcs a hazáért" és „Győzni vagy meghalni 1848. Septb." A Komárom várának kapitulációjakor megmentett zászlót előbb a Szabolcs megyei honvédegylet, majd a nyíregyházi múzeum őrizte.

A dunáninneni kerület önkéntes nemzetőrségének zászlójából csak egy háromágú nemzetiszínű szalag maradt meg az utókornak. A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében levő szalag[113] piros ágán „Csekonics Lipttay Leona 1848. Sep. 15-kén", fehér ágán: „A Dunáninneni Kerületi Önkénytesek", zöld ágán: „Itt az idő, most vagy soha" felirat olvasható.

Az 1848. szeptember 29-én Jellasics csapatai ellen Pákozdnál csatát vívott magyar sereg jelentős részét kitevő önkéntes nemzetőrség, az 1. és 2. pesti, a tolnai, a nógrádi, a székesfehérvári, a borsodi és a veszprémi zászlóalj önkéntesei győzelemre vitték zászlóikat. A pákozdi győzelemért az országgyűlés a haza nevében október 1-én határozatban fejezte ki háláját a „különös kitüntetésre méltónak tartott" csapatoknak — egyebek között —, a borsodi és a tolnai önkéntes nemzetőröknek.[114]

Hasonló elismerésben részesültek az október 7-i ozorai diadal kivívásában, Roth és Philippovics 7500 fős serege elfogásában és lefegy-

109 *Vidos Géza:* Székesfehérvár nemzetőrei az 1848—49. évi szabadságharcban. Magyar Katonai Szemle, 1943. II. szám. 168. o.
110 Közlöny, 1848. augusztus 14.
111 Uo. 1848. augusztus 29.
112 Alföldi Hírlap, 1848. szeptember 28.
113 Leltári száma: 383—385/Zl.
114 *Beér János—Csizmadia Antal:* Az 1848—49. évi népképviseleti országgyűlés. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954. 258. o.

verzésében fő szerepet játszó tolnai népfelkelők és nemzetőrök is. Az országgyűlés „... a magát annyira kitüntetett tolnai csapatnak a hősiesen elfoglalt ágyúkból 3 darab 3 fontost, eme felírással: »Ozora 1848« ajándékozott engedelmet adván, hogy zászlójára hasonló feliratú szalagot fűzhessen e fényes nap emlékeként, mit a nemzet hálája öröklővé teend."[115] A tolnaiaknak megküldött, arannyal hímzett nemzetiszínű szalagot, amelyet a megyei levéltárban helyeztek el, a szabadságharc bukása után a megyei hatóságok elkobozták.[116]

„A szabadság harczának népharcznak kell lennie."[117] E Kossuth megfogalmazta követelménynek megfelelően 1848 őszétől egyre fokozottabb mértékben került sor a rendes haderő, a honvédség támogatására hivatott irreguláris erők, a népfelkelés és a szabadcsapatok alkalmazására. A Jellasics ellen 1848 szeptember—októberében vívott népfelkelő- és gerillaharcok sikereiből, valamint a Schwechatnál és másutt, nyílt csatákban bevetett népfelkelő és nemzetőr alakulatok megfutamodásaiból leszűrt tapasztalatok alapján a Honvédelmi Bizottmány, Kossuth-tal az élén, 1848. december közepén a népfelkelés és a nemzetőrség rendeltetését a „száguldó csatározásban", a gerillaharcban jelölte meg, és az erre kiadott rendeleteiben a törvényhatóságokat szabad mozgó, illetve gerillacsapatok alakítására szólította fel.[118]

„Fel a népfelkeléssel! Nemzeti guerilla harcz! Szabadcsapatokkal!" — így hangzott a Windischgrätz ellen 1848 decemberében meghirdetett gerilla népháború kossuthi jelszava.[119]

A népfelkelők és a szabadcsapatok is használtak zászlókat, ezekre nézve azonban természetesen nem volt semmiféle előírás. A népfelkelés zászlói valószínűleg igen egyszerű, rendszerint piros-fehér és zöld vászonból vagy gyapjúból készített zászlók lehettek, amelyeken többnyire se címer, se felirat nem volt. Az 1941-ben hazatért „világosi" zászlók között több ilyen jellegű zászló is szerepelt, bár ezek mindegyikét nem lehet egyértelműen népfelkelő zászlónak tekinteni, mivel a szabadságharc végén még egyes honvédzászlóaljak is használtak sima nemzetiszínű zászlót. A hajdúböszörményi „Hajdúsági Múzeum"-ban őriznek egy piros és zöld szövetből, illetve fehér gyolcsból összevarrt nemzetiszínű zászlót. Annakidején a helybeli népfelkelők használták. Az igen rossz állapotban levő, hiányos zászlón a következő felirat olvasható: „Élni tanulj s meghalni ha kell Magyar! ősi hazádért Május 11[n] 1849". A szabadcsapatok zászlóiról is, akárcsak a nemzetőrzászlókról, elsősorban a szabadságharc bukása után megmentett és megőrzött zászlók alapján nyerhetünk képet. A Kossuth nevét viselő szabad lovas csapatnak — 1848 augusztus közepén Berzenczey László kormánybiztos kezdte el szervezni, elsősorban széke-

115 Uo. 281. o.
116 *Bodnár István:* Szabadságharcunk ozorai diadala. Szekszárd, Molnár-féle Nyomdai RT., 1937. 28. o.
117 Közlöny, 1848. december 19.
118 Uo. 1848. december 17., 25.
119 *Kossuth* Lukács Sándornak, 1848. december 18. OL. Országos Honvédelmi Bizottmány 1848:5992. Közli *Barta István* (szerk.): Kossuth Lajos Összes Munkái (továbbiakban KÖM). XIII. k. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. 797—798. o., 470/c. sz.

lyekből — piros és zöld háromszögekkel szegélyezett fehér selyemzászlója volt, egyik oldalán Magyarország, a másikon a székelyek címerével. A zászló egy olaszországi 48-as emigránstól került Pulszky Ferenc birtokába, aki 1881-ben a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.[120]

Batthyány miniszterelnök 1848. szeptember 16-án hatalmazta fel Perczel Mórt egy Zrínyi nevét viselő szabadcsapat megalakítására.[121] A szabadcsapat tagjai a Jellasics elleni harcba indulás előtt, szeptember 22-én esküdtek fel[122] zászlajukra, amely Komárom várának feladása után, egy házkutatás során a császáriak kezébe került. A zászló az osztrák és a magyar kormány között 1926. május 28-án megkötött badeni egyezmény értelmében Magyarországnak visszaadott hadtörténelmi emlékekkel került vissza az országba,[123] de a második világháború végén elveszett. A zászló külalakjáról csak annyit tudunk, hogy fehér selyemből készült (valószínűleg lángnyelvek szegélyezték s az ország címere is szerepelt rajta) és a hazahozatalkor a kétrétű zászlólap egyik fele hiányzott.

A radikális Szalay László irányításával 1848 augusztusában szervezett Hunyadi-csapat piros és zöld lángnyelvekkel szegélyezett fehér selyemzászlójának egyik oldalára Magyarország, a másikra Zólyom megye címerét festették. Az országcímeres oldalon „Hazának holtig hű", a megyecímeresen pedig „50. honvéd zászlóalj"[124] és „Győzzön az igazság" feliratok olvashatók. Az erdélyi haderő fegyverletételekor a cári csapatok kezébe került zászlót a szovjet kormány adta vissza 1941-ben, és jelenleg a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében van.[125]

Egyes, főként márciusi fiatalok szervezte szabadcsapatok — például a Vasvári Pál szervezte Rákóczi-csapat, Oroszhegyi Józsa pesti szabadcsapata — vörös színű zászlót használtak.

A baloldali, radikális, republikánus eszméket és törekvéseket kifejezésre juttató vörös színt már 1848 március—áprilisában sokan viselték karszalagok, kokárdák és tollak formájában. A bécsi kamarillának a forradalom legfontosabb vívmányai visszacsinálására irányuló mesterkedései miatt, a március végi napokban Pesten kirobbant tömegtüntetéseken a fegyvert és köztársaságot követelő népet „. . . alig lehetett lecsillapítani, a parasztokat akarták becsődíteni, a harangokat félreverni, s minden csitítás dacára kitűzték a veres zászlót".[126] A vörös szalagot és kokárdát viselőket tettlegesen bántalmazó, reakciós elemek ellen a márciusi fiatalok hevesen felléptek. Irányi Dániel a Közbátorsági Választmány április 4-i ülésén kijelentette, hogy „ha a veres szalag azoknál, kik felköték, a respublikának politikai hitvallását jelzi, ezért senkit kárhoztatni nem fog". A Közbátorsági Választmány 1848. április 9-én a vörös szín ügyében népgyűlést hívott egybe,

120 Kalauz . . . 83. o.
121 Közlöny, 1848. szeptember 19.
122 Nemzetőr, 1848. szeptember 24.
123 A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Budapest, Kertész József Könyvnyomdája, 1933. 79. o.
124 A Hunyadi-csapatból alakították Kossuth 1848. november 25-i rendeletére az 50. honvédzászlóaljat.
125 Leltári száma: 0019/Zl.
126 Márczius Tizenötödike, 1848. április 1.

amely elfogadta a Választmánynak a vörös szín szabad viseléséről hozott határozatát. A határozat a vörös szín viselői ellen intézett támadásokat „a szabadság megfertőzésének" tartotta.[127]

A nemzetőrség és a hadsereg egyes alakulatainál is kitűzték a vörös színt. A pesti nemzetőrség keretében március 20-án megalakult „Egyenlőség" zászlóalj 1. századának tagjai vörös szalagot viseltek.[128] Perczel Mór csapatainál a tisztek fövegükön „vérszín" tollat és mellükön vörös szalagot hordtak.[129]

A Bihar, Békés, Szabolcs és Szatmár megyei önkéntesekből toborzott, 1849 februárjában Monostorpályiban megalakult Rákóczi-szabadcsapatnak Vasvári Pál felkérésére a haladó szellemű Teleki Blanka grófnő[130] adományozott egy ezüst rojtozással díszített vörös zászlót. A Debrecenben készített és Nagyváradon felszentelt zászló egyik oldalára ezüst szállal az „Oh ha te élnél Rákóczi!"[131] feliratot hímezték, a másikra Vörösmarty *Szózat*ának kezdő szavait: „Hazádnak rendületlenül". A zászlóval együtt adományozott zöld selyemszalagon a zászlóanya és a szabadcsapat nevét, valamint a felszentelés dátumát tüntették fel. Vasvári őrnagy 1849 júliusában kezében ezzel a zászlóval esett el kétszázad magával az erdélyi hadszíntéren.[132] A szabadságharc bukása után Teleki Blanka a pesti Újépületben együtt raboskodott a Rákóczi-csapat egykori, állítólagos zászlótartójával, az orosházi Győry Istvánnal, aki azt állította, hogy szabadcsapata zászlóját ő mentette meg és rejtette el biztos helyre.[133]

Oroszhegyi Józsa a Radikál Kör megbízásából, 1848 decemberében „pesti művelt ifjakból" alakította meg a Pesti Szabad Portyázó Csapatot, amely a következő év első hónapjaiban vörös zászlója alatt sikeres gerillaharcot vívott a császári csapatok ellen a Mátra vidékén.[134] A csapat vörös zászlajának egyik oldalán „Csatára magyar!", a másikon „Vért kíván a haza!" felirat szerepelt.[135]

Vörös zászló alatt harcoltak Windischgrätz (Windischgraetz) serege ellen Mednyánszky Sándor győri portyázó csapatának gerillái, a „bakonyi pirospántlikások" is, akik büszkén vallották magukat republikánusoknak.[136]

A Szovjetunióból 1941-ben visszakapott 1848-as zászlók között is volt egyébként két sima, vörös zászló, ami azt bizonyítja, hogy egyes alakulatok még a szabadságharc végén is vörös zászló alatt harcoltak.

127 Nemzeti Újság, 1848. április 13.
128 Marczius Tizenötödike, 1848. április 6.
129 Kossuth Hírlapja, 1848. december 17.
130 Vasvári Pál az 1848-as forradalom előtt Teleki Blanka leánynevelő intézetének irodalomtanára volt.
131 Lővei Klára szerint Vasvári ezt a nosztalgikus sort Jellasics betörésekor a Pilvaxban írta Rákóczi arcképe alá, kifejezve, hogy a válságos helyzetben az országnak sem hadserege, sem hadvezére nincs. (*Lővei Klára:* A Rákóczi csapat zászlószentelése 1848—49-ben. Megjelent: Hazánk III. köt. 1885. 305—307. o.)
132 *Fekete Sándor:* Vasvári Pál. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1951. 53. o.
133 1848—49. Történelmi Lapok, 1892. 212. o.
134 Oroszhegyi szabadcsapatának harcaival részletesen foglalkozik *Kerekes Zoltán:* A Pesti Szabad Portyázó Csapat története. HK, 1967. 1. szám. 65—105. o.
135 Kossuth Hírlapja, 1848. december 29.
136 Marczius Tizenötödike, 1848. december 30.

Az önkéntes nemzetőrzászlóaljak és a szabadcsapatok egyikéből-másikából 1848 végén honvédzászlóaljat szerveztek; így a Zrínyi-csapatból a 35., a Hunyadi-csapatból az 50., a Szabolcs megyei önkéntes nemzetőrzászlóaljból a 48. honvédzászlóalj alakult stb. Ezek a honvédzászlóaljakká átszervezett nemzetőr alakulatok és szabadcsapatok továbbra is megtartották eredeti zászlójukat. Részben ezzel is magyarázható, hogy a Szovjetunióból hazatért 56 „világosi" zászló között viszonylag sok megyecímeres zászló volt, bár — tegyük hozzá — nemzetőr alakulatok a szabadságharc végén is küzdöttek a honvédsereg kötelékében.

A harcmezőre kivitt nemzetőrség, az ismételten fegyverbe hívott népfelkelés és a szabadcsapat intézmény, ha jelentős szerepet játszott is az 1848/49-es szabadságharcban, a honvédelem feladatát alapvetően a reguláris haderőnek, a honvédségnek kellett ellátnia. Az önálló magyar nemzeti hadsereg megszervezésének ügye szinte a forradalom első percétől kezdve napirenden volt, az 1848-as honvédség mégis igen vontatottan, jelentős késedelemmel, nehéz vajudások közepette született meg. Ebben a magyar kormány és az országgyűlés megalkuvó, a legalitáshoz görcsösen ragaszkodó elemei legalább annyira ludasak voltak, mint a bécsi kamarilla, amely az osztrák császárság érdekeiből kiindulva és a Pragmatica Sanctióra hivatkozva, foggal és körömmel védelmezte a hadsereg egységét, de korántsem volt annyira kényes a legális formák betartására, mint amazok. Ha a mérsékelteket meg is tévesztette, a forradalmi baloldal éberségét azonban nem tudta elaltatni a bécsi udvarnak az a taktikája, hogy míg egyfelől a magyar kormány ellen kirobbant nemzetiségi mozgalmak vezetőit királyi leiratokban, tehát nyíltan felelősségre vonta, addig másfelől titokban lázadásra sarkallta és támogatásáról biztosította őket.

Jóllehet, a baloldal, ha nem is látta világosan a nemzetiségi mozgalmak minden indítékát, és a nemzetiségek szembefordulását a magyar kormánnyal kizárólag a bécsi udvar ármánykodásai következményének tartotta, azt helyesen ismerte fel, hogy a Habsburg-kormányzat a szerbek, horvátok és a többi nemzetiségek mozgalmát ellenforradalmi céljaira használja fel, és hogy a magyar forradalom és szabadság megdöntésére készül. Erre a hazát fenyegető veszélyre hivatkozott a Radikál Kör 1848. május 1-i felhívásában, amelyben a kormányt egy önkéntesekből toborzott hadsereg felállítására és a rendelkezésre álló magyar katonasággal, tehát a császári haderő magyar kiegészítésű ezredeivel való egyesítésre szólította fel. A felhívásban a baloldali értelmiségiek hangot adtak ama meggyőződésüknek, „hogy ha a riadó megfuvatik, a kitűzendő zászló alá százezrek hazafiúi buzgósággal sietendnek."[137] A baloldal, ha e felhívásával bizonyos fokig nyitott kapukat döngetett is — a minisztertanács ugyanis már április 26-i ülésén hozott határozatában egy 10 00 főből álló önkéntes sereg költségvetésének elkészítésére és benyújtására utasította a pénzügyminisz-

137 Pesti Hírlap, 1848. május 3. — Megjelent: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. II. köt. Budapest, Hadtörténelmi Intézet, 1955. 10—11. o.

tert és a hadügyminiszteri teendőket ideiglenesen ellátó miniszterelnököt[138] —, bizonyára előbbre vitte az önálló magyar hadsereg megteremtésének ügyét.

Batthyány miniszterelnöknek az ország lakosságához intézett 1848. május 16-i felhívásával[139] megkezdődött a toborzás a törvényesség látszatának megőrzése végett „rendes nemzetőrség" néven felállított és néhány héttel később már honvédnek nevezett első 10 zászlóaljba. Május végétől a felhívásban megjelölt toborzóhelyeken nagy lendülettel és lelkesedéssel folyt az évszázadok óta első olyan toborzás, amikor önként, a nemzeti szabadság védelmére fogtak fegyvert a honpolgárok és álltak — az ország történelmében először — nemzetiszínű toborzó zászlók alá.

„Az önkéntes sereg számára lelkesen folyt a toborzás. Utczáról utczára hordoztatik a nemzeti lobogó . . ." Debrecenből írta Nagy József toborzóbiztos ezt a tudósítást, amelyből az is kiderül, hogy május 25-ig közel 200 újoncot toboroztak, akik „nagy részt rongyos proletariátusok, de azért többet bízhatunk hozzájok, a nincstelen koldusokhoz, mint sok pókhasú philiszterekhez".[140] Nagy József e sorai nem igényelnek kommentálást.

Nem mindennapi módon folyt a toborzás Gyulán, ahol a város hölgyei készítette toborzó zászlót a „szép s kedves" Bogyó Luiza vitte a toborzóbiztosok oldalán.[141]

Az 1848-as honvédtoborzások érdekes zászlóemléke került elő 1896-ban a szászországi Ebersbachban; egy kifakult nemzetiszínű zászló, egyik oldalán „Honvéd kell most a hazának", a másikon „Üssetek fel katonának" buzdító sorokkal.[142] A zászló, amelyet 1936-ig a Nemzeti Múzeum, majd a Hadimúzeum őrzött, a második világháború végén elveszett.

„Éljen a Haza! 1848" feliratú, nemzetiszínű toborzó zászlóból kettő is található a hazai múzeumokban. Az egyik ún. fecskefark szabású, a másik téglalap alakú és erősen rongált, hiányos. Az előbbi[143] a Hadtörténeti Múzeum, az utóbbi az egri Dobó István Múzeum tulajdonában van.

Az első tíz honvédzászlóalj felállítása után a honvédség szervezésében némi megtorpanás következett be, jóllehet a képviselőház július 11-én Kossuth indítványára határozatot hozott az ország haderejének 200 000 főre való növeléséről és 40 000 újonc azonnali kiállításáról. „A magyar hadseregről" szóló 33. törvénycikket a király nem szentesítette ugyan, de a Jellasics betörését követő napon, szeptember 12-én a képviselőház Kossuth javaslatára határozatot hozott „az ország védelme iránt", s abban utasította a kormányt, hogy „azon se-

138 OL. 1848—49-es minisztertanácsi jegyzőkönyvek gyűjteménye. Vörös Antal egykorú másolata. Megjelent: *Sinkovics István* (sajtó alá rend.): KÖM XII. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957. 71—72. o.
139 Pesti Hírlap, 1848. május 17. Megjelent: Szemelvények . . . II. köt. 12. o.
140 Jelenkor, 1848, június 4.
141 *Oláh György:* I. m. 296. o.
142 Kalauz . . . 82. o.
143 Leltári száma: 0059/Zl.

regmennyiséget, melly az őfelségéhez felterjesztett törvényjavaslatban nyomban kiállíttatni rendeltetik, toborzás útján állítsa ki."[144] A bécsi udvarral való szakítás, a megalkuvó elemek háttérbe szorulása, a Honvédelmi Bizottmány megalakulása után ismét nagy lendülettel folyt a honvédzászlóaljak felállítása. Szeptember közepén a honvédzászlóaljak száma még csak 14, október végén már 42, december közepére pedig eléri a 64-et. A császári hadseregtől „örökölt" 12 huszárezredet is kiegészítették, továbbá felállítottak 6 új huszárezredet is.

Az 1848—49-es szabadságharc honvédsége — a nemzetőrség és a népfelkelés alakulataihoz hasonlóan — nemzetiszínű csapatzászlókat használt. A honvédség fegyvernemei közül csak a gyalogság és a lovasság alakulatainak voltak zászlói. A gyalogságnál minden zászlóalj, a lovasságnál minden osztály saját zászlóval rendelkezett. A négy osztályból álló huszárezredek ezredesi osztályának zászlaja egyben ezredzászló is volt.

A honvédség szabványos, többé-kevésbé egyöntetű, a nemzetőrség szabványos zászlójához hasonló fehér selyemzászlókat használt. A zászlólap szabadon lengő széleit, de olykor a rúd felé eső szélét is piros-zöld egyenlő szárú vagy egyenlő oldalú háromszögek, ún. lángnyelvek szegélyezték. A háromszögeket száraik mentén rendszerint keskeny lapos ezüst paszománnyal szegték be vagy szabadon hagyták. A zászlólap egyik, többnyire a bal oldalán kék festésű mezőben Magyarország címerét helyezték el, rokokó stílusú, aranybarna színű kerettel körülvett, ovális pajzsba foglalva. A címerpajzs kerete fölött lebegő magyar korona alsó részéből jobbra és balra hullámvonalban haladó nemzetiszínű szalag futott ki. A címerpajzsot övező keret középső részéből pedig szintén jobbra és balra babér- és olajág hajlott ki. A címerpajzs keretét és a koronát egy ugyancsak aranybarna színű nagyméretű ovális, rokokó keret övezte. Ugyanilyen keret vette körül a zászlólap jobb oldalán feltüntetett, kék és piros öltözetű Szűz Máriát, fején nimbusszal övezett arany koronával, jobbjában jogarral, bal karjában az országalmát tartó gyermek Jézussal.

A honvédség zászlóinak méretei megközelítőleg megegyeztek a nemzetőrzászlókéval. A címert, illetve Szűz Mária ábrázolást övező keret mérete 71×61 cm volt.

A nemzetőrség és a honvédség zászlói tehát alapvetően abban tértek el egymástól, hogy az utóbbiakra megyecímer helyett Szűz Mária ábrázolás került. Voltak természetesen egyéb eltérések is. Így például, amíg a nemzetőrzászlókon az országcímert sohasem foglalták keretbe, addig a honvédzászlókon Magyarország címerét többnyire a fentiekben leírt, vagy másfajta keret övezte, de előfordult, hogy csak a Szűz Mária ábrázolást vette körül keret, a címerpajzsot nem. Elvétve akadtak olyan zászlók is, amelyeken mind a címert, mind a Szűz Mária ábrázolást szabadon, díszítőkeret nélkül tüntették fel. Általában főleg

[144] Közlöny, 1848. szeptember 14. Megjelent *Beér—Csizmadia:* I. m. 573. o.

ezeknek a címer- és a Szűz Mária ábrázolást övező kereteknek színben és díszítő elemekben mutatkozó eltéréséből, továbbá a címerpajzs alakjának különbözőségéből adódik, hogy a szabványos honvédzászlóknak is igen sokféle változata volt, bár a fentiekben leírt variáció volt a leggyakoribb.

A honvédség zászlóin az alakulat számát és elnevezését általában nem tüntették fel — ezeket többnyire a zászlószalagra írták — de például a pozsonyi 4. és az Erdélyben felállított 32. honvédzászlóalj, valamint már a korábban említett Hunyadi-szabadcsapatból szervezett 50. honvédzászlóalj esetében a zászlón szerepelt. A 4. zászlóalj zászlója abban is eltért a többitől, hogy piros-fehér-zöld színű volt. Ugyancsak nemzetiszínű zászlót használt a 10. (Vilmos) huszárezred egyik osztálya is, amint az a Szovjetunióból 1941-ben visszakapott és a második világháború során elveszett zászló adataiból kitűnik. A Bocskai-szabadcsapat gyalogságából szervezett 52. és 53. honvédzászlóaljak valamelyike számára kért zászlót Szemere Bertalan felső-magyarországi kormánybiztos 1849. január 2-án a Klapka ezredeshez, a felső-tiszai hadsereg parancsnokához írt alábbi levélben:

„Zászlója nincs a Bocskay zászlóaljnak, Nyíregyházán van három, abból egy elhozandó. *Háromszínű, habár nincs is szabályszerűleg csinálva.*"[145]

Szemere fenti levele két dolgot bizonyít:

1. Voltak „szabályszerűleg" készített zászlók, tehát lennie kellett előírásnak is.
2. Ha a szükség úgy kívánta, szabálytalan zászlókat is kiadtak alakulatoknak.

A honvédzászlókra a címert és a Szűz Mária ábrázolást, valamint a lángnyelveket az esetek többségében festették, de előfordultak hímzett és applikált zászlóábrázolások, illetve lángnyelvek is.

Az a tény, hogy a szabványosnak mondható honvédzászlók között is különféle változatok fordultak elő, abból adódott, hogy a zászlókat más-más zászlófestők, illetve különböző helyeken és valószínűleg nem is azonos mintarajzok alapján festették. A szabadságharc honvédzászlóinak készítőire eddig még nem derült fény, amint annak a rendelkezésnek sincs nyoma, amellyel a szűzmáriás zászlókat a honvédségnél bevezették. Jóllehet az első 10 honvédzászlóaljat a nemzetőrség keretében állították fel, a Baldacci-féle, már több ízben is említett zászlórendelet előírásai nem vonatkoztak rájuk, mert egyrészt a honvédzászlókon megyecímerrel nem találkozunk, másrészt a Pesten alakult 1. és 2. honvédzászlóalj zászlóit már a nemzetőrségi zászlókra kiadott rendelkezés megjelenése előtt több mint két héttel, 1848. június 24-én felszentelték.[146] E két zászló közül az 1. honvédzászlóaljé 1849-ben az osztrákok hadizsákmánya lett ugyan, de elkerülte a megsemmisülést és ma a Hadtörténelmi Múzeumban az 1848-as szabad-

[145] Hadtörténelmi Levéltár. 1848—49-es iratok. 12/4—10. fasc.
[146] Pesti Hírlap, 1848. június 25.

ságharc és egyben a magyar hadtörténelem legelső honvédzászlójának kijáró megbecsüléssel és kegyelettel őrzik.[147]

Az 1. honvédzászlóalj zászlója a szabványos honvédzászlóknak legelső és egyben azt a változatát is képviseli, amelyből a legtöbb maradt meg az utókor számára. A Hadtörténeti Múzeumban az 1848-as honvédzászlók zöme csaknem teljesen azonos az 1. honvédzászlóalj zászlójával. Ennek a változatnak egyik jellegzetessége: a piros-zöld lángnyelvek a zászlólapnak mind a négy szélét szegélyezik. A lángnyelvek száma a zászlólapnak mind a négy szélén: 7.

A Habsburg-dinasztiának a debreceni országgyűlés 1849. április 14-i ülésén kimondott trónfosztása után sok alakulat zászlóján lefestették a magyar koronát. (A Hadtörténeti Múzeumban őrzött egyes 48-as zászlókon jól kivehetők a festés alatt a korona nyomai.) Az 1849 április közepe után készített honvédzászlókra a címer fölé a korona helyett olaj- és tölgyágkoszorúval díszített kardot festettek vagy hímeztek. Ezt a motívumot hímezték például az erdélyi hadsereg egyik huszárosztályának 1849-ben a cári csapatok kezébe került és 1941-ben hazatért zászlójára. A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményét gazdagító, külalakját illetően egyedi változatnak tekinthető zászlón[148] a hímzett címert nem helyezték keretbe, csupán a hímzett és applikált Szűz Mária képet veszi körül egy ezüst szálból hímzett, egyszerű ovális keret. A zászló kétágú szalagjára a „Hazáért" és „Szabadságért" jelmondatot hímezték.

A honvédzászlókat — a rendszerint egyedileg készített nemzetőrzászlókkal ellentétben — általában egyszerre nagyobb mennyiségben készítették és az alakulatok zászlószükségletét központilag tárolt készletből elégítették ki. Ezt bizonyítja Raksányi Boldizsár őrmesternek és hadügyminiszteri segédiktatónak 1849. január 24-én a hadügyminisztérium katonai osztályához írt alábbi jelentése, amely az 1848-as hadi zászlók történetéhez igen értékes és érdekes adalékokat nyújt:

„A központi hadmegye főparancsnoksága megszűnvén, van szerencsém alázattal jelenteni, hogy alól írt, mint azon iroda tagja, ugyanannak irománya s holmija ideszállításával bízattam meg. Azonban említett irományokat s holmikat, többek között *44 előre készített* (kiemelés tőlem — K. Z.) új zászlót Debreczenbe felhozatván akkoron itt helyben még semmi katonai hatóságot nem találtam, minél fogva biztos helyet kerestem azoknak letételére, s így azokat ezen város levéltárába rakattam le.

De miután fennemlített főparancsnokságból mindezideig sem a főparancsnok sem karsegédje nem jelentek meg, nehogy hátramaradást szenvedjenek az újonnan alakítandó zászlóaljak a szükséges zászlók ki nem kapása miatt: nem késtem az azóta felállított helybeli főparancsnokságot azonnal megkeresni fensőbb zászlóknak átvételére. Azonban, mint hogy ez sem körébe nem tartozott, sem e részben senki felhatalmazva nem volt, azokat mind a mai napig át nem vette.

147 Leltári száma: 0093/Zl.
148 Leltári száma: 0020/Zl.

Ennélfogva hivatalos tisztelettel felkérem a hadügyminisztériumot, méltóztatnék vagy megrendelni a nevezett zászlók s irományok átvételét, vagy engem azoknak kinek leendő átadására utasítani.

Van szerencsém egyúttal jelenteni, hogy az ide mellékelt nyugtatvány szerint Mártonfy Zsigmond őrnagy úrnak rendeltéből a 67-ik zászlóalj számára egy zászlót szolgáltattam ki, mely tettem, bár erre, megvallom, nem voltam felhatalmazva, remélem nem fog a tisztelt hadügyminisztérium által hibámul felrovatni."[149]

A fenti jelentést a katonai osztály megküldte a gazdászati osztálynak, amely január 30-án utasította Raksányit, hogy a 43 zászlót adja át Benyáts századosnak, a debreceni egyenruházati raktár főfelügyelőjének.[150] Raksányi azonban már csak 42 zászlót tudott átvenni a városi levéltártól, mert időközben a városi tanács, Asbóth alezredes debreceni térparancsnok közbenjárására a 70. honvédzászlóalj részére is kiadott egy zászlót.[150] A ruházati raktárba végül is bekerült 42 zászló közül 33 gyalogsági, 5 pedig lovassági volt.[151] 1849 március—májusában a debreceni ruházati raktárból kapott zászlót a 69., a 36., az 55., a 76. és a 90. honvédzászlóalj is.[152]

1848-ban az önálló magyar nemzeti hadsereg megteremtésének egyik alapvető feltétele volt a császári hadsereg magyar kiegészítésű sorezredeinek, illetve huszárezredeinek magyar lábra állítása, tehát nacionalizálása és a honvédzászlóaljakkal való egyesítése, azaz beolvasztása a honvédseregbe.

A sorezredek magyar lábra állítása — többek között — a magyar nemzeti színek felvételét, azaz piros-fehér-zöld csákórózsa, kardbojt és szolgálati öv viselését és nem utolsósorban a császári zászlóknak nemzetiszínű hadi zászlóval való felcserélését jelentette. Ez a probléma tehát közvetlenül is kapcsolódik az 1848—49-es szabadságharc hadi zászlóinak témájához, ezért, ha csak vázlatosan is, de foglalkozunk vele.

A független felelős magyar kormányról szóló 1848. évi 3. törvénycikk a Magyarországon állomásozó császári katonaságot a magyar hadügyminisztériumnak rendelte alá. Ezt megerősítette a magyarországi főhadikormányzókhoz intézett május 7-i királyi leirat is, kimondván, hogy „a magyar katonaság jövendőre minden kiadandó parancsokat és rendeleteket, illető magyar minisztériumom útján veend, ugyancsak ahhoz intézendők minden hivatalos jelentések. Ezen törvény a katonai végvidékekre is kiterjed."[153] Ennek ellenére az ország területén állomásozó császári ezredek továbbra is a bécsi hadügyminisztérium rendelkezéseit hajtották végre. Az ezredek reakciós, zömükben idegen tisztjei szembehelyezkedtek a magyar kormánnyal és a legénységet is igyekeztek befolyásuk alatt tartani. Jellemző, hogy a nemzetőrség részére igényelt fegyverek eltitkolása miatt Lederer

149 OL. 1848—49-es hadügyminisztérium irattára. 1849:3321.
150 Uo. 1849:1964.
151 Uo.1849:2403.
152 Uo. 1849:6289, 1849:7905, 1849:8274, 1849:12181, 1849:16681.
153 *Pap Dénes:* I.m. 77. o.

budai főhadparancsnok ellen május 10-én szervezett tüntetés résztvevőinek kaszabolásában a magyar gránátosok is részt vettek. Joggal merült fel a kortársban az aggódó kérdés: „Tud-e valamit azon magyar vitéz, kinek ha most ellenség támadna, elvéreznie kellene a hazáért, — tud-e csak valamit nemzeti újjáalakulásunkról?... hogy nemzeti lobogót nem kapnak, az vétek; de nagyobb politikai, s nemzetiség elleni hiba a kormányunktól: hogy német — azaz a magyarral ellenséges szellemű tisztek tiszteskednek a magyar ezredekben..."[154]

1848 nyarán egyre többen emelték fel szavukat azért, hogy a magyar ezredeket eskessék fel az alkotmányra, adjanak nekik nemzeti zászlót és hogy a Hessen-Homburg, Vilmos, Coburg és más idegen hercegek, főhercegek és uralkodók nevei helyett a magyar történelem nagy alakjainak, Hunyadinak, Zrínyinek, Rákóczinak a nevét viseljék.

„... állítsátok a bajnokokat a nemzetiszínű zászló alá, vezéreljétek az édes nemzeti nyelven s ha idegen földön idegen érdekekben talán nem a legszentebb csaták helyein is bámulatos tetteket bírtak elkövetni; a haza szent ügyéért, az édes szülőföld védelmében csodákat fognak művelni."[155]

A sorezredek magyar lábra állítását, az önálló magyar hadsereg azonnali megszervezését követelő baloldal és a megalkuvók között augusztus második felében heves vitára került sor a katonaállítási törvényjavaslat képviselőházi tárgyalásán. A baloldal élesen támadta Mészáros hadügyminisztert, aki a július 11-én megajánlott 200 000 fős haderő részére első ütemben kiállítandó 40 000 újonccal teljes egészében a sorezredeket akarta kiegészíteni. A hadügyminiszter javaslatát támogató Berzenczey László azzal érvelt a sorezredek magyar lábra állítása ellen, hogy azok katonái ragaszkodnak a fekete-sárga zászlókhoz, amelyekre felesküdtek és „a nemzeti zászló rögtöni kitűzése által többen eltántorodhatnának".[156] Ágoston József Berzenczeyvel polemizálva hangoztatta: nem látja be, miért ne lehetne a feketesárga zászlókat nemzeti zászlóval felcserélni, „s azt mondani: védjétek meg ezt, árasszatok rá dicsőséget, miszerint az utókor is megemlékezné, hogy ti voltatok az elsők, akik nemzeti lobogó alatt harczoltatok".[157]

„... a magyar szabadságot és nemzetiséget csak magyar nemzeti hadsereg biztosíthatja — hangoztatta Patay József —, de míg a katona német zászló alá, német szellemben esküszik, míg német tisztje, német parancsszava, német ruhája van, addig nem látja biztosítva a szabadságot."[158]

A sorezredek magyar lábra állítását többen azért ellenezték, mert szerintük ezzel Magyarország kihívná maga ellen a bécsi udvart. Ez

154 Jelenkor, 1848. május 9.
155 Kossuth Hírlapja, 1848. július 11.
156 Uo. 1848. augusztus 18.
157 Uo.
158 Uo.

alól az érvelés alól rántotta ki a talajt Teleki László: „Aki a magyar független nemzeti önálló hadsereget, „casus belli"-nek tekintené, az „casus belli"-nek tekintené irányunkban nemcsak a hadsereg függetlenségét, hanem Magyarhonnak nemzeti függetlenségét is..."[159]

A katonaállítási törvényjavaslat képviselőházi vitájában végül is a baloldal maradt alul. A képviselőház a katonaállításról úgy döntött, hogy a megajánlott újoncok egy részéből a továbbra is német lábon hagyott sorezredeket egészítik ki, a kiegészítés kontingensén felül kiállítottakból pedig „honvédi zászlóaljak fognak alakíttatni, mellyeknél az ügyvezetési, vezényleti nyelv, zászló, ruha és jel azonnal magyar leend. Mihelyt a körülmények megengedik a magyarországi mostani sorezredek is tökéletesen magyar lábra fognak állíttatni."[160]

Amit a baloldal kevesellt, Bécs számára túl sok volt; szeptember 11-én Jellasics serege átlépte a magyar szabadságharc Rubiconját, a Drávát és másnap a képviselőház elfogadta a korábban már említett, szeptember 12-i honvédelmi határozatát, amelyben a kormányt a toborzás megkezdésére utasította, meghagyva, hogy az újoncok kizárólag a létező honvédzászlóaljak kiegészítésére és új honvédzászlóaljak felállítására fordítandók. A határozat a sorezredek tisztjeinek és katonáinak megengedte az átlépést a honvédzászlóaljakba. Ez az utóbbi döntés egyrészt a sorezredek reakciós tisztjeinek elszigetelését, másrészt a honvédzászlóaljak erősítését célozta.

„Magyarország önállása, törvényes függetlensége és szabadsága addig biztosítva nem lehet, míg magyar, tisztán nemzeti lábra állított hadserege nincs..."[161] — jelentette ki a képviselőház szeptember 13-i ülésén Kossuth, akire, mint a képviselőház október 8-i határozatával az ország teljhatalmú kormányává nyilvánított Honvédelmi Bizottmány elnökére várt elsősorban az a feladat, hogy megoldja a sorezredek magyar lábra állítását. E feladat végrehajtását október elején már nem a kormány és az országgyűlés megalkuvó elemeinek óvatossága gátolta, hanem az ezredekben reakciós aknamunkát folytató, megbízhatatlan tisztek. Ezek ellen kívánt többek között fellépni a Honvédelmi Bizottmány 1848. október 8-i parancsával,[162] amelyben minden várparancsnoknak és a várakban létező minden katonaságnak elrendelte, hogy hét napon belül „múlhatatlanul tűzze ki a magyarországi háromszínű lobogót", és agyonlövetés terhe alatt adjon írásbeli nyilatkozatot arról, hogy hű az országhoz és kész engedelmeskedni a kormánynak.

A Honvédelmi Bizottmány október 8-i parancsát Arad és Temesvár parancsnoka megtagadta, de Pétervárádra — némi habozás után — Blagoevics Imre altábornagy, szlavóniai főhadparancsnok október 15-én kitűzette a nemzeti zászlót és ezért neki a Honvédelmi Bi-

159 Uo. 1848. augusztus 22.
160 A magyar hadseregről szóló 1848:33. tc. — Közlöny, 1848. augusztus 31. Közli *Beér—Csizmadia:* I. m. 570—571. o.
161 Közlöny, 1848. szeptember 15.
162 OL. OHB 1848:893. — Közlöny, 1848. október 9. Közli: KÖM XIII. köt. 127. o.

zottmány köszönetét fejezte ki. Lipótvárat október 13-án, Eszéket 22-én nemzetőr alakulatok foglalták el csellel, és kitűzették a nemzeti zászlót.

1848 október—novemberében a Honvédelmi Bizottmány fáradhatatlanul tevékenykedett a sorezredek magyar lábra állítása érdekében. Október 12-én utasította Hajnik Pál országos rendőrségi igazgatót, hogy a 39. (Don Miguel) sorgyalogezred 13-án Pestre érkező egyik századának tisztjeit „az iránt felszólítsák, akarnak-e a magyar zászló alatt a magyar ügy mellett minden ellenségünk ellen, feltétlenül harczolni, s azonnal a magyar színeket feltűzni?"[163]

A Honvédelmi Bizottmány október 14-én elrendelte Mészáros hadügyminiszternek, intézkedjék, hogy a 2. (Hannover) huszárezred parancsnoka „azonnal tűzesse fel a magyar színeket", távolítsa el a „nem magyar szellemű" tiszteket és ily módon biztosan helyre tudja majd állítani ezredében a felbomlott fegyelmet.[164]

A nemzeti színek felvételének lelkesítő hatását tükrözi az a tudósítás, amely a 10. (Vilmos) huszárezred október 7-én nemzeti zászlójára felesküdött két osztályának 9-i táborba indulásáról számol be: „. . . nemzeti cocardakkal s valódi nemzeti lelkesedéssel indultak Bécs felé. Elindulásuk előtt lelkesítő beszédet intéze hozzájuk a hadügy minister, amelynek végszavai »Éljen a haza! Éljen a szabadság!« riadó és szívből fakadt visszhangra találtak a deli huszárok ajkain."[165]

A sorezredek magyar lábra állítására — jóllehet ez a folyamat már korábban elkezdődött — a képviselőház október 15-én hozott határozatot. Ebben egyrészt elrendelte, hogy az ezredek a magyar háromszín felvételét azonnal hajtsák végre, másrészt a képviselőház határozatai és a Honvédelmi Bizottmány parancsai iránti engedelmességre kötelezte a hadsereg tisztjeit, kimondva, hogy aki feltétlen engedelmességet nem fogad, azt bocsássák el.[166]

A képviselőházi határozat kihirdetése után fokozottabb lendülettel folyt a nemzeti színek felvétele a sorgyalogezredeknél s a huszárezredeknél. 1848. november 18-án a Honvédelmi Bizottmány intézkedett, hogy a Galíciából hazatért és Ung megyében tartózkodó Koburg-huszárosztály részére „a rendőri hivatal Bernáth Zsigmond Ung megyei főispán úr kezeihez egy nemzeti zászlót; rózsákat és szalagot pedig egy teljes huszárdivizió számára elegendőt, legfeljebb holnap okvetlenül szolgáltasson át . . ."[167]

A haditáborokba vezényelt sorgyalogezredeknél és huszárezredeknél a fekete-sárga császári zászlókat többnyire nem cserélték fel nemzeti zászlókkal, hanem a régi zászlókra csupán nemzetiszínű szalagokat kötöttek. Ezek az ún. „zászlóátszentelések" ünnepélyes keretek között zajlottak le. 1848. október 24-én Óbecsén volt egy ilyen ün-

163 Eredeti fogalm. OL. OHB 1848:1026. Közli: KÖM XIII. köt. 176. o.
164 Eredeti fogalm. OL. OHB 1848:1060. Közli: KÖM XIII. köt. 197. o.
165 Kossuth Hírlapja, 1848. október 10.
166 Közlöny, 1848. október 17. Közli *Beér—Csizmadia:* I. m. 281—282. o.
167 OL. OHB 1848:3128. Közli *Rédvay István dr.:* Huszáraink hazatérése 1848—49-ben. Budapest, „Jövő" Könyvnyomda, 1941. 73. o.

nepség, ahol Beöthy Ödön kormánybiztos az 1. (Ferdinánd) huszárezred, valamint az 52. (Ferenc Károly)[168] és a 19. (Schwarzenberg) sorgyalogezred (egy-egy osztálya, illetve zászlóalja) fekete-sárga zászlóit „szentelte fel... nemzetiekké, honi színű szalagokat kötvén azokra... Midőn az így felszentelt zászlókat a katonai sorba visszavitték, a huszárok a reájuk kötött nemzeti szalagokat csókolgatták".[169]

Október 26-án a verbászi táborban a 2. (Sándor), a 33. (Gyulai), a 48. (Ernő) és a 60. (Wasa) gyalogezredek zászlóinak „átszentelése" hasonló módon zajlott le, annyi különbséggel mégis, hogy a 2. sorgyalogezred 3 zászlójának a csupasz rúdjára kötötték fel a nemzetiszínű szalagokat, a fekete-sárga zászlókat ugyanis rúdjaikról előzőleg leszedték.[170]

Kossuth, a Honvédelmi Bizottmány elnöke, aki a Lajta-menti táborban maga is részt vett ilyen „átszentelési" ünnepélyeken, 1848. október 25-én Parndorfból a következőket írta a Honvédelmi Bizottmánynak: „A sereg maga, az dicső, bátor és lelkesült, mint talán sereg soha sem volt a világon. Felállíttattam a zászlóaljakat, és a főtiszti kar fényes kíséretében egyenként meglátogatám; a zászlókra a szallagokat feltüzetém, a rózsákat, szallagokat kiosztatom, nagy részben már kiosztva találtam. Armadánk nationalisálva van."[171]

КЕРЕКЕШ Золтан:

БОЕВЫЕ ЗНАМЕНА РЕВОЛЮЦИИ И ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ 1848—49 ГГ.

Резюме

Автор, исходя, как из основной причины, из австрийского гнета, — тяготевшего над Венгрией и всё более усиливающегося с конца XVIII века, — указывает на то, что неимение государственного суверенитета, отсутствие самостоятельной национальной армии Венгрии красноречиво отражают знамена полков венгерского пополнения императорских вооруженных сил, на которых вместо государственного герба и национальных цветов Венгрии изображались герб и цвета империи Габсбургов.

Жалобы по поводу игнорирования национальных венгерских цветов и государственного герба прозвучали и на государственных собраниях Венгрии, проведенных до 1848 года, но безрезультатно.

Нужна была победа буржуазной революции 1848 года для того, чтобы была издана статья закона 21, возвращавшая национальный красно-бело-зеленый цвет и государственный герб Венгрии в «исконные права», чтобы родилась самостоятельная венгерская армия — гонведская армия, имеющая свои боевые знамена национального цвета.

Формирование гонведской армии началось лишь в мае 1848 года, но уже в дни мартовской революции была учреждена национальная гвардия — вооруженные силы,

[168] Az 52. sorgyalogezred 3. zászlóalja csak 1849. február 27-én kapott nemzetiszínű csapatzászlót, amelyet Törökszentmiklóson szenteltek fel. — Közlöny, 1849. március 7.
[169] Kossuth Hírlapja, 1848. november 2.
[170] Alföldi Hírlap, 1848. november 15.
[171] OL. OHB 1848—1796. Közli KÖM. XIII. köt. 277. o.

унаследованные от французской революции 1789 года, считавшиеся по всей Европе оплотом народной свободы.

Знамена национальной гвардии были учреждены декретом правительства, изданным 10 июля 1848 года. Стандартное знамя национальной гвардии изготавливалось из белого шелка, по свободным краям полотнище было окаймлено язычками пламени национального цвета (в виде треугольников). На правой стороне полотнища знамени изображался государственный герб, а на левой стороне — герб комитата, выставившего данную часть национальной гвардии. В статье подробно описывается несколько знамен национальной гвардии — в первую очередь те, которые пережили разгром борьбы за свободу. Часть этих знамен отличается от стандартных знамен, предписанных декретом от 10 июля. Наиболее распространенное отличие: основной цвет знамени не белый, а красно-бело-зеленый. Разница иногда заключается лишь в том, что на знаменах, изготовленных в основном согласно предписаниям, изображаются девизы и названия частей.

Имели место случаи, когда некоторые части национальной гвардии использовали старые инсургентские знамена или знамена муниципальной гвардии.

Далее в статье описываются знамена частей ополченцев и регулярных частей, участвовавших в борьбе за свободу. Среди знамен последних, встречались также и знамена красного цвета, выражая тем самым, что под эти знамена собирались солдаты и офицеры с радикальными, республиканскими политическими взглядами.

Войсковые знамена регулярной армии, армии гонведов, отличались от обычных (стандартных) знамен национальной гвардии в первую очередь тем, что на них вместо герба комитата было нарисовано красками изображение Пречистой Девы Марии. Стандартные гонведские знамена не были однообразными. У гонведских знамен, сохранившихся в относительно большом количестве, проявляются различия в изображении государственного герба и Пречистой Девы Марии, которые были нарисованы красками или вышиты, имеются также различия и в окаймлении полотнища знамени. Существовали и такие гонведские части, которые использовали не стандартное знамя. После низложения Габсбургской династии 14 апреля 1849 года на знаменах гонведов была закрашена корона над государственным гербом.

Гонведские пехотные батальоны и кавалерийские (гусарские) дивизионы в большинстве случаев снабжались знаменами, изготовленными в более крупном количестве по заказу Министерства Обороны и хранимыми в центральном порядке.

В заключительной части статьи рассматривается слияние полков императорских вооруженных сил венгерского пополнения с гонведской армией и национализация их. В ходе реорганизации эти полки также приняли национальные цвета, и свои императорские знамена заменили боевыми знаменами национального цвета.

ZOLTÁN KEREKES:

DIE KRIEGSFAHNEN DER REVOLUTION UND DES FREIHEITSKAMPFES VON 1848—49

Resümee

Der Verfasser verweist aus der seit Ende des 18. Jh. immer stärkeren Unterdrückung durch die Habsburger ausgehend, daß das Fehlen der Selbständigkeit des Landes, der selbständigen ungarischen nationalen Armee augenfällig auch die Fahnen der sich aus Ungarn ergänzenden Regimenter widerspiegeln; diese tragen nämlich statt des Wappens und der Farben Ungarns Wappen und die Farben des Habsburgerreiches.

Die Beseitigung der ungarischen Nationalfarben und des Landeswappens haben die Landtage der Jahrzehnte vor 1848 als ein Gravamen angesehen, konnten aber keine Remedur erreichen.

Es bedurfte erst der siegreichen bürgerlichen Revolution des Jahres 1848, um den Gesetzartikel Nr. 21 zu erbringen, der die rot-weiß-grünen Nationalfarben und das Landeswappen in ihre „uralten Rechte" wiedereinsetzt, daß die die mit den Nationalfarben geschmückte Kriegsfahnen gebrauchende selbständige ungarische Armee, die Honvéd-Armee entstehe.

Die Organisierung der Honvéd-Armee begann erst im Mai 1848, doch bereits in den Tagen der Märzrevolution wurde die von der französischen Revolution des Jahres 1789 ererbte und seither in ganz Europa als Pfeiler der Volksfreiheit betrachtete bewaffnete Macht, die Nationalgarde ins Leben gerufen.

Bezüglich der Fahnen der Nationalgarde verfügte die Regierungsverordnung vom 10. Juli 1848. Die vorschriftmäßige Fahne der Nationalgarde wurde aus weißer Seide angefertigt, an den freien Rändern mit Flammenzungen (Dreiecken) in den Nationalfarben. Auf dem Avers das Landeswappen, am Revers das Wappen jenes Komitates, das die betreffende Formation des Nationalgarde stellte. Die Studie zeigt detailliert mehrere Fahnen der Nationalgarde, in erster Linie solche, die den Sturz des Freiheitskampfes überdauert haben. Ein Teil derselben weicht von den in der Regierungsverordnung vom 10. Juli enthaltenen Vorschriften ab. Die häufigste Abweichung besteht in der Grundfarbe: rot-weiß-grün statt weiß. Ein Unterschied besteht manchmal nur darin, daß an den ansonsten vorschriftsmäßigen Fahnen Aufschriften (Losungen und Name der Formation) angebracht sind.

Es kam auch vor, daß einzelne Formationen der Nationalgarde alte Insurgentenfahnen oder Fahnen der Bürgergarde benutzten.

Die Studie beschreibt dann die Fahnen der Landsturm-Formationen und der Freikorps des Freiheitskampfes. Unter den letzteren befanden sich auch rote, dadurch die radikale, republikanische Auffassung der unter diesen Fahnen stehenden Mannschaft und Offiziere zum Ausdruck bringend.

Die Truppenfahnen der regulären Armee, der Honvéd-armee unterschieden sich von den Fahnen der Nationalgarde in erster Linie darin, daß sie statt des Komitatswappens das Bild der Jungfrau Maria trugen. Doch auch die vorschriftsmäßigen Honvédfahnen waren nicht einheitlich. Bei den in verhältnismäßig großfer Zahl erhalten gebliebenen Honvéd-Fahnen gab es Abweichungen in erster Linie in dem auf die Fahne gemalten (oder gestickten) Landeswappen bzw. Muttergottesbild, und an den Rändern. Es gab auch Honvédformationen, die nicht die vorgeschriebenen Fahnen benutzten. Nach dem 14. April 1849, dem Tag der Dethronisation des Hauses Habsburg, wurde die Krone über dem Landeswappen übermalt.

Die Infanteriebataillone und Kavallerieskadrone der 1848-er Honvédarmee wurden meistens aus den Fahnenbeständen versorgt, die das Landesverteidigungsministerium in größeren Mengen zentral anfertigen ließ.

Der abschließende Teil der Studie befaßt sich mit der Eingliederung der sich aus Ungarn ergänzenden Regimenter der kaiserlichen Armee in die Honvéd-Armee bzw. mit ihrer Nationalisierung. Im Zuge der Umorganisierung haben auch diese Regimenter die Nationalfarben angenommen und die kaiserlichen Fahnen mit Kriegsfahnen in den Nationalfarben vertauscht.

A KORLÁTLAN TENGERALATTJÁRÓ HÁBORÚ ÉS AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA

Gonda Imre

II. RÉSZ*

Osztrák—magyar csatlakozás a korlátlan tengeralattjáró háborúhoz

1917. január 19-én a bécsi német nagykövet végre bizalmasan közli a Monarchia illetékes személyiségeivel, hogy Holtzendorff admirális és Zimmermann államtitkár 20-án Bécsbe érkezik a tengeralattjáró háborúval kapcsolatos kérdések megbeszélése végett. A bizalmas közlés egyben azt is tartalmazta, hogy Zimmermann államtitkár tulajdonképpen csak azért jön, hogy fékezőleg hasson, ha a túlzottan „temperamentumos" Holtzendorff előadásában és javaslataiban nagyon messzire menne.[72]

A megadott napon a két német vezető személyiség valóban megjelent Bécsben, ahol a Monarchia államférfiaival — az uralkodó jelenlétében — meg is tartották első értekezletüket, amelyen „a hivatalos iratokban eddig idézett összes érvek helyet kaptak."[73] Az első érdembeli tárgyaláson Holtzendorff újból előadta jól ismert nézeteit a „kiélezett tengeralattjáró háború elkerülhetetlen szükségességéről", mivel „az idő ellenünk dolgozik", s ily módon a központi hatalmak emberanyagának csökkenése, terméseredményeinek rohamos rosszabbodása, továbbá a küszöbön álló angol—francia offenzíva a nyugati arcvonalon stb., stb. — Holtzendorff szerint — csakis a javasolt módon orvosolható. Minthogy pedig e hadművelet végrehajtására immár 120 kitűnő, korszerűen felszerelt tengeralattjáró áll rendelkezésre, remélhető, hogy Angliát kb. 3 hónap alatt észhez lehet téríteni, amiért — hangsúlyozta Holtzendorff — ő maga kezességet vállal.[74] Amerikával szemben előzékeny magatartást kell tanúsítani, bár német részről

* A tanulmány I. részét folyóiratunk 1971. évi 3. számában közöltük. (A szerk.)

72 Wien HHStA. P.A. Geheim XLVII/3—15 (OL. Filmtár W 398.) P.d. Nr. 264. Wien, am 18. Jänner 1917. Vertraulich.

73 *Czernin:* I. m. 161. o.

74 Uo. 163. o.

meg vannak győződve arról, hogy az USA nem fogja törésre vinni a dolgot, s ha igen, már késő lesz.

A Holtzendorff fejtegetését követő vitában csak Haus cs. és kir. admirális és Conrad vezérkari főnök értett egyet maradéktalanul az előadóval. Tisza és Czernin nemcsak azokra a súlyos következményekre utalt, amelyek Amerika beavatkozásával járnak majd, de Anglia körülzárásának lehetőségét illetően is kifejezték kételyeiket. Czernin ezenkívül még néhány igen fontos szempontot hozott fel a német elképzelések megingatására. Elsősorban azt, hogy a német tengerészet vezetőinek adatai sem nagyon meggyőzőek, s szerinte azt is érdemes volna meggondolni, hogy ezt az utolsó ütőkártyát nem volna-e helyesebb akkor kijátszani, amikor már valóban nincs más választás, mert a korlátlan tengeralattjáró háború veszélye bénítóbb hatású lehet az ellenségre, mint az esetleg be nem vált fegyver hatása harci akaratának fokozására. Új szempontnak tekinthető viszont Czernin szerint az a német részről felhozott érv, hogy nagy angol—francia támadás fenyegeti a nyugati arcvonalat, holott eddig azt állították, hogy itt minden támadás lepattan. Így tehát e támadás ellensúlyozására kell a tengerészetet bevetni, ami minden esetre olyan érv, amely indokolttá teszi, hogy a tengeralattjáró háborúval kapcsolatos ellenérvek — minden kockázat vállalása mellett — elcsituljanak. Czernin és Tisza ennek ellenére élénk kétségeiket fejezték ki mindezekkel szemben.

E próbálkozások ellenére nem maradt kétség atekintetben, hogy az értekezlet döntése „a mi szellemünknek megfelelő lesz" — írta az értekezlet egyik német résztvevője, Zimmermann államtitkár, majd folytatta: „Gr. Czernin és a két miniszterelnök meggondolásait remélem sikerül Holtzendorff admirálissal együtt még a mai napon sorra kerülő megbeszélésen — a Ballplatzon — eloszlatni."[74/a]

Az értekezlet, amely azzal zárult, hogy a végső döntést a Monarchia és a Német Birodalom vezetőinek 1917. január 26-i találkozóján fogják meghozni, tulajdonképpen két szempontból volt jelentős: egyrészt azért, mert eleget tett ama szövetségi kötelezettségnek, hogy a fontos döntéseket a két hatalom, illetve annak uralkodói együttesen hozzák meg (ebben az esetben e határozatnak már semmilyen gyakorlati jelentősége nem volt); másrészt azonban világosan megmutatta az értekezlet azt is, hogy — amit eddig is tudni lehetett — ti. „Németország eleve eldöntötte már, hogy a kiélezett tengeralattjáró háborút minden körülmények között elkezdi, hogy tehát érveinknek gyakorlati értékük nem lehet."[75] Amikor tehát Czernin a fenti értekezlet után megbeszélésre ült össze az uralkodóval, akkor már valóban nem volt problematikus: vajon csatlakozzék-e a Monarchia, vagy sem? A bonyodalmat az okozta, hogy a tengeralattjáró háborúnak a Földközi-tengeren is folytatódnia kellett, ahol a német tengerészetnek igénybe kellett vennie a Monarchia adriai és dalmáciai támaszpontjait. Ebben az esetben

74/a. Zimmermann távirata. Wien, 1917. január 20. — E távirat, röviden ugyan, de hasonlóan írja le a tárgyalás lefolyását. P. A. des Auswärt. Amtes (Bonn). U-bootkrieg gegen England. W. K. Nr. 18. Geheim. Band 25/6.

75 *Czernin:* I. m. 167. o.

viszont a Monarchia — tengeralattjáróinak kicsiny létszáma ellenére is — részese e hadműveletnek, mert ha ezt megtagadja, hátba támadja szövetségesét.[76] Mivel „ezt az akkori kormányból senki sem akarta, ezért nehéz szívvel bár, de hozzájárultunk" — ti. az akcióhoz. Abban teljesen igaza volt Czerninnek, hogy a Monarchia részleges félreállása semmilyen előnyt nem jelentett volna diplomáciai helyzete számára. Csak Németország teljes visszatartása a tengeralattjáró háborútól lett volna olyan jelentős eredmény, amely — a német állításokkal ellentétben — esetleg elkerülhetővé tette volna az USA belépését a háborúba.[77] Minthogy pedig diplomáciájának és vezető köreinek minden ilyen irányú kísérlete eleve kudarcra volt ítélve, ezért a Monarchia belesodródása a korlátlan tengeralattjáró háborúba — annak teljes felelősségével együtt — szinte elháríthatatlan ténnyé vált, amelynek már csak az alkotmányjogi jóváhagyása hiányzott. Mielőtt azonban ez — az 1917. január 22-i koronatanácson — megtörtént volna, a Monarchia külügyminisztériuma kiadta első rendelkezéseit követségeinek, amelyekben közli, hogy „a háború befejezésének előmozdítása céljából talán szükségesnek bizonyul a korlátlan tengeralattjáró háború megindítása a legrövidebb időn belül." A követségek éppen ezért tájékoztassák a kormányt, milyen magatartást tanúsítson, hogy a közvéleményt megfelelő irányban befolyásolja.[78] Ez az utasítás tehát már szinte „megelőlegezte" a korlátlan tengeralattjáró háború döntését, amelynek január 22-én kellett a bécsi koronatanácson megszületnie.

Czerninnek e koronatanácsi értekezleten tartott előadásán már erősen érezhető volt az a meggyőződése, amelyet az uralkodóval előzőleg közölt, hogy ti. a németek úgy sem téríthetők el szándékaiktól, s így teljesen hiábavaló minden további küzdelem szándékaik ellen. A döntésnek szerinte a katonai szakértők véleményén kell alapulnia.[79] Rendkívül jellemző, hogy Krobatin közös hadügyminiszter teljes mértékben Holtzendorff érvelését vette mintául, amidőn kifejtette: mivel nincs lehetőség a Balkánnak csapatszállítások által való tehermentesítésére, az ellenséges front erősítését csakis a korlátlan tengeralattjáró háború eszközeivel lehet megakadályozni. Tisza István miniszterelnök azt a kérdést helyezte előtérbe, hogy mi bírta álláspontja megváltoztatására a kiélezett tengeralattjáró háború kérdésében. Kifejtette, hogy a tengeralattjáró háború mellett felhozott régebbi érvekkel nem értett egyet. „Most azonban egészen új helyzet állott elő a hadihelyzet további alakulását illető német aggodalmak tekintetében. Míg eddig bizakodóan ítélték meg a katonai helyzetet, most veszélyeztetettnek tekintik a nyugati arcvonalat, hacsak a tengeralattjáró háború nem hoz tehermentesítést." Ezután Tisza katonai hely-

76 Uo.
77 Uo. 167—169. o.
78 Wien HHStA. P. A. Geheim XLVII. (3—15 OL./Filmtár. W 398.) Az európai semleges államok követeinek szóló utasítás Wien. Am 21. Jänner 1917.
79 Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch—Ungarischen Monarchie (1914—1918). Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy. Budapest. Akadémiai Kiadó, 1966. 452. s folyt. — A koronatanácsi értkezlet ismertetésének további részei ezen a forrásközlésen alapulnak.

zettel kapcsolatos kérdéseket tesz fel, amelyekre Conrad vezérkari főnök olyan választ ad, amely — ugyancsak a német példa szerint — elég „reálisnak tünhetett ahhoz, hogy a tengeralattjáró háború folytatását elkerülhetetlen szükségességnek" tüntesse fel. Ezért állította be Conrad a német nyugati arcvonal veszteségeit, az orosz front nehézségeit, a balkáni és az olasz arcvonal problémáit olyan „őszinteséggel", hogy a kételyeket eloszlassa. E törekvése teljes sikerrel járt. Tisza ugyanis válaszában visszavonta a békelehetőségekkel kapcsolatos nézeteit, s a tengeralattjárók korlátlan felhasználásának álláspontjára helyezkedett. Csupán azon „várakozását" fejezte ki, hogy Németországot ismét figyelmeztessék az akcióval járó veszélyekre. Végül Tisza csatlakozott azoknak a felfogásához,[79/a] akik a korlátlan tengeralattjáró háborúnak a Földközi-tengerre való kiterjesztését is szükségesnek tartották. Tisza ezen utóbbi kijelentéseinek a következő hónapok fejleményei szempontjából igen komoly jelentőségük volt. A vita folytatásában Clam-Martinic osztrák miniszterelnök azt hangsúlyozta, hogy miután mint laikusnak a készülő akció részleteibe nincs betekintése, ezért teljesen a tengerészeti szakemberek adatainak és felvilágosításainak van kiszolgáltatva. Majd igen diplomatikusan úgy fogalmazta meg további állásfoglalását, hogy „az illetékes tényezőktől kapott felvilágosítások iránti bizalommal, továbbá a katonai aggodalmakra és gazdasági nehézségeinkre való tekintettel, végül pedig az uralkodó néphangulat láttán ő is a tengeralattjárók korlátlan *bevetése mellett emeli fel a szavát, egyszerűen* abból következően, hogy nincs más lehetőség."

Az uralkodó az értekezletet azzal zárta le, hogy a közös minisztertanács minden résztvevője a németeknek a tengeralattjárók korlátlan bevetésére vonatkozó javaslata elfogadását ajánlja.

Mint látjuk, a Monarchia koronatanácsának értekezlete és határozata nem volt mentes nyomasztó aggodalmaktól és félelmektől. A tanácskozás összes nem katonai résztvevője szinte teljes mértékben a katonákra, a katonai szakértőkre hárította át a felelősséget a meghozandó döntésekért. Ezekben a döntésekben is tükröződött, hogy mind Németországban, mind a Monarchiában a polgári és a katonai erők viszonyában a háború, főleg azonban annak kedvezőtlen alakulása következtében eltolódás következett be az utóbbiak javára.

Abban a mértékben, ahogy a birodalom a teljes gazdasági és politikai kimerülés felé közeledett, s ahogy a polgári államvezetés teljes csődbe került, fordult tehetetlenségében az egyetlen mentőszál, nem is a saját, hanem a német hadvezetés felé. Az antantnak a Habsburg birodalom felosztására vonatkozó szándékaival kapcsolatos nyilatkozatai ugyanis szintén nem maradtak hatás nélkül. Még a Németországot nem kedvelő körök is eljutottak ahhoz a felismeréshez, hogy Ausztria—Magyarország létéről van szó, s hogy az osztrákok és a magyarok viszonylagos kedveltsége nem mentheti meg a Monarchiát környező ellenségeinek fenyegető csapásaitól. Németország megcsonkí-

79/a A Monarchia tengeralattjáróinak a Földközi-tengeren való bevetését Conrad is sürgette.

tása, Ausztria—Magyarország szétrombolása — ez az, ami mindannyiuk előtt világossá lett.[79] Igen valószínű, hogy e mozzanatnak volt bizonyos szerepe a határozat meghozatalában, még akkor is, ha más szempontból éppen ezzel siettették azt a folyamatot, amitől a legjobban féltek.

E komor hangulat igen jól tükröződik abban a két levélfogalmazványban, amelyet Károly, a Monarchia uralkodója szándékozott II. Vilmos császárnak elküldeni. Az első 1917. január 22-i keltezésű, részletesebb tartalmú, a második, a január 23-i, rövidebb, tömörebb. Átadásra ez került. Az első fogalmazványban nyíltan kifejezésre jut, hogy a német államférfiak fejtegetései „sem voltak képesek azokat a nehéz politikai meggondolásokat teljes mértékben szétoszlatni", amelyekkel ő maga s a Monarchia kormánya az elhatározás veszedelmes következményeivel szemben viseltetik. Az ellenség számbeli növekedésének és a háború ilyen módon bekövetkező elhúzódásának igen komoly aggodalommal néznek elébe. Ugyanakkor tudatában vannak a Monarchia részéről annak is: más eszköz nem áll rendelkezésére, hogy az ellenséggel szemben bizonyossággal — eredményt érjenek el. Ebben a helyzetben Károly nem vállalván a felelősséget meggondolásának visszatartásáért, nehéz és messzeható elhatározás tudatában adja beleegyezését a tengeralattjáró háború tervezett megszigorításához.[80]

A második fogalmazvány rövidebb és lényegesen enyhébb, bár a hangja ennek is elég komor. Károly, utalva arra, hogy a szóban levő kérdés „népeink léte, vagy nemléte számára döntő fontosságú" — kijelentette, hogy csupán a német államférfiak és saját katonai tényezőinek egybehangzó, világos okfejtésére ejtette el nagy meggondolásait, s így örömmel csatlakozik a tengeralattjáró háború kiélezésének hadműveletéhez. Ennek megfelelően adja ki az Olaszország és Dél-Franciaország blokádjához szükséges hadparancsokat. Egyben kéri, hogy a hadművelet nyilvános meghirdetésére csak január 26-i, berlini látogatása után kerülhessen sor.[81]

II. Vilmos rövid válaszában közölte, hogy eleget tesz Károly kérésének, s Czerninen kívül Károly tengerészeti tanácsadóját is meghívja a tanácskozásokra, amelyeken Holtzendorff admirális is részt vesz.[82]

Bár az adott helyzetben nagy ellenállás nem volt várható, a tengerészeti „szaktanácsadó" jelenléte ezen a tanácskozáson csak a német háborús irányzatot erősíthette. Ám nem ez volt az egyetlen jele annak, hogy a német vezető köröknek fenntartásaik voltak az osztrák—magyar uralkodóval és udvarával szemben. Az uralkodók azon meg-

79/b V. Tucher bécsi bajor követ jelentése. Wien, 1917. febr. 3. Nr. 108/WL. Geheimes Staatsarchiv München. Gesandschaft, Wien. — E jelentés ugyancsak közli a január 20-i német—osztrák—magyar tárgyalások elég részletes lefolyását. Bár v. Tucher nem volt jelen, információi hiteleseknek tekinthetők.

80 Levélfogalmazvány Károly császár és király II. Vilmos császárhoz, Wien, 1917. január 22. Wien HHStA. P. A. Geheim XLVII/14—15.

81 Wienben a levélfogalmazvány egy kézírásos és egy gépelt példányban van meg. Az alsó balsarokban levő megjegyzés: An des Deutschen Kaisers Majestät in Geheimschrift übermittelt. Baden, 23. 1. 17. v. Gramen, General a la suite. A rendeltetési helyére érkezett távirat megtalálható a bonni levétárban is. P. A. des A. A. U-bootkrieg gegen England. W. K. Nr. 18, geheim Pless, den 25 január 1917. Tel. Nr. 121. Bd. 25. Wien, Kriegsarchiv. Archiv der Militärkanzlei 69—9, 1—7. 1917.

82 Uo. (jelzet is ua.) General von Cramon für Seine Majestät dem Kaiser und König. Baden, bei Wien. Aláírás: *Wilhelm.*

állapodásával ellentétben, hogy január 26, illetve február 1, tehát találkozásuk és végleges megegyezésük előtt nem fogják a hadműveletre vonatkozó szándékaikat felfedni, Holtzendorff közölte Haus cs. és kir. admirálissal, hogy a semlegesek már előzőleg megkapják az értesítést a korlátlan tengeralattjáró háborúról. A Monarchia külügyminisztériuma ezt Hohenlohe berlini nagykövet útján kifogás tárgyává is tette.[83] A német hadvezetőség tehát ekkor sem méltatta figyelemre a szövetséges uralkodó kívánságait, illetve érdekeit.

Czernin ezek után ugyancsak tájékoztatta külképviseleti szerveit a készülő tengeri hadműveletekről, s egyben a legszigorúbb titoktartásra kötelezte őket. Tájékoztatásának elvi tartalma, hogy miután az antanthatalmak a Monarchia kezdeményezésére megegyezéses béke létrehozására vonatkozólag olyan választ adtak, amely a megsemmisítésére irányuló szándékaikat juttatta kifejezésre, azért nincsen más választása, mint a késhegyig menő harc folytatása, mindazon eszközök igénybevétele, amelyek (a hon) fenntartása érdekében rendelkezésére állanak.[84]

Bár Czernin jegyzékfogalmazványa a német elhatározással való szolidaritás jeleit mutatja, a Monarchia diplomáciai gyakorlatában meg lehet találni azokat a mozzanatokat, amelyek halvány, elágazó irányzatokra utalnak, s amelyek az USA hadüzenetének időpontjáig tagadhatatlanul jellemezték a Monarchia külpolitikájának bizonyos kettősségét. E tendenciákat nem csupán a semleges államokban (például Spanyolországban, Svájcban és Hollandiában) működő követek képviselték, akik éberen figyelték fogadó államaik magatartását és várható külpolitikai lépéseit,[85] hanem ezen irányzatnak egyik jelentős képviselője éppen az a Hohenlohe berlini nagykövet volt, aki állhatatosan figyelte, hol mutatkoznak a német katonai vezetésben hajszálrepedések, amelyek a korlátlan tengeralattjáró háború és az USA-hoz való viszony kérdésében a mérsékeltebb körök törekvéseit és helyzetét erősítik. Így 1917. január 25-én Hohenlohe arról értesítette Czernint, hogy a külügyminisztérium és a tengerészeti vezérkar között még mindig jelentős ellentétek vannak, mivel az előbbi — Bernstorff közlésének megfelelően — 20 napi haladékot kér arra, hogy a semleges hatalmak hajói biztonságba kerülhessenek, amely esetben Amerika

83 Prinz Hohenlohe, Berlin, 3. Jänner 1917. No. 35. — Hohenlohe a feltett kérdésre válaszolva közli, hogy Zimmermann a dologról mit sem tud, de feltételezi, hogy csupán technikai közlésekről lehetett szó. Wien HHStA. P. A. Geheim XLVII. (3—15) OL. Filmtár W 398.)

84 Uo. Tel. in Ziffern an die Missionen in I. Kopenhagen, Stockholm etz. II. Berlin, Wien, Sofia etz den 23. Jänner 1917.

85 Igen jelentős ebben a vonatkozásban három távirat: 1. Fürstenberg, madridi követ azt jelenti, hogy gróf Romanones külügyminiszter szívesen átvinné Spanyolországot az antant táborába, ezt azonban Alfonz király nem engedi. Ha a központi hatalmak helyzete javul, akkor nem kell Spanyolországra tekintettel lenni (b. Fürstenberg, Madrid, 1917.)

2. B. Gagern jelenti Bernből: Hoffmann követségi tanácsos és Dunant követ nem fél Svájc semlegességének megsértésétől. A német követ szerint Hoffmann kijelentette, hogy Svájcot a korlátlan tengeralattjáró háború nem mozdítja ki semlegességéből. (Tel. B. Gagern, 28. Jänner 1917. No. 58.)

3. B. Giskra jelenti Hágából: A tengeralattjáró háború által keletkezett tengeri zárlat Hollandiát teljes mértékben elzárta a külvilágtól: Giskra javasolja, hogy Görögországhoz hasonlóan itt is létesítsenek 20 tengeri mérföld szélességű folyosót, amely Hollandia elszigeteltségét enyhítené, és politikailag is igen jó hatást tenne. Giskra, Haag, 30. Jänner 1917, No. 931. Wien HHStA. P. A. Geheim XLVII./3—15. (OL. Filmtár W 398).

beavatkozása talán elmaradhat. Az admiralitás ragaszkodik az akció február 1-i határidejéhez. Bethmann Hollweg kancellár és Zimmermann államtitkár azonban Hohenhole szerint el van szánva a külügyminisztérium álláspontjának keresztülvitelére.[86] Január 29-én Hohenlohe nagykövet ismét arról értesíti Czernin külügyminisztert, hogy a kancellár és az államtitkár Plessbe utazott Bernstorff táviratainak megbeszélése céljából, s újból javasolja a semlegesek számára engedélyezendő várakozási idők megadását, valamint a békefeltételek rövid közlését Wilson számára.[87] Ugyanezen a napon Hohenlohe nagykövet Wilson január 22-i békeszózatának német sajtóvisszhangjából azt emelte ki, hogy azzal a liberális, a szociáldemokrata és a centrum sajtó barátságos hangnemben foglalkozott, a konzervatív és az alldeutsch lapok viszont ellenséges tálalásban hozzák.[88]

Január 30-án újabb jelentős mozzanatról tájékoztatta Hohenlohe nagykövet a Ballhausplatzot. A jelentés elmondta, hogy Anglia elrendelte az Északi-tenger blokádját, amit Berlinben olyan szívességnek tüntettek fel, amely alkalmat adhat a korlátlan tengeralattjáró háborúnak az angol provokációra adott válaszként való beállítására. Január 31-i kommünikéjében Czernin bejelentette, hogy a berlini kormánnyal egyetértésben a háború megrövidítése érdekében február elsejétől bevezetik a korlátlan tengeralattjáró háborút, Anglia és Franciaország körül tengeri zárlatot létesítenek, csakúgy, mint a Földközi-tenger keleti medencéjében.[89] Minderről az USA és valamennyi semleges ország kormányát 1917. január 31-én értesítik.[90] Hohenlohe nagykövet január 31-én azt a szöveget is közölte Czerninnel, amelynek kíséretében Zimmermann német külügyi államtitkár a korlátlan tengeralattjáró háborúra vonatkozó jegyzéket Gerardnak, az USA nagykövetének átadta. Ebben Németország „békejavaslatának" elutasítására hivatkozva felkérte Wilson elnököt, hogy közvetlen és közvetett támogatásának megtagadását kilátásba helyezve bírja rá az antanthatalmakat a német álláspont elfogadására a „fehér faj" és a béke helyreállítása érdekében.[91]

Ilyen politikai és diplomáciai előzmények után az osztrák—magyar külpolitikai vezetés a németekével csaknem azonos szövegű jegyzéket nyújtott át F. C. Penfieldnek, az USA bécsi nagykövetének. A jegyzék — látszólag egyetértve Wilson „magas erkölcsi komolyságától áthatott" szózatával — a német állásponttal azonos módon a Monarchia „béketörekvésének" elutasításában látta a tartós béke megteremtésének legfőbb akadályát. Minthogy pedig az ellenség már eddig is Ausztria—Magyarország tengeri közlekedésének megakadályozására tört, s hajóit — többek között kórházhajókat — előzetes figyelmeztetés nélkül elsüllyeztette, a Monarchia és szövetségesei 1917. február 1-től kezdve ha-

86 Uo. Tel. Hohenlohe, Berlin, 25. Jänner 1917. No. 38. Streng Geheim.
87 Uo. Tel. Hohenlohe, Berlin, 29. Jänner 1917. No. 44.
88 Wien. HHStA. P. A. Krieg 25/p. (OL. Filmtár 403) k. u. k. Österr. — Ungar. Botschaft, (pol. 428) Berlin, den 29. Jänner 1917. Nr. 14. A—B/P. Gegenstand: Zur Friedensbootschaft des Präs. Wilson an dem Senate.
89 Wien. HHStA. P. A. Geheim XLVII./3—15. (OL. Filmtár W 398) Madridba, Bernbe, Stockholmba, Koppenhágába, Wien, am 31 Jänner 1917.
90 Uo. Communiqué, Wien, 31. Jänner 1917.
91 Uo. Tel. Prinz Hohenlohe, Berlin, 31. Jänner 1917. No.: 60.

sonló módszereket alkalmaznak Nagy-Britanniával, Francia- és Olaszországgal szemben. Az említett államok körül létesítendő tengeri zárlat célja a közlekedésnek minden eszközzel való megakadályozása, s csupán a semleges hajóknak biztosítják záros határidőn belül a kíméletet.

A lépésnek tehát — a jegyzék szerint — a harc megrövidítése és a béke helyreállítása lenne a célja, ellentétben az ellenség törekvéseivel, amelyek a Monarchia megsemmisítését, s korántsem a szabad fejlődését tartalmazzák. Ausztria—Magyarországot tehát az ellenség megsemmisítő szándéka kényszeríti rá — szövetségeseivel együtt — e szándék „keserű elhatározottsággal" való meghiúsítására, azzal a bizonyossággal azonban, hogy e lépés a hosszú évekig tartó küzdelem anyagi és véráldozatait igazolni fogja.[92]

*

Bármennyire önigazoló s a tényekkel szembenálló volt a Monarchia jegyzéke a korlátlan tengeralattjáró háború megindításáról — kétségtelen, hogy a szorongást és a kényszeredettséget is érzékeltette. A szorongás érzését az antanthatalmaknak az Osztrák—Magyar Monarchiát fenyegető tervei, a kényszeredettséget a német szövetséges agresszív háborús módszereinek következményeivel szemben várható bizalmatlanság váltotta ki. Mindez lényegesen enyhítette a jegyzék tartalmának keménységét. A Monarchiát kezdettől fogva a jövőtől való félelem kényszerítette a német szövetség oldalára és tartotta egyre görcsösebben ennek „hűségében". Ezért volt kénytelen lépésről lépésre engedni a német nyomásnak, amely pedig kilátástalanabbá tette a helyzetet épp a Monarchia fennmaradása szempontjából is. Ez a magyarázata annak, hogy a Monarchia csakhamar olyan kísérletezésbe fogott, amelylyel a korlátlan tengeralattjáró háború hatását enyhíteni, illetve semlegesíteni igyekezett.

A Monarchia kísérletének meghiúsulása az USA-val bekövetkező hadiállapot elkerülésére

Az Osztrák—Magyar Monarchia diplomáciája számára a korlátlan tengeralattjáró háborút bejelentő jegyzék átadása nem jelentette az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatainak megszakítását és befejezését, hanem — Németországgal ellentétben — e kapcsolatok egészen új fejezetét. E fejezet az utolsó volt a két hatalom viszonyának a történetében a világháború alatt, s jelentőségét az adta meg, hogy a Monarchia washingtoni képviselete látta el 1917. február 1-e után azt a diplomáciai kapcsolatot is, amelyet az USA-nak április elsején bekövetkezett hadüzenete végleg megszakított az USA és Németország között. A kapcsolat ugyan mindkét hadviselő fél számára más és merőben ellentétes jellegű volt; míg a központi hatalmak részéről az Egyesült

92 Wien, am 31. Jänner 1917, Nr. 508 (fol. 433.) An S. E. dem Herrn Fr. G. Penfield. Wien HHStA. P. A. Krieg. 25. (OL. Filmtár W 403.)

Államok tényleges hadba lépésének elodázását célozta, az USA és az antant részéről az Osztrák—Magyar Monarchia megkörnyékezését szolgálta, és a németekkel való szövetség fellazítására, illetve a Monarchia háborúból való kilépésének előkészítésére irányult. De mindkét törekvés irreális volt, mivel a német hadviselés módszerei és a német külpolitika céljai mellett sem az USA visszatartása a háborútól, sem a Monarchia kiválása a központi hatalmak csoportjából nem volt lehetséges. Ennek ellenére megfigyelhető, hogy az említett törekvések az Osztrák—Magyar Monarchiának az USA-val fenntartott és a Dumba-incidens idején megromlott viszonya ezekben a napokban javulóra fordult. A dr. C. Dumba helyére egy évi késedelemmel kinevezett gr. A. Tarnowsky nagykövet 1917 januárjában indult el állomáshelyére, s a Monarchia stockholmi követének értesülése szerint Washingtonban igen barátságosan fogadták. Mint Mr. Morris — az USA stockholmi követe — gr. Hadik osztrák—magyar követnek kijelentette, „országában az Ausztria—Magyarország iránti rokonszenv sohasem öltött olyan méreteket, mint éppen most." Amerikában — mondotta még a követ — nem veszik komolyan az antantnak a központi hatalmak békejegyzékére adott elutasító válaszát, s Wilson elnök „a legkevésbé sem szándékozik békeakcióját abbahagyni." Az amerikai közvélemény ugyanis mögötte áll, s ezért a milliárdosoknak az a része, mely éppen a fegyverszállítmányok révén gazdagodott meg, aligha merészel vele szembehelyezkedni.[93] Gr. Hadiknak a fenti kijelentésről Bécsbe küldött jelentését a közben Washingtonba érkezett Tarnowsky első benyomásai is megerősítették. Lansing, az USA külügyi államtitkára ugyan sajnálatát fejezte ki afölött, hogy a Monarchia képviselőjének első látogatása a német jegyzék átadásával egy időben történt, de egyben kifejezésre juttatta: az Egyesült Államok nem tételezi fel a Monarchia részéről, hogy az figyelmeztetés nélkül fog elsüllyeszteni hajókat. Tarnowskynak az államtitkár szavaihoz fűzött megjegyzései talán még jellemzőbbek, mint az általa idézett kijelentés. Jelentésében ugyanis ama véleményének ad kifejezést, hogy „rendkívül fontos volna, ha az itteniekét meggyőzhetném arról, hogy megítélésükben nem tévednek." Majd hozzáteszi: Lansing kijelentéseiből világosan kiderül a Monarchiával szembeni rokonszenv, s az, hogy „szeretnék a velünk való szakítást elkerülni."[94] Tarnowskyval megegyező álláspontot képviselt egyébként gr. Bernstorff washingtoni német nagykövet is, aki az USA-val való szakítás elkerülésére hívta fel a figyelmet Tarnowsky előtt. Szerinte Wilson szándékai a központi hatalmakkal szemben sokkal jobbak, mint ahogy azt Berlinben elképzelik. Az adott pillanatban azonban — a korlátlan tengeralattjáró háború bejelentése idején — az elnök valóban nem vonhatott le más következtetéseket. A háborút, az amerikai közvéleménnyel egyetértésben, mindenképpen el akarja kerülni, mert a békeapostol szerepét akarja vállalni. „Mindezek az illetékesek

[93] Uo. 8/P. B. Unterredung mit dem amerikanischen Gesandten. Mr. Morris. Aláírás: *M. Hadik.*

[94] Tel. Tarnowsky, Washington, 3. Február 1917. Nr. 1. Wien, HHStA. Krieg 61/a Spez. Amerika.

— fejezte be Tarnowsky jelentését —, akiket megkérdeztem, igazolták, hogy a velünk szemben fennálló hangulat összehasonlíthatatlanul jobb, mint Németországgal szemben."[95] Bernstorff véleménye és Tarnowsky megjegyzése annál is fontosabb, mivel a Monarchia képviselőjének az USA részéről előzőleg tudtára adták, hogy mivel a Monarchia tengeri hadviselése már eddig is jóval humánusabb volt, mint Németországé, s mivel az USÁ-nak ezen a téren jóval kevesebb nézeteltérése volt a Monarchiával, mint a németekkel, az Egyesült Államok kormánya az őszinte rokonszenvét élvező Monarchia ellen nem kívánja ugyanazt az eljárást alkalmazni, mint Németországgal szemben, sőt a békekötésnél épp a híd szerepét szánja neki. Az USA kormánya — közli Tarnowsky továbbá — őszintén sajnálja ugyan, hogy a Monarchia a németekével teljesen azonos tartalmú jegyzéket küldött, de ennek olyan értelmezése a Monarchia részéről igen hasznos lenne, hogy a tiltott zónába lépő hajókat nem fogják azonnal elsüllyeszteni, hanem inkább csak behatolásukat akadályozzák meg. Ha a Monarchia jegyzékében ilyen jellegű változtatás nem történnék, az amerikai kormány nem tudna különbséget tenni a Monarchia és Németország között. Az USA külügyminisztériumában azután értésére adták Tarnowskynak, hogy a Monarchia jegyzékét nem hozzák azonnal nyilvánosságra.[96]

A jelentés elején szereplő megkörnyékezést a Monarchia „humánusabb" tengeri hadviseléséről, valamint a majdani békekötésnél neki szánt híd-szerepről komolyan venni alig lehetett. A Monarchiának szánt békülékeny hang őszintesége az antanthatalmak már fennálló kötelezettségei mellett felette kérdéses volt, még akkor is, ha az osztrák elhatárolódás a német háborús módszerektől valóban megtörténik. Valószínűbb, hogy itt a „pszichológiai hadviselés" egyik formájáról volt szó, ami nem zárja ki azt, hogy a kísérletet mindkét oldalon láthatóan komolyan vették. Ebből a szempontból nem elhanyagolható tény, hogy Tarnowsky 1917. február 5-én újabb figyelmeztetést küldött Bécsbe, mely szerint az USA szakítása a Monarchiával is elkerülhetetlen, ha kitart a németekkel azonos álláspont mellett. Márpedig — tette hozzá Tarnowsky — minél inkább tájékozódik, annál mélyebbé válik a német nagykövetség által is helyeselt meggyőződése, hogy a Monarchia és az USA kapcsolatainak a fenntartása feltétlenül kívánatos. Ami viszont a korlátlan tengeralattjáró háború hatékonyságát illeti, az ezzel kapcsolatos németországi reményeket Washingtonban egyáltalán nem osztják.[97]

Tarnowsky sürgetésére Czernin az USA bécsi nagykövete, Penfield útján személyes levelet küldött Lansingnak, amelyben „a győzők és legyőzöttek nélküli béke" wilsoni tételét elfogadta ugyan, de annak olyan értelmezést adott, mintha abból a központi hatalmak „békejavaslatának" elfogadása, illetve Wilson elnök erkölcsi kötelessége, hogy a szövetségeseket arra az USA hatalmi erejével rászorítsa, szükség-

95 Uo. Tel. B. Zwiedinek, Washington (dátum nélkül) No. 3. zu Tel. No. 1. und 2. Aláírás: *Tarnowsky.*
96 Uo. Tel. Tarnowsky, Washington, 3. Febr. 1917, No. 2.
97 Uo. Tel. B. Zwiedinek, Washington 5. Február 1917. No. 5. Aláírás: *Tarnowsky.*

szerűen következnék.[98] Nem meglepő, hogy e levél nem tett különös benyomást az Egyesült Államok kormányköreire. Ez abból az eléggé ingerült hangú jelentésből is kiderül, amelyet Tarnowsky e napokban küldött a Monarchia külügyminisztériumába, s amelyben igen határozottan hangsúlyozta, hogy „csekély előzékenység nem lesz elegendő a szakítás veszélyének eloszlatására." Ezért ismételten olyan nyilatkozat megtételét ajánlotta, amely szerint „tengeralattjáróink nem fognak az Atlanti-óceánon tevékenykedni, s csupán a Földközi-tenger bizonyos partjait és kikötőit veszik zár alá." E kijelentés tulajdonképpen nem is jelentene engedményt. Wilson elnök álláspontjának szilárdsága — mondta Tarnowsky — indokolttá teszi a félelmet, hogy „ha nem tanúsítunk engedékenységet, elkerülhetetlenné válik velünk a szakítás." A jelentés végén külön nyomatékkal hangsúlyozza Tarnowsky, hogy megérkezése óta Wilson elnök még nem fogadta őt. Ennek okát a State Departmentben abban látták, hogy „a mi álláspontunk és a német álláspont azonossága mellett teljesen lehetetlen, hogy az osztrák—magyar nagykövetet fogadják, miközben a németnek kiadják az útlevelét." Ez a helyzet szinte lehetetlenné teszi a külügyminisztériummal való hivatalos érintkezést.[99]

Mielőtt folytatnánk az osztrák—magyar diplomácia súlyos aggodalmakkal teli küzdelmének ismertetését, rá kell mutatnunk arra, hogy a Monarchia belső hangulatának kialakításánál mindez egyáltalán nem jutott érvényre. A *Neue Freie Presse*, éles ellentétben a külügyminisztérium — kétségkívül nem nyilvánosságra szánt — szándékaival, minden eszközzel népszerűsítette a németek által diktált háborús politikát. Ezzel kétségkívül szembekerült a Monarchia érdekeivel és eleve gyengítette a külügyminisztérium törekvéseit. Ugyanakkor azonban tény az is, hogy — mivel a Monarchia vezető körei nem is kockáztatták feleműs szándékaik nyílt alátámasztását — eleve hozzájárultak ezek kudarcához. A Monarchia fenntartását sem lehetett kizárólag a titkos diplomácia némajátékos sejtetéseivel elérni. Ugyanakkor, amikor Czernin és a washingtoni képviselet szorongó aggodalommal várta, hogy Wilson fenntartja, vagy megszakítja-e kapcsolatát a Monarchiával, a sajtó folytatta német vonalvezetésű propagandáját. Ez pedig nem volt veszélytelen, különösen, ha olyan megállapításokra utalunk, hogy a korlátlan tengeralattjáró háború „összes következményét figyelembe vettük ... Az összeset! Ez az igen nagy szó pedig azoknak a fülébe fog beleharsogni, akik még mindig nem tudnak pártatlanul gondolkodni."[100] E nyilvánvalóan Wilsonra utaló szavak aligha mozdították elő Tarnowsky washingtoni fáradozásait. Másnap a lap arról írt, hogy a Nagy Armada napjai óta most történt meg az első lépés Anglia egyeduralmának megtörésére.[101] Ugyanebben a számban egy ún. „szakértői vélemény" pedig azt fejtegette, hogy 1917 szeptemberében csak a gabona-

98 Uo. Tel. an Mr. Lansing, Washington. Durch die hiesige amer. Botschaft am 5. II. 1917. nach Washington befördert. Felj. angolul, aláírás: *Czernin.*

99 Uo. Tel. Gr. Tarnowsky, Washington (dátum nélkül) No. 10.

100 Neue Freie Presse, 1. Február 1917, Morgenblatt S. 1. „Der verschärfte Unterseebootkrieg."

101 Uo. 2. Februar 1917. „Der erste Tag der Unterseebootkrieges."

szükséglet egy töredékrésze lesz az ellenséges államokban, tartalékai pedig „az éhség és adagolás minden ijedelme ellenére ki fognak merülni".[102] A következő napon megjelent újságcikk közölte, hogy vállalnak a korlátlan tengeralattjáró háború által előidézett minden kockázatot. A Legfelsőbb Hadvezetőség mindent megtett, hogy mielőbbi katonai döntést érhessen el.[103] Szterényi József egy nappal később megjelent írása valamivel józanabb hangú volt, mert ebben arról van szó, hogy a központi hatalmak a háború időtlen elhúzódásának megakadályozása érdekében kénytelenek e szélsőséges eszközhöz folyamodni. „Bármi is történjék . . ., a központi hatalmak másképpen nem cselekedhetnek."[104] E mentegetődzés nem volt akadálya annak, hogy ugyanazon szám másik oldalán ilyen mondat is megjelenjék: „. . . február 1. a fellélegzés napja a számunkra, mert az angol tengeri zsarnokság ellen folytatott kíméletlen harc első napja."[105] Ez a hang az elkövetkező napokban egyre inkább teret nyert. Az USA és a Németország közötti kapcsolatok megszakítása pedig arra a fejtegetésre adott alkalmat, hogy a központi hatalmak számoltak az Egyesült Államokkal való összeütközés lehetőségével. Mit változtat azonban Amerika részvétele a háború menetén? Németország és az Egyesült Államok között veszélyben van a béke, de az USA belépése a háborúba aligha fogja valahol is döntően befolyásolni a hadi helyzetet.[106] Hiszen mire az első negyedmillió amerikai katona aktívan beavatkozhatna, a nagy katonai döntések már régen bekövetkeztek.[107]

Az Osztrák—Magyar Monarchia vezető napilapjának idézett eszmefuttatásai a német hadvezetőség fegyvertárának eléggé elkoptatott szólamai voltak, amelyeknek azonban a Monarchiában más szerepük és visszhangjuk volt, mint „szülőhelyükön". Míg ugyanis Németországban az idézett érvek és következtetések az annexionista és militarista jobboldal jelszavai voltak, amelyek ellen még a mérsékelt imperialista körök is felléptek, addig ugyanezek a Monarchia vezető lapjában szinte hivatalos véleményként hatottak olyan időben, amikor Ausztria—Magyarország uralkodó köreinek valóban nem állt érdekében az Egyesült Államokkal való szakítás.

Bármennyire igyekezett is a bécsi sajtó hangulatot kelteni a korlátlan tengeralattjáró háború mellett, a Monarchia diplomáciája folytatta egyre nehezebb és kilátástalanabb küzdelmét azért, hogy az Egyesült Államokkal való diplomáciai viszonya ne szakadjon meg, vagyis a korlátlan tengeralattjáró háborúban való minél kisebb részvétele mellett fenntarthassa kapcsolatát a legnagyobb semleges nagyhatalommal. Hogy e törekvése — amely különben nem csupán a Monarchia, hanem Németországnak is többször elismert érdeke — ennek ellenére mégis ál-

102 Uo. 2—3. o. Die voraussichtlichen Wirkungen des verschärften Unterseebootkriegs.
103 Uo. 3. Februar 1917. 1. o. Der Beschluss über den Unterseebootkrieg, nach gründlicher Erwägung aller Möglichkeiten.
104 Uo. 4. Februar 1917. 2—3. o. Beschleunigung des Friedens durch den U-Boot Krieg. Von Josef Szterényi.
105 Uo. 3—4. o. Wie du mir, so ich dir . . .
106 Uo. 5. Februar 1917. Nachmittagblatt, 1. o. Abbruch der Beziehungen zwischen Amerika und Deutschland. Kriegsdrohung des Präs. Wilson in der Botschaft an den Kongress.
107 Uo. 7. Februar 1917. Morgenblatt, 7. o. Die amerikanische Gefahr. Von Fabius.

landóan igazolásra szorult német szövetségesével szemben, úgy ez éppen a fegyvertársi kapcsolat komoly nehézségeire engedett következtetni. Ennek bizonyítéka például az a német akció, amely Czernin külügyminiszternek Lansinghoz intézett, 1917. február 5-i üzenetével kapcsolatban állott elő, és amely Czernin ez üzenetében Wilsonnak a „győztes és legyőzött nélküli béké"-re vonatkozó kijelentéseit sérelmezte.[108] A Monarchia berlini ügyvivője, Gr. Larisch ugyanis jelezte, hogy Zimmermann német külügyi államtitkár — bár igen barátságosan — észrevételezte e megnyilatkozást, megjegyezve, hogy a Wilsonnak szánt hizelgés talán „helyénvaló" volt abból a szempontból, „hogy az elnököt jó hangulatban tartsák, ami által remélhetőleg elkerülhetővé válik a Monarchiával a szakítás, Németországgal pedig az összeütközés." A központi hatalmak készségének kifejezésre juttatása a „méltóságteljes béke" elfogadására vonatkozólag azonban, amely az ő — Wilsonnak küldött — üzenetében szerepelt, megfelelőbb formula, mint a „győztes és legyőzöttek nélküli béke" kifejezés. E szövegbeli különbségnek ugyan ő (Zimmermann) nem kíván jelentőséget tulajdonítani, de ha Wilson valóban olyan önzetlen formában akarná a békét létrehozni, miért szakította meg olyan sürgősen kapcsolatait Németországgal? Zimmermannak szilárd meggyőződése, hogy egy Wilson vezetése alatt létrejövő béke Németország számára igen hátrányos lenne.[109]

Zimmermann megjegyzései Czernint saját álláspontjának tisztázására késztették. Elismerte ugyan, hogy a Wilson által fogalmazott, de általa is használt formula a „győztes és legyőzött nélküli béké"-ről valóban túlment a központi hatalmak eddig alkalmazott kifejezésmódján, de azért választotta ezt, mert azzal az elnök és az antant szembeállítása volt a célja. Az angol miniszterelnök kijelentése ugyanis — hogy a háború valóban nem végződhet győztes nélkül — nehézségeket okozhat az elnöknek, a világ előtt pedig igazolhatja, „hogy nem mi, hanem a Négyes Szövetség akadályozza a békét."[110]

„Másrészt — magyarázkodott Czernin — szóhasználatomnak nincsenek hátrányos következményei . . ., ha lehetővé tesszük, hogy Wilsonnak adott válaszom eredményeképpen, amely válaszomban a kért tények helyett csupán szavakat kapott, fenntartja velünk kapcsolatait, akkor ezt mind a magunk, mind Németország szempontjából nagyon előnyösnek tartom."[111]

Mindez Czernin mesterkélten felvett magatartásának volna tekinthető, ha nem állana vele szemben egy olyan tény, amely ugyan a diplomáciai élettől nem idegen, de ebben az összefüggésben inkább a fenti beállítottság valódiságát igazolja. E tény pedig Tarnowskynak küldött utasítása volt, amely szerint előbb 100 000 $-t, majd pedig a szükségnek megfelelően további összegeket bocsát a rendelkezésre abból a

[108] Lásd a 98. sz. jegyzetet.
[109] Zimmermann ismertetett állásfoglalását a berlini osztrák—magyar nagykövetség két táviratban jelentette. 1. Tel. Gr. Larisch, Berlin, 6. Febr. 1917. No. 69. 2. Tel. Larisch, Berlin, am 7. Febr. 1917. Nr. 17 A—B./P. Gegenstand: Staatssekr. Zimmermann über die Depesche E. E. an Staatssekr. Lansing und über die Haltung der Neutralen. Utóbbi távirat a teljesebb.
[110] Tel. an Pr. Hohenlohe, Berlin No. 66. Wien, 7. Febr. 1917. Wien, HHStA. Krieg 61. Spez. Amerika.
[111] Uo.

célból, hogy az amerikai sajtót befolyásolja a Monarchiával való kapcsolatok megszakításának elodázása, illetve az elodázás propagálása érdekében. Ugyanekkor felszólította az ügyvivőt arra is, hogy „mindent kíséreljen meg, amire csak módja" van a szakítás megakadályozására.[112]

De éppen ez volt az a feladat, amely ebben az időszakban egyre nehezebbé vált: amerikai részről ugyanis egyre türelmetlenebbek lettek, s bizonyos feltételeket is állítottak fel, német részről pedig nyílt követeléseket támasztottak a Monarchia diplomáciájával, illetve Tarnowskyval szemben. Az előbbiekről a Bécsben működő svájci követség egyik titkára éppen az USA nagykövetségen szerzett értesülései alapján tájékoztatta az osztrák—magyar illetékes köröket, hogy a szakítást küszöbön állónak tekintik, s hogy Penfield nagykövetnek az erre vonatkozó utasítása is megvan, csak a felszólításra vár, hogy azt teljesítse. Mindemellett igen érdekes és jellemző mellékkörülmény is felmerült, amelyet az USA és a Monarchia viszonyában igen jelentősnek tartanak — hangzott a közlés. Nevezetesen az, hogy Tarnowskyt sem elutazásakor, sem megérkezése idején nem tájékoztatták a tengeralattjáró háború megszigorításáról. E körülményből Amerikában arra következtetnek, hogy azt Németországban teljesen egyoldalúan határozták el, a Monarchiát pedig csak az utolsó pillanatban állították kész tények elé. E közléshez pótlólag még azt is hozzáfűzték, hogy ha a Monarchiának, Németországnak és Wilsonnak is az a közös kívánságuk, hogy az USA és Ausztria—Magyarország kapcsolatai fenntartassanak, ez csupán úgy érhető el, ha az összes tengeralattjárók német lobogó alatt működnek.[113]

A State Departmentnek az a kívánsága, hogy a Monarchia legalábbis formailag ne vegyen részt a tengeralattjáró háborúban, a Monarchia külügyi szerveinek titkos vágyai ellenére sem volt megvalósítható. Ellenkezőleg. Bár a német külügyi szervek elismerték, hogy a Monarchia és az USA kapcsolatainak fennmaradásából rájuk nézve is származnak előnyök, a gyakorlatban három olyan kívánsággal léptek fel a Monarchiával, illetve washingtoni külképviseletével szemben, amelyeknek teljesítése esetén elkerülhetetlenül be kellett következnie a hadiállapotnak a Monarchia és az Egyesült Államok között. Gr. Wedel bécsi német nagykövet utasítása alapján közölt kívánságai ugyanis a következők voltak: 1. Gr. Tarnowsky mindaddig ne adja át megbízólevelét, amíg Németország és az USA viszonya nem tisztázódik. 2. Tarnowsky tiltakozzék Wilsonnál amiatt, hogy megkísérelte Németország ellen uszítani a semlegeseket. 3. Németország és az USA közti háború kitörése esetén hívják vissza Tarnowskyt. E kívánságok közül Czernin külügyminiszter az első kettőt visszautasította ugyan, a harmadikat azonban elfogadta,[114] sőt azonnal utasítást küldött Tarnowskynak, hogy az adott helyzet bekövetkezése esetén kérje ki útlevelét.[115] E cselekedeté-

[112] Uo. Tel. an Larisch in Berlin. Wien, 6. Febr. 1917. Für K. u. K. Botschaft in Washington, per Radio No. 10.

[113] Uo. Notiz Herrn v. Hevesy's. Amtserinnerung Wien, 8. II. 1917. és melléklete. — Hevesy Vilmos százados Károly király környezetének tagja, Egger svájci köv. titkártól kapta — nyilván igen határozott céllal — értesüléseit.

[114] Uo. Geheim Tel. an Pr. Hohenlohe in Berlin. Nr. 74, Wien, am 12. Febr. 1917.

[115] Uo. Tel. an. Gr. Hadik in Stockholm, Nr. 38, Wien, 14. Febr. 1917. Wash-ba való továbbításra No. 13.

vel Czernin kétségkívül hatálytalanította mindazon törekvéseit és intézkedéseit, amelyek a Monarchia félreállítására irányultak, legalábbis a háború legkockázatosabb vállalkozásaiban. Tarnowsky válasza pedig azt mutatta, hogy a Monarchia értéke és jelentősége az Egyesült Államok számára csökkenőben van. A megbízólevél átadásáról mindaddig szó sem volt, hiszen az elnök nem is fogadta őt, ennek sürgetése pedig teljesen hiábavaló és méltatlan volna. A központi hatalmak elleni uszítás ugyan folyik, különösen a New York-i és a keleti partvidék üzleti körei és sajtója részéről, ezek azonban milliós összegekkel is megközelíthetetlenek. Általában az a vélemény, hogy az antant támogatása inkább muníció szállításban és pénzsegélyben fog megnyilvánulni.[116] E tájékoztatás tartalma már jól tükrözte a Monarchia külpolitikai helyzetének kettősségét, vagyis azt, hogy Czernin egyformán félt attól, hogy az USA-val kell szakítania és attól, hogy a németekkel kell a tengeralattjáró háború, illetve az Egyesült Államokkal való kapcsolatok fenntartása körüli kérdések miatt ujjat húznia. Nyilvánvalóvá lett, hogy az a számítása, miszerint az amerikaiakat tényeket nem tartalmazó szavakkal fogja a szakítástól visszatartani, nem vált be Lansingnál. Sőt a helyzet mind kellemetlenebbé vált, mert Penfield február 19-én Aide-Memoire-t ad át a cs. és kir. kormánynak, amelyben többek között felteszi a kérdést, milyen álláspontot foglal el a tengeralattjáró háború kérdésében: megváltoztatja, vagy visszavonja-e eddigi biztosítékait, s rendelkezéseit, amelyeket az „Ancona" és a „Persia" elsüllyesztése után tett?[117]

Czernin megértette, hogy ezúttal nem játszhat csupán szavakkal, hanem színt kell vallania, s ezért 2 heti időt szánt a megfelelő válasz kidolgozására. Ebben a munkában elsősorban Tarnowskyra számított, ha „abban a helyzetben van, hogy javaslatot tehet, miképpen lehet a kiélezett tengeralattjáró háború folytatásának érintése nélkül, anélkül, hogy ebben a kérdésben el kellene távolodni Németországtól — az Egyesült Államokkal való szakítást elkerülni . . ."[118] Nem volna túlzás, ha e kérdést röviden úgy jellemeznők, hogy a diplomáciai „fából vaskarika" összes ismérveit magában foglalta.

*

Czernin segélykérésére Tarnowsky megtette a maga igen egyszerű és kézenfekvő javaslatait. Az áthidalhatatlannak látszó ellentét: egyfelől az USA-val a szakítás, másfelől a németektől való eltávolodás elkerülése szerint csakis egyetlen úton oldható meg. Annak a tényszerű állapotnak a leszögezésével, hogy az osztrák—magyar tengeralattjárók csakis a Földközi-tengeren s csakis bizonyos kikötők és partrészek elzárására fognak szorítkozni. Ez valóban nem érinti a tengeralattjáró

116 Uo. Tel. von Gr. Hadik, Stockholm, No. 34. 20. Febr. 1917. Válasz: No. 13-ra.
117 A Monarchia biztosítékai akkor hasonló esetek elkerülésére vonatkoztak.
118 Uo. Tel. an. Gr. Hadik, Stockholm, No. 42, Wien, am 20. Febr. 1917. Streng Geheim. Közvetítés Wash-ba. No. 15.

háborút, s valóban nem ad okot Németországnak az eltávolodásra. Az USA jegyzékére adandó e megállapításokat tartalmazó válasznak — a legrövidebb időn belül — a legudvariasabb formák között kell átadásra kerülnie, anélkül, hogy bárminemű szemrehányás illetné az Egyesült Államokat. A State Department — Penfield kedvező jelentésének hatására — még hajlandó valamennyit várni.[119]

E távirati jelentését Tarnowsky hamarosan kiegészítette, s ismételten igen nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az osztrák—magyar blokád korlátozott voltának kinyilatkoztatása elengedhetetlenül szükséges. Megállapította továbbá, hogy a zár alá veendő olasz partszakaszokra vonatkozóan ugyancsak meg kell említeni a Penfield-emlékiratra adandó válaszban, hogy azok főképpen az adriai oldalon helyezkednek el, nem túl nagyok és nem foglalják el az egész olasz partszakaszt. A „Zagreb" figyelmeztetés nélküli elsüllyesztésének említése a válaszban mindenképpen kerülendő.[120]

Tarnowsky javaslataiban és figyelmeztetéseiben minden józanságuk és egyszerűségük mellett is — két jellemző vonás ismerhető fel. Egyfelől az, hogy nem vetett eléggé számot a németeknek, mint szövetségeseknek, azzal az előrelátható — s bár végzetes, de nem érthetetlen igényével, hogy a Monarchia kényes esetekben is vállalja a „szolidaritás" reá vonatkozó részét. Másfelől, hogy ugyanekkor kétségtelenül voltak illúziói az amerikai külpolitika „monarchia-barátsága" tekintetében. Olyan helyzet állott elő, hogy a Monarchia — német szövetségesére tekintettel — nem tehetett jelentős engedményeket a tengeralattjáró háború kérdésében az USA-nak, ugyanakkor ez utóbbi sem tehetett olyan jelentős ígéreteket, amelyek a szövetségi rendszer belső széthullását valóban elősegítették volna. Ez volt az egyik legfőbb oka annak hogy a Monarchia és az USA kölcsönös taktikázása a tengeralattjáró háború kérdésében nem léphette túl a látszólag kétoldalú, ténylegesen azonban igen egyoldalú csábítások és alkudozások színvonalát, amelyben a gyengébb fél — a bécsi külügyminisztérium — is azt hitte, hogy jelentős ütőkártyákat tart a kezében. Tarnowsky értesüléseinek pontos továbbításával igyekezett e hiedelmeket csökkenteni. Február 24-én jelenti, hogy Wilson elnök olyan véleményre jutott, hogy ha a következő napokban „nem oldódik meg a tengeralattjáró kérdés közöttünk és Amerika között, úgy a kapcsolatokat meg kell szakítania."[121]

Az amerikai kormányt — Tarnowsky szerint — a legkisebb előzékenység is kielégítené. Ugyanekkor közli kormányával azt is, hogy ha a Penfieldnek adandó válaszjegyzék az eszmecsere folytatását lehetővé teszi, akkor határozottan kiállana amellett, hogy az elnök fogadja. Bármennyire felháborodik azonban az elnöki meghívás eddigi elmaradásán, kénytelen ezt a kérdést óvatosságból más kérdéseknek alárendelni, nehogy ezzel az elnököt esetleg a Monarchia január 31-i jegyzékének nyil-

[119] Uö. Tel. Gr. Tarnowsky, Washington, 23. Febr. 1917. No. 16.
[120] Uo. Tel. von. Gr. Tarnowsky, feladási dátum hiányzik. No. 19, fol. 849.
[121] Uo. Tel. Gr. Hadik, Stockholm, 24. Febr. 1917. No. 41. — Tel. aus Wash. No. 14.

vánosságra hozatalára kényszerítse, ami a tárgyalásokat a kapcsolatok megszakításával veszélyeztetné.[122]

1917. február 27-én végre elkészült Czernin válasza Penfield 18-i memorandumára. Megállapítja, hogy a cs. és kir. tengerészet tengeralattjárói az Adrián és a Földközi-tengeren fognak működni, s így nem érintik az amerikai érdekeket. Igen jellemző azonban, hogy e rész felvétele a válaszjegyzékbe Czernint arra késztette, hogy ennek indítóokát — még a jegyzék elküldése előtt — részletesen megmagyarázza a német kormánynak. Hohenlohe berlini osztrák—magyar nagykövethez intézett írásában tehát sietve leszögezi, hogy e megállapítást a washingtoni osztrák—magyar nagykövet ismételt sürgetésére vette fel a jegyzékbe, mert ezen — érdemi engedményt nem tartalmazó — előzékenységtől az USA-val való szakítás elkerülését várja. Ez pedig nem csupán a Monarchiának, hanem Németországnak is érdeke, s így remélhető, hogy e lépést üdvözölni is fogja.[123]

Néhány nappal később a Monarchia külügyminisztere Penfield nagykövetnek átadta a választ a február 18-i emlékiratra, s az iratnak főbb pontjait Czernin abban foglalta össze, hogy 1. Az „Ancona"- és a „Persia"-ügy idején tett nyilatkozatot nem módosítja és nem vonja vissza. 2. Előzetes figyelmeztetések nem csupán esetenkéntiek lehetnek, mert zárolt területek eleve blokád alatt levő területeknek tekintendők. Bár az Adrián fenntartja magának a Monarchia a jogot az ellenséges kereskedelmi hajók elsüllyesztésére, előzetes figyelmeztetés nélkül is, mindeddig azonban nem élt jogaival. 3. A január 31-i rendszabályt a Monarchia védelmi jellegűnek tekinti. Végül pedig, „mivel tengeralattjáróink csakis az Adrián és a Földközi-tengeren fognak működni, ezért az amerikai érdekekkel való összeütközés nem valószínű."[124] Czernin e válaszával mindenesetre elintézettnek vélte a Penfield-emlékirat ügyét, csupán Tiszával kellett még az „Ancona"-val kapcsolatos megjegyzéseit tisztázni, aki ezeket is túlságosan messzemenőknek tartotta, s attól félt, hogy az amerikaiak túlzott következtetéseket vonhatnak le belőlük. Czernin visszautasítja ezen értelmezést és — most már régebbi véleményétől eltérően — azt írja, hogy szavakkal nem lehet az USA-t a háborútól visszatartani. Czerninnek kétségtelenül igaza volt abban, hogy diplomáciai vitájával sikerült kapcsolatait az USA-val, legalábbis április 9-ig, fenntartania.[125] Ezt látszik igazolni az is, hogy Wilson ebben az időben tett nyilatkozataiban valóban csak Németországról szól, a Monarchiát meg sem említi.[126] Mégis túlzott volna ezen „eredményt" kizárólag a Czernin-féle külpolitikának tulajdonítani. Legalább ilyen mértékben érvényesültek az amerikai diplomácia különleges érdekei és szempontjai, amelyeknek ekkor még a Monarchia és Németország kül-

122 Uo. Tel. von Gr. Hadik, Stockholm, 24. Febr. 1917. No. 42, — Tel. aus Wash. No. 15.
123 Uo. An Prinzen G. zu Hohenlohe, Berlin. Wien, 27. Febr. 1917.
124 Uo. Számjeltávirat, Gr. Tarnowsky, Washingtonban, Mr. 21. Wien, am 2. März 1917. A válaszjegyzék teljes szövegét Czernin közli; „Im Weltkriege" c. emlékiratának II. mellékleteként. 381. o. s köv. o.
125 Lásd, *Czernin:* I. m. 172. o. és köv. o.
126 Mint a 124. jegyzetben: Tel. von Gr. Hadik, Stockholm, 1. März, 1917. No. 45. Wash-ból No. 21.

politikai törekvéseinek elválasztása volt egyik fontos taktikai célja. E felfogás indokoltságára enged következtetni az a körülmény is, hogy Penfield nagykövet már 1917 márciusának első napjaiban felszólította honfitársait Ausztria—Magyarország területének mielőbbi elhagyására.[127] Hogy itt a szokásos elővigyázatossági rendszabályról volt elsősorban szó, az természetes ugyan, de az is kétségtelen, hogy a kapcsolatok fenntartására vonatkozó illúziók táplálásával és a szakítás elodázásával folytatott taktikázás a Wilson-féle diplomácia egyik leghatásosabb fegyvere volt a Monarchiával szemben, s a Monarchia magatartását is elsősorban az határozta meg, hogy milyen előnyök származhatnak ebből a vele szövetséges Németországra. Ez dönti el a Monarchia március 5-i válaszjegyzéke után elfoglalandó amerikai álláspontot is, valamint a szakítás további elkerülésének kérdését, és a jegyzékre adandó válaszát.[128] Wilsonnak Németországgal szembeni magatartását nem szabad ekkor még túlságosan merevnek tekinteni. Ha Bernstorff német nagykövetnek sikerült volna kormányánál a tengeralattjáró háború megszigorításának egy hónappal való elhalasztását elérnie, úgy Wilsonnak saját háborús pártjával szembeni helyzete is szilárdabb lehetett volna. Ezen a ponton merült fel egy igen lényeges, újabb kérdés! Vajon Wilson valóban el akarta-e kerülni a központi hatalmakkal való összeütközést 1917 februárjában? Bernstorff, Washingtonból való hazatérése idején, tehát március 10-én, ezen a véleményen volt, amit elsősorban az amerikai közvélemény háborút elutasító hangulatával magyarázott.[129]

Igen jellemző tény, hogy a washingtoni német nagykövetség diplomatái sajátos és furcsa módon, de szintén meg voltak győződve arról, hogy Wilson, különösen egy esztendő óta, tulajdonképpen „a központi hatalmak érdekében cselekedett békeakciójával . . .", s hogy az ő javaslata előnyösebb volt nekik, mint az antantnak. Ugyanez vonatkozik az Ausztria—Magyarországot érintő kérdésekre is. Ezekkel kapcsolatban Wilson állítólag megüzente a német nagykövetnek, hogy a nemzetek szabadságára vonatkozó megjegyzései és nézetei, valamint a nemzetek tengeri kijáratokat érintő jogaira vonatkozó utalásai elsősorban a Monarchia érdekeit védték Olaszországnak az Adriával kapcsolatos igényeivel szemben.[130]

A fenti megfigyeléseket tartalmazó Hoyos-jelentés, illetve a Washingtonból visszatérő német diplomaták, elsősorban azonban gr. Bernstorff és v. Haniel nézetei és felvilágosításai Wilson politikájáról meglehetősen szokatlanok, mert teljesen szembenállottak a hivatalos német külpolitika irányvonalával, s a szükséges komolysággal hívták fel a figyelmet arra, hogy ha Amerika beavatkozik, s a háború még sokáig tart, akkor 1 millió főből álló hadsereget küldhet a csatatérre. E véle-

[127] Uo. Hintze köv. tanácsos, a Kriegsüberwachungsamt egyik vezetőjének jelentéséből. Wien, am 5. März 1917.

[128] Uo. Tel. von. Gr. Hadik, Stockholm, 13. März 1917, No. 58. (Távirat Wash-ból — fol. 423.)

[129] Uo. Tel. von Gr. Hoyos, Kristiania. 11. März 1917. No. 17. (419. folio.) Gr. Hoyos hosszabb beszélgetést folytatott a Washingtonból hazatérő Gr. Bernstorff nagykövettel és v. Haniel nagyköv. tanácsossal. Az akta e beszélgetés tartalmát foglalja össze.

[130] Uo. A Hoyos-jelentésből.

ményeket azonban teljesen mellőzték, mivel wilsoni nézetektől fertőzötteknek tekintették. Nem kétséges, hogy e „fertőzés" bizonyos vonatkozásokban ténylegesen felismerhető, mert a Hoyos-jelentésben ismertetett vélemények valóban eltúlozzák Wilsonnak Németországgal és a Monarchiával szembeni „objektivitását", még akkor is, ha ezt az amerikai közvélemény békevágyából vezetik le. Wilson „békeapostol"-ambíciói ugyan sokat jelenthettek és sokat megmagyarázhattak ezen a téren, mégis félrevezető, mert ebben az időszakban, amelyben az USA még nem érte el a tőkés államok fölötti egyeduralom szintjét, Wilson politikája — minden látszat idealisztikus vonása ellenére — nem lehetett sem más, sem több, mint az antantpolitika egyik formája, kiegészítője, vagy éppen kiegyensúlyozója, de semmiesetre sem ellensúlyozója valamilyen ésszerűen megreformált német—osztrák—magyar politikai irányzatnak. Bernstorff és washingtoni szűkebb munkatársai felismerték a Wilson-kormányzat külpolitikájának a német imperializmus „mérsékelt", de egyedül fenntartó irányzata szempontjából hasznos és „szövetségképes" vonását. E felismerés ténylegesen helyes volt, még akkor is, ha a wilsoni „fertőzöttség" ismérveit viselte. Ugyanez vonatkozik a Czernin-féle külpolitikára, s washingtoni képviselőire is. A szóban forgó irányzat azonban hajótörést szenvedett, ami az egész szövetségi rendszer bukását is maga után vonhatta, mivel megmerevedett szövetségesi összeforrottságában képtelen volt a változott körülmények követelményeihez alkalmazkodni. Ez az erőviszonyok teljes félreismerésében is megnyilvánult. Ennek a különösen katonai körökben elterjedt s túlfűtött helyzetmegítélésnek igen kockázatos megnyilvánulásai voltak. Ezek közé tartozott annak az amerikai kérésnek a mellőzése, hogy néhány, éppen Angliába tartó amerikai hajó útja fölött „hunyjanak szemet" és ne süllyesszék el azokat. „Ennyi éppen elegendő volna Wilsonnak, hogy megnyugtassa a közvéleményt. Több hajót nem is indítana, többet nem is kívánna."[131] Nem kell különösen hangsúlyozni, hogy e kérés teljesítése érdekében Czernin Zimmermann német külügyi államtitkárnál éppoly keveset tudott elérni, mint utóbbi a német tengerészeti hatóságoknál.[132]

Még ez sem akadályozta volna meg azonban a Monarchia és az USA kapcsolatainak további fenntartását. Sőt, a német nagykövetség és a német sajtó képviselőinek távozása után — akik a Monarchia propaganda-lehetőségeit erősen szűkítették — Ausztria—Magyarország népszerűsítésének igen széles, törvényes lehetőségei nyíltak volna meg. Ehhez járult, hogy míg a németek mexikói akciója — amelynek során „félvad analfabétáknak akarták az Unió civilizált részeit kiszolgáltatni", — az amerikaiak számára megbocsájthatatlan, legfeljebb Zimmermann távozásával jóvátehető bűn volt, addig a Monarchiával szemben nem állott fenn ilyen ellenszenv. Egyes amerikai vezető személyeknek az

131 Uo. An Prinzen Hohenlohe, in Berlin, Wien, am 13. März 1917. No. 135. — Az amerikai kérést, amelyet Penfield közvetített, Czernin továbbította Hohenlohe nagykövetnek, aki azt Zimmermann államtitkárnak adta át. (Fol. 426.)

132 Uo. Prinz Hohenlohe, in Berlin, am 14. März 1917, No. 165. Zu E. E. (Czernin) Tel. No. 135. von Gerhard. (Válasz az előbbi táviratra.)

volt a véleményük, hogy az elnök szenátusi beszéde a népek önrendelkezéséről szintén nem a Monarchia ellen irányult, hiszen a Habsburg birodalomban élő népek autonómiával rendelkezve úgyszólván államszövetségi fokot is elértek. Tarnowsky nagykövet és környezetének véleménye és értesülései szerint volt olyan amerikai felfogás is, hogy az elnök tulajdonképpen nem is kívánja a központi hatalmak vereségét, mert ez Oroszország karjaiba kergetné őket, ami egy, a japánokat is magában foglaló, hatalmas koalícióhoz vezetne. Ehelyett szívesebben látná, ha a központi hatalmak Nyugat felé fordulva, s Angliával, Franciaországgal és Amerikával kibékülve kerülnének ki a háborúból.[133]

Lehet, hogy ezen erősen idealizált képnek — a Wilson-féle külpolitikáról — szintén volt valamilyen reális magja. Az is lehet, hogy Wilson környezetének egyes konzervatívabb tagjaiban éltek ilyen illúziók a Monarchiával szemben. Nem valószínű azonban, hogy az USA vezető köreiben e szemlélet általános, s olyan jellegű lett volna, hogy külpolitikáját befolyásolhatta. Vitatható, hogy helyesen cselekedett-e Tarnowsky, amikor ilyen értelmű és tartalmú üzeneteket és jelentéseket küldött feletteseinek. Ugyanúgy problematikus az is, ha saját washingtoni szerepét és jelentőségét a következőképpen jellemzi: „A szakítást persze nem akadályozhattam volna meg, ha az az elnök eredeti szándékában állott volna, s nem is fogom tudni megakadályozni, ha az a Németországgal kirobbanó háború következményeképpen az amerikai kormány kívánsága ellenére szükségszerűvé válna; tevékenységemmel azonban még meg tudtam erősíteni az amerikai kormányt azon törekvésében, hogy a kapcsolatokat (ti. a Monarchiával) továbbra is fenntartsa, hogy a lehetőségekhez képest békülékenyebb legyen, s ezzel a feszültség csökkentéséhez is hozzájárulhattam, aminél — másrészt — összehasonlíthatatlanul könnyebb lett volna egy ügyetlen lépéssel vagy a körültekintés és tapintat legcsekélyebb elvétésével a kényes helyzeteket veszélyesen kiélezni. Kapcsolataink mégis nemcsak hogy megmaradtak, de az amerikai kormány velünk szemben táplált kedvező beállítottsága, sőt az a kívánsága, hogy továbbra is elkerülje velünk a szakítást — változatlan maradt, a magam személyében pedig a hivatalos körök rokonszenvét is kivívtam."[134]

Az Egyesült Államok látszólagos türelmének és jóindulatának a Habsburg Monarchiával szemben azonban nagykövetének személyes varázsán túlmenő okai is voltak. Tarnowsky nagykövetnek két mozzanat kétségtelenül jelentős igazolásául szolgál: egyfelől az, hogy e mélyebb okok létezését sikerült kitapintania, még akkor is, ha tartalmukat és lényegüket nem tudta megállapítani. Másfelől sikerült az USA barátságos irányzatát tőle telhetőleg hasznosítani, legalábbis addig, amíg Wilson vele szemben elfoglalandó álláspontját — elsősorban az angol kormánnyal való egyeztetés után — vállalta.

[133] Uo. Tel. Gr. Széchenyi, in Koppenhagen, 15. März 1917. No. 120. — Tarnowsky üzenete Széchenyi nagykövet útján Czerninnek.

[134] Uo. Washington, am 18. März 1917. No. 4/pol. Meine Lage nach meinem Eintreffen in Amerika.

Az USA és a Monarchia viszonyának, Wilsonnak Németországgal való szakítása után, azok a megállapítások képezték az alapját, amelyek az 1917. február 9. és 11-i üzenetváltás tárgyát alkották. Wilson elnök elsősorban azt kívánta tisztázni, hogy a Habsburg birodalom integritásának kérdése, illetve ennek biztosítása összeegyeztethető-e az antanthatalmak érdekeivel, illetve, hogy a békére vágyó Ausztriának a háborúból való kiválása esetén területi sérthetetlensége szavatolható-e? Más szóval: Wilson elnök szerint az Ausztria—Magyarországgal kötendő béke egyik legfőbb, vagy talán egyetlen akadálya, hogy az antanthatalmak az osztrák—magyar birodalom felosztásához ragaszkodnak győzelmes békéjük esetén. Márpedig az elnök véleménye szerint az önkormányzat — különösen a régebbi birodalmi részek számára biztosított magas foka — Európa területén elegendő a béke és stabilitás megőrzéséhez, a nemzeti és faji befolyások érvényesítéséhez, Ausztria fejlődésének, déli irányú biztonságának, valamint tengeri kijáratának fenntartásához.[135]

A Wilson elnök által felvetett kérdés, amelyet W. H. Page, az USA londoni nagykövete Lloyd George miniszterelnökkel és Grey külügyminiszterrel megtárgyalt, lényegesen bonyolultabbnak bizonyult, mint ahogy az amerikai megítélés szerint feltételezhető volt. Antant és angol szempontból ugyanis Ausztria — bármennyire belefáradt a háborúba — Németország teljes uralma alatt áll. „Lehetséges, hogy az osztrák császár meg akarja menteni a birodalmát. Nincs is kifogásunk az ellen, hogy Magyarországot és Csehországot megtartsa. Politikánk nem irányul a felosztására, román, szláv, szerb és olasz szövetségeseink nemzetei mellett azonban ki kell állnunk. Jogos követeléseiket a nemzeti elvet illetőleg el kell ismernünk."[136] Lloyd George szavait idézve Page nagykövet a következőkben foglalta össze az angol, illetve az antantálláspontot: sem az angol kormány, sem szövetségesei nem veszíthetik el az adott súlyos körülmények között Olaszországot, mint szövetségest. Németország blokádját Ausztria oldalán kell áttörni. Ausztria formális békekérésének ideje elmúlt, mert a háborúból való visszavonulása az antant szempontjából kedvezőtlen volna. A brit kormány — Lloyd George szerint — nem táplál haragot Ausztriával szemben. A jelenlegi helyzetet azonban gyakorlati katonai kérdések döntik el, ezek szerint pedig Németország erősebb volna Ausztria nélkül, mint a számára növekvő tehertételt jelentő Ausztriával együtt. Ezért nem fogadható el békeajánlat Ausztriától, s nem adható felhatalmazás az antant részéről béketárgyalásra. Ha azonban az elnök konkrét javaslatokat kap Ausztriától, s bizalmas úton eljuttatja azokat az antanthoz, úgy a megfelelő időben megvizsgálják azokat, legutóbbi szenátusi beszédében lefektetett elvei alapján. A tengeri kijárattal kapcsolatos nehézségek mindenesetre elháríthatók volnának.

135 Papers relating to the foreign relations of the US. 1917. Supplement 1. The World War, The Secretary of State to the Ambassador in Great Britain *(Page)* aláírás: Lansing Washington, February 8, 1917. midnight, No. 4421. 40—41. o.

136 Uo. The Ambassador in Great Britain *(Page)* to the Secretary of State London, February 11, 1917, noon. No. 5665, 41—44 p. Aláírás: *Page.*

Page nagykövet — végezetül — az elnök utasítására a feltett kérdésekre a következő válaszokat kapta a brit miniszterelnöktől:

„1. kérdés: Ha az elnök hivatalosan konkrét békejavaslatot juttatna a brit kormányhoz Ausztriától, mit várhat a jelenlegi feltételek mellett?

Válasz: A brit kormány nem vállalhatja ezt anélkül, hogy az antant katonai és gazdasági nyomásának és helyzetének gyengítését ne kockáztatná.

2. kérdés: Hozzájárulnak-e az antantkormányok, hogy az elnök az osztrák kormányt biztosíthassa afelől, hogy a birodalom régi részeit („older units") nem szakítják el tőle?

Válasz: A brit kormány az adott körülmények között nem adhat biztosítékot Ausztriának. A brit kormány nem lát okot Ausztriának Magyarország és Csehország elszakításával történő felosztására, de az antantországok népei, mint a szlávok, románok, szerbek és olaszok, éppúgy, mint Bosznia és Hercegovina, a nemzeti elv alapján szabadítandó meg Ausztria ellenőrzésétől. A brit kormány azonban a maga részéről nem adhat most erre felhatalmazást.

3. kérdés: Biztosítható-e Ausztriának a tengeri kijárat, ha elveszti az adriai partvidéket?

Válasz: Ez nem elvi kérdés, s ha vannak is e tekintetben gyakorlati nehézségek, ezek elháríthatók, ha elérkezik a tárgyalások ideje."[137]

Lloyd George megállapításai az Osztrák—Magyar Monarchia háború alatti, s a háború végén elfoglalandó helyzetéről, igen sok szempontból döntő jelentőségűek. Hogy a Monarchia kiválása a háborúból az antant számára ekkor már másodrendű jelentőségűvé süllyedt, azt taktikai jelentőségű mozzanatnak is lehetne tekinteni, ha az ezzel kapcsolatos kijelentés nem Wilson számára hangzott volna el, tehát szinte belső használatra. Az is másodrangú probléma, hogy vajon a Monarchia kilépése a háborúból ténylegesen könnyíthette volna-e Németország helyzetét, vagy sem. E megállapítás valóban inkább propagandisztikus értékű, mert bármennyire „könnyítette" volna a Monarchia kiválása Németország katonai és gazdasági terheit, mégiscsak megnyitotta volna délkeleti frontját, s egyedül hagyta volna a világméretű küzdelemben, aminek politikai visszahatása kétségtelenül hátrányos lett volna. Lloyd George megállapításának legfontosabb részei az Osztrák—Magyar Monarchia területi érinthetetlenségének feladására vonatkoznak. Ebből a szempontból pedig nem a Monarchia régebbi területeinek („older units"), tehát Magyarországnak és Csehországnak az Ausztriával való együtt tartására vonatkozó megjegyzései voltak a leglényegesebbek, hanem éppen az antanttal „szövetséges szláv, román s olasz területek leválasztására vonatkozó követelések" a nemzeti elv alapján. Más szóval: e területeknek immár eldöntöttnek tekintett leválasztása a Monarchia egységéből, felszabadításuk az osztrák—(magyar) ellenőrzés alól, egyértelmű volt a Habsburg Monarchia felosztásával. Ez volt az értelme annak, hogy Lloyd George megtagadta a Monarchia területi

137 Uo.

és birodalmi integritásának biztosítását s még a háborúból való kilépésének áraként vagy jutalmaként sem volt hajlandó azt vállalni, vagy elismerni.

Ezen alapvetően fontos tény természetesen sem Tarnowsky nagykövet, sem a Monarchia, vagy a Kettős Szövetség más vezetőkörei előtt nem volt világosan felismerhető. Pontosabban Tarnowskyt félrevezették az USA és Wilson barátságosnak látszó megnyilatkozásai, a Monarchia és Németország háborús körei pedig a birodalom ellenséges felosztásával kapcsolatos feltételezéseket saját agresszív háborús céljaik és módszereik „preventív" igazolására használták fel. Tarnowskynak kétségtelenül igaza volt abban, hogy Wilson és az amerikai vezető körök ekkor még el is nézték volna diplomáciai ténykedését és fenntartották volna kapcsolataikat a Monarchiával, az elvi döntés azonban ebben a vonatkozásban — mint láttuk — nem Wilsonnál, hanem az antanthatalmak képviseletében Lloyd George-nál volt; az USA elnöke egy olyan sajátosan közép-európai kérdésben, mint az Osztrák—Magyar Monarchia, tőle várt elvi állásfoglalást. Ezen a ponton tévedett Tarnowsky. Bármilyen barátságosnak látszott is Wilson, politikája az antant politikája volt, amely a Monarchia számára ekkor már megközelíthetetlen, mert az antant számításaiban már nem mint tárgyalófél, hanem mint a közép-európai átrendezés és átalakulás tárgya szerepelt. Nem túlzás az a megállapítás, hogy 1917 február elejétől kezdve a Habsburg Monarchia politikai elejtése Wilson részéről is ténnyé válik, amelynek gyakorlati érvényesítése csupán idő és forma kérdése volt, s csak hetek múlva válik észrevehetővé. Mégis tény, hogy az USA kormánya csak március vége táján kezdi fokozatosan csökkenteni diplomáciai kapcsolatait a Monarchiával, amelynek március 2-i jegyzékére válaszolva, a következőket közli: miután az osztrák—magyar kormány azonosította magát a január 31-i német jegyzékkel, s ismételt kérésre sem határolta el magát annak tartalmától — ezért az USA kormánya nem fogadhatja Tarnowsky nagykövetet. Bár az amerikai kormány elismeri az osztrák—magyar kormány helyzetének nehézségeit, az amerikai közvélemény mégsem látná szívesen annak az Ausztria—Magyarországnak a nagykövetét, amely nyíltan csatlakozott az amerikai életérdekekkel ellentétes hadviselési módszerhez.[138] E kijelentést igen jól festi alá Penfield nagykövet intézkedése, amelyben felszólította az amerikai állampolgárokat, hogy hozzák rendbe az útleveleiket, s utazzanak el.[139]

A Monarchia és az USA kapcsolataiban 1917 márciusának végén sajátos várakozási időszak következett be. Az a feltételezés, hogy a németek a cirkáló amerikai hajókat mégis elnézőbben fogják kezelni — nem vált be, s három amerikai hajó elsüllyesztését mind az amerikai közvélemény, mind Wilson elnök súlyos kihívásnak tekinti, ami miatt a parlamentet is összehívja.[140] Ilyen körülmények között az elnöknek hangsúlyozott rokonszenve ellenére sem áll módjában a Monarchia nagy-

138 Wien, HHStA. P. A. Krieg 61/a Spez. Amerika (OL. Filmtár. W 365) Aide—Memoire vom Amerikanischen Botschafter im k. u. k. Ministerium des Aeussern am 21. März 1917. übergeben.
139 Uo. Zensurstelle in Wien, P. A. Nr. 1182. Wien, am 25. März 1917.
140 Uo. Tel. Graf. Hadik, Stockholm, No. 84. 28. März 1917. Tel. von Gr. Tarnowsky.

követét fogadni és megbízólevelét átvenni, annál is kevésbé, mivel a tengeralattjáró háború kérdésében állama azonosította magát a németekkel. Ezzel egyre tarthatatlanabbá válik a nagykövet helyzete, s emiatt nem marad más hátra, mint az, hogy a külképviseleteket ügyvivői szintre csökkentsék, mivel a németekkel folytatandó háború kirobbantása — amelyet az USA teljes erővel kíván folytatni — elkerülhetetlenné válik.[141] Ebben a helyzetben a nagyköveti szint fenntartása (Tarnowsky szerint) csak lényeges engedmények árán volna lehetséges.[142] E felfogást ugyancsak túlzott optimizmusból eredő hiú reménynek lehetett tekinteni, mely szintén csak az antantpolitika félreismeréséből eredhetett. Ez pedig Ausztria—Magyarország számára ebben az időszakban már engedményekre sem adott lehetőséget. Ennél sokkal reálisabbnak kell azonban Tarnowskynak azt az ismételt figyelmeztetését értékelni, mely szerint „a legnagyobb és leghaladottabb ország a maga demokratikus toborzóerejével 3 évi háború után gazdaságának és energiájának mérhetetlen tartalékát fogja a serpenyőbe dobni, hogy — kerüljön, amibe kerül — Németország győzelmét megakadályozza."[143]

Czernin külügyminiszter 1917. április 6-án mégis elküldi utasítását Tarnowskynak, amely szerint személyzetével együtt el kell hagynia Washingtont, ha az amerikai kongresszus elfogadja Wilson elnök üzenetét,[144] s ha az USA és Németország között bekövetkezik a hadiállapot. Ez a helyzet ugyanezen a napon valóban beállott, Wilson elnök a kongresszushoz intézett üzenetében kijelentette, hogy a fegyveres semlegesség nem elég hathatós eszköz a tengeralattjárók ellen, s ezért a hadiállapot meghirdetését javasolta, egyben kijelentette, hogy a háborút az ország teljes hatalmának és összes erőforrásainak latbavetésével és az antantállamokkal való együttműködésben kell — nem a német nép, hanem a porosz kormány ellen folytatni. Üzenetében az elnök a németekkel szövetséges kormányokról ugyan nem tett említést, az USA Ausztria—Magyarországhoz fűződő viszonyának vitáját — beleértve Tarnowskynak az adott helyzetben teljesen lehetetlenné vált nagykövetei elismerését — későbbre halasztotta.[145] Ismeretes, hogy a szenátus az üzenetet és a határozatot 82 szavazattal 6 ellenében, a kamara pedig 373 szavazattal 58 ellenében fogadta el. Az USA és Németország között ilyenformán bekövetkezett háborús állapot Ausztria—Magyarországot az Egyesült Államokhoz való viszonyának haladéktalan megszakítására késztette.[146] Igen jellemző azonban, hogy Tarnowsky, közvetlenül a szakításra felszólító utasítás kézhezvétele előtt, olyan értelmű jelentést küldött felettesének, hogy véleménye szerint az USA-val folytatandó háború elkerülhető, de Amerikában egyre erősebbé válik az a meggyőződés, hogy Németország törekszik háborúra vele.

141 Uo. Tel. Von Gr. Tarnowsky, Washington, 1. April 1917. No. 37.
142 Uo. Tel. von Gr. Hadik, Stockholm, 4. April 1917. No. 105. Tel. aus Washington.
143 Uo. Tel. von Gr. Hadik, Stockholm, 4. April 1917. No. 106. Tel. Von Washington, zu Tel. No. 39.
Washington.
144 Uo. Tel. bleibt in Ziffern. Nach Stockholm von 6. 4. 1917. No. 119. an Tarnowsky in
145 Uo. Tel. von b. Zwiedlinek. Washington. (Datum fehlt.) 1917. No. 39.
Präsindenten etz.
146 Uo. Wien, am 8. April 1917. Noten an den 1./k. k. Min. Präsidenten 2./k. u. k. Min.

Az amerikai kormány — Tarnowsky szerint — mindezek ellenére is szívesen fenntartotta volna kapcsolatait a Monarchiával, most azonban már maga is attól tart, hogy a szakítás aligha lesz elkerülhető.[147]

Az Egyesült Államok belépése a világháborúba, elsőnek kétségtelenül Németország és a Monarchia washingtoni diplomatáit ejtette gondolkodóba, mert ezek közvetlen ismeretek és benyomások alapján mérhették fel következményeit, ők alkothattak maguknak először fogalmat a belépés okairól, még akkor is, ha ezek nem voltak egészen pontosak. Így Bernstorff német nagykövet, aki valóban egyik legfőbb ellenfele volt a korlátlan tengeralattjáró háborúnak, tisztában volt azzal, hogy az Amerikával folytatandó háborúnak beláthatatlanok a gazdasági következményei, valamint azzal is, hogy Amerika segítségével jobb békét lehetne elérni, mint Amerika ellenére, mert utóbbi — többek között a tengerek szabadsága kérdésében — a német álláspontot támogatta volna. Németország — Bernstorff szerint — az adott körülmények között is elfogadható békét kaphatna, ha a diplomáciai békét belső rendszabályokkal, politikai reformokkal is támogatná, különösen a parlamentáris rendszer bevezetésével. Ha ez már néhány hónappal ezelőtt megtörtént volna, úgy Wilson talán nem is szakította volna meg Németországgal diplomáciai kapcsolatait.[148]

Bár kétségtelennek tűnik, hogy Bernstorff a német demokratizálódásnak az USA-hoz való viszony szempontjából némiképpen túlzott jelentőséget tulajdonít, mert az imperialista ellentétek végső fokon nem vezethetők vissza a parlamentáris és autokratikus rendszerek ellentétére, még akkor sem, ha közvetett módon igen jelentős része van bennük. Tény, hogy az amerikai beavatkozás következményeinek megítélésében teljesen reálisan ítélte meg a helyzetet. Az angol—német ellentéteket a politikai rendszerek közötti különbségek kiélezték ugyan, alapvetően azonban nem ezek határozták meg. A demokratizmusnak a központi hatalmak oldalán mutatkozó hiánya olyan látszatot adott az eseményeknek — elsősorban a wilsoni polgári demokratizmus hívei szemében —, mintha csakis ez alkotná az amerikai állásfoglalás lényegét. Igen figyelemre méltó jelenség, hogy Bernstorff szemléletében ilyen elemek megnyilvánulnak, s így jelentései és javaslatai egyre kevésbé szolgálhattak a jobboldali német irányzatoknak alapul cselekedeteik meghatározásánál.

Tarnowsky első jelentéseiben ugyan szintén tükröződtek hasonló illúziók, washingtoni megbízatásának utolsó időszakában azonban mégis rákényszerül az összefüggések realisztikusabb megítélésére, bár az USA-nak a Monarchiához való viszonya kérdésében mindvégig a túlzott optimizmus jellemzi a helyzetképeit. Így rendkívül figyelemre méltó jelenség, hogy 1917 áprilisi jelentéseiben már nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „természetesen" nem ismerte félre az amerikai kor-

147 Uo. Tel. von Gr. Hadik, Stockholm, 4. April 1917. No. 118. Tel. von Gr. Tarnowsky, vom 7. d. M.

148 Uo. A Bernstorffal folytatott beszélgetésről szóló jelentést, amely ápr. 6-án érkezett, egy igen megbízható személyiség adta át, tartalma autentikusnak tekinthető. Aláírás: *Mittnacht.* fol. 25—26.

mány törekvéseit, „hogy bennünket Németországtól elválasszon."[149] Ugyanakkor azt is kiemeli, hogy túlságosan későn érkezett Amerikába ahhoz, hogy a háború alakulását befolyásolhatta volna. Egyik későbbi jelentésében azonban felismeri végre azt is, hogy Wilson célja kezdettől fogva az antant vereségének, illetve Németország győzelmének megakadályozása volt. E célját 1917. január 31-ig békés eszközökkel is elérhetőnek látta, sőt a korlátlan tengeralattjáró háború kezdete után sem akart azonnal aktívan beavatkozni, hanem várakozó álláspontra helyezkedett, hogy vajon az amerikai hajók kíméletben részesülnek-e, vagy sem? Csak midőn ez irányú reményei cserben hagyták, nyúlt más eszközökhöz.[150]

Az amerikai politika reális oldalainak kissé késői felismerése sem óvta meg azonban gr. Tarnowskyt attól, hogy a Monarchia és az USA viszonyát ne ítélje meg, legalábbis a békekötés idejére kivetítve, tele illúziókkal. Valószínű, hogy ezeket amerikai részről is elvesztették, mert április 15-én Tarnowsky arról tudósít, hogy az államtitkár — nyilván Lansing — egy magánbeszélgetésben kifejezve sajnálatát, amiért a Monarchia Németországra való tekintettel nem cselekedhetett másképpen, s remélve, hogy a két állam között ellenségeskedésre nem kerül sor, azt is kijelentette, hogy „a háború végén és már a béketárgyalásoknál is megtaláljuk majd régi barátainkat az amerikai kormányban, és reméli, hogy ekkor ismét felvehetjük legjobb kapcsolatainkat."[151] Néhány nappal később Tarnowsky bizonyos üzleti körök részéről is kapott hasonló biztatásokat, amennyiben hajlandóságot tapasztalt megfelelő érintkezési pontok teremtésére, hogy „békekötésnél" teljes mértékben felújíthatók legyenek az üzleti és pénzügyi kapcsolatok.[152] Ugyanilyen reményekre jogosította Tarnowskyt két alállamtitkár és Lansing államtitkár búcsúlátogatása is, aki ismételten baráti érzelmeiről biztosította őt, s kiemelte, hogy a porosz militarizmussal szemben a végső győzelemig folytatják a harcot.[153] Ebben a helyzetben Tarnowsky fő feladatát abban látta, hogy a Monarchiával szembeni kedvező hangulatot a jövőre is biztosítsa, annál is inkább, mivel az USA, az ő véleménye szerint, mint „új katonai hatalmi tényező" fog a háborúból kikerülni. Törekvése tehát az volt, hogy a megkülönböztetést a német és az osztrák—magyar politika között fenntartsa anélkül, hogy saját politikai felelősségének Németországra való áthárításával fontossága és vonzóereje csökkenjen az Egyesült Államok politikai köreinek szemében.[154] Ebben az egyébként teljesen indokolt felismerésben Tarnowsky a jövő igen közeli veszélyeit sejtette meg. Ebből származott szinte görcsös küzdelme, hogy a jövendő békekonferenciára biztosítsa a Monarchiának az USA támogatását. Így került sor arra, hogy Lansing Tarnowsky

149 Uo. Tel. von Gr. Hadik, Stockholm, 13. April. 1917. No. 130. Tel. aus. Wash. vom 11. d. M.

150 Uo. Tel. Gr. Hadik, Stockholm, 24. April 1917. No. 173. Tel. Meldung des Gr. Tarnowsky.

151 Uo. Tel. Gr. Hadik, Stockholm, 27. April 1917. No. 184. Schwed. Min. des Äussern übergibt folgendes tel. des Gr. Tarnowsky.

152 Uo. Gr. Hadik, Stockholm, 27. April 1917. No. 184. Tel. von Gr. Tarnowsky, vom 26. d. M.

153 Uo. Tel. Gr. Hadik, Stockholm, 5. Mai 1917, No. 210. aus Washington, vom 3. Mai.

154 Uo. Tel. Gr. Hadik, Stockholm, 5. Mai 1917. No. 211. Tel. vom 3. Mai aus Washington.

újabb kérésére ismételten kijelentette, hogy „az amerikai kormány Ausztria—Magyarországnak a békekötésnél szolgálatokat tehet és kíván is tenni."[155] E kijelentés ugyan meglehetősen kötetlen volt, Tarnowskynak azonban így is rendkívül értékesnek tűnt.

Az osztrák—magyar diplomáciának s Tarnowskynak azonban még volt egy, ezúttal utolsó kísérlete, hogy a történtek ellenére is biztosítsa a Monarchiának az Egyesült Államok támogatását a jövendő békekötésre. Az volt az elképzelésük, hogy a nagykövet a diplomáciai kapcsolatok megszakítása után is maradjon a háború végéig magánemberként Washingtonban, hogy „Lansinghoz való jó kapcsolataival szolgálatokat tehessen a Monarchiának és a békének."[156] Tarnowsky meg is tette a szükséges tapogatódzó intézkedéseket, hogy Lansing ez irányú véleményét megtudja, de ezúttal már igen merev elutasításban részesült, arra való hivatkozással, hogy ez a lépés mind az antant, mind pedig a közvélemény részéről az amerikai kormány számára nem kívánatos magyarázkodásokra adna alkalmat.[157] Nem meglepő, hogy Tarnowskyt az elutasítás a legsúlyosabban érintette, mert úgy látta, hogy elért eredményei ezáltal valóban kárba vesztek.[158] Az ő — s vele együtt a Monarchia — esetében ezen a ponton ütöttek vissza azok az illúziók, amelyek az Egyesült Államoknak Ausztria—Magyarországgal kapcsolatos érdekeltségeiről el voltak terjedve a diplomácia és a polgárság köreiben.[159]

*

A korlátlan tengeralattjáró háborúnak az Osztrák—Magyar Monarchia világháborús történetében igen különös és igen súlyos szerepe volt. Annak ellenére, hogy nem volt jelentős tengeri hadszíntere, kénytelen volt annak minden következményét vállalni, elsősorban szövetségesi kötelezettségénél, másodsorban e szövetségen belüli ellentmondásos helyzeténél fogva, amely csupán az egyes katonai akciók felelősségében engedett számára arányos részt, a stratégiai tervek eldöntésében azonban csupán formális hozzájárulásra korlátozta jogait. Így történt, hogy a tengeralattjáró háború — mint a világháború egyéb fontos

155 Uo. Tel. Gr. Hadik, Stockholm, 7. Mai 1917, No. 221. Tel. aus Washington, vom 7. d. M.

156 Uo. Kézírásos táviratfogalmazvány.
Tel. nach Stockholm, am 26. 4. 1917. No. 184- An Tarnowsky, in Washington M.

157 Uo. Tel. von Gr. Hadik, Stockholm, 7. Mai 1917. No. 222. Tel. von Tarnowsky, vom 7. d. M.

158 Uo.

159 E tanulmány elkészülte és leadása után érkezett meg *Ingeborg Meckling:* Die Aussenpolitik des Grafen Czernin (Wien, 1969) című, rendkívül értékes és gazdag levéltári anyag felhasználásával alkotott műve, melynek számos — a fenti témát is érintő — megállapításával egyet lehet érteni. Így elsősorban azzal, hogy bár az osztrák kormánynak lett volna módja arra, hogy akár az Adriai-tenger flottatámaszpontjának, akár a Monarchia felségjeleinek felhasználását megtagadja a német hadítengerészettől — s ezzel legalább is megnehezítse a korlátlan tengeralattjáró háború megindítását —, ettől mégis eltekintett. Ezt pedig Ingeborg Meckling azzal hozza összefüggésbe, hogy az antanthatalmak békeakciójára való válaszként nyilvánosságra hozták Habsburg-ellenes terveiket, amelyekkel fokozott mértékben szolgáltatták ki azt német szövetségesének, amelynek katonai segítségére azonban e tervek meghiúsítására szüksége volt. (*Meckling:* I. m. 22—23. o.) Abban a korábbi megállapításában, hogy Tarnowsky, a Monarchia USA-beli ügyvivőjét Czernin szólította volna fel, hogy az USA-val várható hadiállapot bekövetkezése után magánemberként maradjon Amerikában (*Meckling:* 51. o.) a korábbi kapcsolatok felvételének megkönnyítésére — ténybeli tévedést kell feltételeznünk. Fent ismertetett adataink szerint ez a kezdeményezés éppen Tarnowskytól jött s az amerikai külügyi vezetés elutasító magatartása miatt hiúsult meg.

mozzanata — egyfelől a Monarchia sajátos értékmérőjévé vált a központi hatalmak szövetségi rendszerén belül és azon kívül is, másfelől — s ebből következően — hatalmi helyzete állandó jellegű süllyedésének jelzője is. A Monarchia diplomáciájának — és vezetőinek — teljesen meddő küzdelme e hadviselési eszköz ellen 1916 őszén és telén semmiesetre sem oldja fel a következő időszak ellentmondását: ha vállalja a felelősséget, úgy viselnie kell a következményeket; ha a szövetségesével szembeni gyengeségére hivatkozva elhárítja azt, úgy nagyhatalmi súlyának és értékének elemeit adja fel, s mint politikai tényező, devalválja magát. Ha Hohenlohe nagykövet Berlinben nem tudott a korlátlan tengeri háború ellen nyomatékosan, a szövetségi kapcsolatok megszakadásának veszélyét érzékeltetve határozottan és nyíltan fellépni, ha tevékenysége csupán a német mérsékeltekkel való, szinte „konspiratív" szolidaritásban merülhetett ki, kifelé pedig a Monarchia teljes szolidaritása nyilvánult meg a német tengeri hadviselési módszerekkel is, akkor az adott erőviszonyok mellett Washingtonban csakis e magatartás visszája érvényesülhetett. Tarnowsky éppen a Monarchiának a németekkel való szolidaritását igyekezett háttérbe helyezni, s azt hangsúlyozta, hogy állama és az USA között súrlódási felület a korlátlan tengeri háború bekövetkezésével sem jöhet létre. Ha az amerikai kormány ebben a helyzetben fokozott elhatárolódást igényelt Ausztria—Magyarországtól a németekkel szemben, úgy a Monarchia diplomáciája Washingtonban szintén csak „konspiratív" jellegű szemjátékkal fejezhette ki rokonszenvét a Wilson által képviselt politikával, ami nem elégítette ki az itteni vezető köröket. Tarnowsky így igen visszás és igen méltatlan helyzetbe került. Az amerikai kormány a Monarchiával fennálló diplomáciai kapcsolatok fenntartását Németországgal való szakítása után olyan politikai gesztusnak szánta, melynek célja a megkülönböztetés volt az osztrák—magyar és német politikai törekvések között. Noha e megkülönböztetésnek a Monarchia külpolitikája részéről alapja nem volt, Tarnowsky és felettesei úgy gondolták, hogy e kapcsolatok ideiglenes fenntartásából a jövőre vonatkozó, túlzott reményekre következtethetnek. Még az illegális diplomáciai tevékenységet is vállalták volna annak érdekében, hogy a jövőbeni békekötésre is biztosítsanak a Monarchia számára néhány értékesíthető amerikai ígéretet. Az osztrák—magyar diplomácia eme törekvései elsősorban azon hiúsultak meg, hogy az amerikai kormány gesztusai a Monarchiával szemben elsősorban a központi hatalmak meglazítását szolgálták, nem pedig a Habsburg birodalom sértetlen fennmaradását. E teljesen ellentétes mozzanatok összetévesztése okozta az Osztrák—Magyar Monarchia külpolitikájának optikai csalódását és szintévesztését, azt, hogy Wilson egyes — nem kötelező erejű — megnyilatkozásait jövőbeni reményekre jogosító, szilárd alapnak tekintette.

KÖZLEMÉNYEK

TÖREKVÉSEK AZ ÖNÁLLÓ MAGYAR KATONAI FŐISKOLA MEGTEREMTÉSÉRE — PETZELT JÓZSEF KATONAPEDAGÓGIAI ELVEI

Hunyadi Károly

A katonai nevelés minden korszakban az alapvető feladatok közé tartozott. A fegyelmezés, a hadsereg funkciójával kapcsolatos politikai alapismeretek, a haditechnika elsajátítása követelményeinek minimális biztosítása mindig az adott kor színvonalán kellett, hogy mozogjon.

Különösen előtérbe kerültek e problémák a társadalmi fejlődés minőségi változásai időszakában.

Nem véletlen tehát, hogy a magyar nemzeti és társadalmi fejlődés egy olyan csomópontján, mint az 1848—49-es szabadságharc és forradalom, elengedhetetlen követelményként jelentkezett a honvédségben végzett nevelés céljainak, módszereinek és formáinak kérdése, ezen belül elsődlegesen a honvédtisztikar kialakítása.

Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc vezetői — köztük különösen Mészáros Lázár hadügyminiszter — felismerték, hogy az új honvédsereg számára égetően szükséges a megfelelő magyar tisztikar megteremtése. A rendkívül nagy tiszthiányt a magyar kormány szükségmegoldással igyekezett ellensúlyozni. Arra alkalmas személyeket tisztekké neveztek ki és máris küldték őket a harctérre. Kiválogatásukra, képzésükre a hadiesemények miatt kellő gondot fordítani alig lehetett. Mészáros Lázár írta e súlyos problémáról: „. . . addig ugyan még csak ment a dolog, míg a sorezredbeli használható tiszteket a külföldön tanyázó ezredekből be lehetett hívni, vagy belföldi ezredekből előléptetéssel az újonnan alakított zászlóaljakat ellátni, de midőn ezek fogyni kezdtek és honban található nyugalmazott és kilépett tisztekből kellene pótolni a honvédtiszteket, nehezebbé lőn."[1]

A rendkívüli és sürgető helyzetben minden lehetőséget meg kellett ragadni annak érdekében, hogy a szükséges parancsnokokat biztosítsák. A hadügyi vezetés azonban arra is gondolt — helyesen —, hogy lépé-

1 *Mészáros Lázár* Emlékiratai. 1867. I. köt. 334. o.

seket tegyen a tisztikarnak kellően felkészült tisztekkel való szervezett utánpótlása érdekében.

Mészáros Lázár ezért nagy odaadással dolgozott a katonai akadémia megszervezésén. 1848. május 29-én intézkedett arra, hogy a Ludovika Akadémia megindítására vonatkozó javaslat minél rövidebb idő alatt elkészüljön.

Az akadémia létrehozását már az 1808. évi országgyűlés is elhatározta. A szükséges épület megépítésére eredményes gyűjtés is indult. Az 1832—36. évi országgyűlés ismételten foglalkozott e kérdéssel, mert addig érdemben alig történt valami. Ám ez az országgyűlés sem tudta az akadémia ügyét a holtpontról kimozdítani. A kormányzat és a király ugyanis keresztülhúzta az akadémia felállítását, mivel nemzeti önállósági törekvéseket látott benne, annál is inkább, mert például az akadémián a terv szerint a tanítási nyelv magyar lett volna.[2]

Érdemben tehát az akadémia létrehozásával 1848—49-ben az új magyar kormány foglalkozott először. Mészáros Lázár a képviselőház 1848. július 22-i ülésén benyújtotta a létrehozandó „Nemzeti Katonai Főtanoda Alaprajzát", amelyben az intézmény célját így fogalmazta meg: „Hogy ezen főtanoda a hazának valódi hasznot hajtson, semmi esetre sem szabad ezt úgy tekinteni, mint ápintézetet; ennek becsületteli feladata csak az lehet, hogy a magyar hadsereg és a mozgó honvéd számára fiatal embereket neveljen, kik a hadi tudománynak minden előismeiben kiképezve, mint főtisztek kitűnő haszonvehetőséggel bírjanak . . ."[3]

Az „Alaprajz" részletesen foglalkozott az oktatandó tantárgyakkal. Érdemes kiemelni azt a nagy figyelmet, amelyet Mészáros a nyelvoktatásnak szentelt. Magyar, német, francia és angol nyelvoktatást javasolt, részletesen indokolta e nyelvek elsajátításának fontosságát. A magyar nyelv tanítása mellett szólt az, hogy magyar katonai nyelv tulajdonképpen nem volt, és a hadsereg nemzeti jellege megkövetelte, hogy a tisztikar magyar nyelven sajátítsa el és adja tovább a katonai ismereteket. A német nyelv oktatását azért tartotta fontosnak, mivel a klaszszikus német irodalomban való jártasságot a korabeli általános műveltség jelentős részének tekintette. A francia nyelv ismeretét részben annak akkori diplomáciai szerepe, részben a francia katonai tapasztalatok elsajátítása szempontjából tartotta szükségesnek. Az angol nyelv fontosságát külön aláhúzta. A technika, a természettudományok gyors fejlődésének a hazája akkor Anglia — „a világ ipari műhelye" — volt. Az angol nyelvtudás volt a feltétele annak, hogy a „gépészetben, természettudományokban, és vegytanban" a kor színvonalának megfelelő tudást szerezzenek a tisztek. Mészáros világosan felismerte a technikai fejlődés és a hadtudomány rendkívül szoros kapcsolatát; észrevette a múlt század első felének technikai, tudományos vívmányait és látta azt a haladást, amelyet azok a háborúra és a hadseregre gyakoroltak. Ezért sürgette a körültekintő alapossággal megszervezendő iskolai tisztképzést.

2 *Horváth Mihály:* Magyarország függetlenségi harcának története. II. köt. Genf, 1865. 50. o.

3 Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk.: *Beér János.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954. 592. o.

zés megkezdését, ami néhány más államban már korábban megtörtént.

E rövid cikk keretében nincs mód a tisztképzés általános történetének ismertetésére. Annyit azonban mégis meg kell említenünk, hogy a szervezett, iskolai keretek között folyó tisztképzés szükségességének felismerése és megszervezése szorosan összefüggött már akkor is a technikai haladással és annak a hadviselésre gyakorolt hatásával. Ezzel magyarázható, hogy a tanintézeti oktatás a hadseregek számára elsősorban a műszaki ismereteket követelő szakágakban indult meg és hosszú ideig főképpen erre is összpontosult.

A Habsburg birodalomban először 1717-ben létesült állandó jelleggel egy hadmérnöki iskola Brüsszelben. Nem sokkal később még egyet megszerveztek Bécsben. Ebből fejlődött ki a Műszaki Akadémia, amely 1918-ig állt fenn. A XIX. század elején ezek mellett még különböző, ún. utásztestületi iskolákat is létrehoztak.

A tűzfegyverek erőteljes fejlődése és ennek nyomán a tüzérség szerepének megnövekedése előtérbe állította a kellően felkészült tüzértisztek képzését. 1744-ben szervezték meg a tüzértestület iskoláját, majd 1778-ban a bécsi tüzérlyceumot.[4] Az iskolák a későbbiek során átszervezésen mentek át, újak jöttek létre, képzési céljuk fokozatosan bővült és nagyobb szerepet kaptak a technikai eszközökkel összefüggő harceljárások. A technikai képzés erőteljes jellege azonban továbbra is megmaradt. Részben ezzel magyarázható, hogy 1848—49-ben is műszaki szakemberre bízták a Hadi Főtanoda szervezését, tantervének összeállítását. Ezenkívül azt is figyelembe kell venni — mint nagyon fontos okot —, hogy a magyar honvédsereg számára magyar nemzetiségű műszaki képzettségű tisztek nem álltak rendelkezésre. A Habsburg-kormányzat gondosan ügyelt arra, hogy ne legyen magyar tisztképzés és az osztrák műszaki, hadmérnöki tiszti iskolákra magyarok lehetőleg ne kerüljenek. A magyaroknak inkább a gyalogságot és a lovasságot hagyták. Viszont a múlt század közepén ütőképes hadsereget szervezni és alkalmazni csak kellő műszaki képzettségű tisztekkel lehetett. Ezért is volt égetően szükséges a Hadi Főtanoda létrehozása.

Mészáros — a kor szükségleteit szem előtt tartva — nagy arányt óhajtott biztosítani a műszaki tantárgyaknak és a matematikának. Az alapképzést szolgáló tantervekben jelentős helyet foglalt el a számtan, mértan, háromszögtan, földrajz, térképrajz, telek- és hadifelmérés, tüzér- és géptan, valamint az utászat és a kapcsolódó gyakorlati foglalkozások óraszáma. A magasabb szintű képzés tetrveiben természettan, hadi vegytan, országmérés és csillagászat, építészeti műtan, polgári és hadiépítészet, valamint víz-, út-, híd- és vaspálya építészet is szerepelt. A szinteknek megfelelően szerepelt az „alsóbb" és „felsőbb" hadműveleti műtan — a harceljárások oktatása.

Az „Alaprajz" körvonalazta a tisztképzés egészére vonatkozó távlati elgondolást is. Hangsúlyozta a legalkalmasabbak kiválogatásának fontosságát a Hadi Főtanodába. A távlati tisztképzés tervei biztosítására egy szervesen egymásba ileszkedő iskolaszervezet kialakítását javasolta.

[4] *Berkó István:* A tisztképzés múltjából, Magyar Katonai Szemle, 1934. 11. sz.

Az arra alkalmas fiúkból hároméves időtartammal úgynevezett hadapródszázad felállítását tartotta szükségesnek a Hadi Főtanodán folytatandó tanulmányok előkészítésére. A hadapródszázad tagjaiból hároméves tanulmányuk után tett vizsga alapján „A legjelesebbek beosztályoztatának a tanodába", ahol négy évig tartana a képzés. Ennek elvégzése után a „legkitűnőbbek még egy évi felsőbb tanfolyamra" kerülnének. Ezzel a rendszerrel Mészáros hadügyminiszter biztosítottnak látta, hogy „az ország azon meggyőződést nyerné, hogy a tanodából semmi középszerű ki nem kerülhetne."

Hangsúlyozta, hogy a tisztképzés ezen átfogó rendszere csak akkor hozhatja meg a kívánt eredményeket, ha a tisztjelöltek, illetve tisztek kellő gyakorlati tapasztalatokra tesznek szert. Ezért az volt az elképzelése, „hogy azon növendékek, akik rendeltetésüket a vezérkarhoz kapják, mindenekelőtte ezen karba beosztályoztatnának, egy évig a gyalogságnál, egyig a lovasságnál, és egyig a tüzérségnél minden fegyvernemnek csatázása módját gyakorlatilag elvégezzék. Azok, akik mind ezen fegyvernemeknek megfelelnek, mint főhadnagyok beosztályoztatnának a vezérkarba."[5]

A képviselőház 1848. december 9—11. között a 123. és 124. ülésén tárgyalta a Hadi Főtanoda ügyét. A felsőtábla december 23-án hozott határozata megerősítette a képviselőház állásfoglalását. Megszületett a Magyar Hadi Főtanodáról az 1848. XLVII. törvény, amely kimondta: „A magyar hadi főtanoda a jövő 1849-ik évi január 7-én megnyittatni határoztatik."[6]

A Magyar Hadi Főtanoda oktatási, szervezeti, anyagi terveinek kidolgozásában kiemelkedő szerepet töltött be Petzelt József egyetemi tanár.

Petzelt József 1805-ben született az alsó-ausztriai Weisskirchenben. 1810-től Székesfehérváron nevelkedett. 1823-tól 1841-ig katonai szolgálatot teljesített és közben tanult. 1823—24-ben a cs. kir. 5. tüzérezrednél altüzér, 1824—31-ben a cs. kir. bombászkarnál bombász, 1831—34 között zászlós, majd alhadnagy a cs. kir. 54. gyalogezrednél. 1834—1841-ig főhadnagy a cs. kir. 44. Albrecht gyalogezrednél, egyben az olmützi hadapródiskola tanára. Tanulmányait valószínűleg a pesti egyetemen és a Mérnöki Intézetben végezte. 1825-ben mérnöki, 1830-ban bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1841-ben kilépett a katonai szolgálatból és a pesti egyetemen a Mérnöki Intézet tanára lett. A gyakorlati mértan (geodézia) tanszékre került, ahol a víz- és hídépítéstant, valamint az építészetet is tanította.

Az 1840-es években Varasd megye táblabírájaként is tevékenykedett.

1848. június 15-én tagja lett a Pest megyei nemzetőrség 4. zászlóaljának. Július 1-én nemzetőr főhadnaggyá, szeptemberben a nemzetközi tüzérüteg parancsnokává és kapitányává nevezték ki.[7]

Mészáros hadügyminiszter figyelme valószínűleg azért fordult Pet-

5 Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. 596. o.
6 Uo. 604. o.
7 Az életrajzi adatokat lásd *Barcsay-Amant Zoltán:* Néhány szó a Ludovika Akadémia történetéhez. Budapest, 1939. 10—11. o.

zelt felé, mivel neves művelője volt a műszaki tudományoknak és katonai tanintézeti tapasztalatokkal is rendelkezett. A Honvédelmi Bizottmányhoz 1848. november 22-én beterjesztett „Terv a felállítandó magyar katonai főtanoda tárgyában" c. anyagot Mészáros megbízásából Petzelt József készítette.[8]

Petzelt Józsefet december 12-én nevezte ki a hadügyminiszter „aligazgatóul" alezredesi rendfokozatban.[9] Az országgyűlési vitákkal párhuzamosan készítette Petzelt „A Magyar Hadi Főtanoda Szerkezete" c. alapokmányt,[10] amit tulajdonképpen a felállítandó intézet szervi határozványának tekinthetünk. Petzelt érvényesítette a Mészáros „Alaprajzában" vázolt alapvető elveket, azonban még tovább ment és racionálisabban közelítette meg a problémákat.

A „Szerkezet" Előszóból és 13 fejezetből áll. A fejezetek egy része elvileg tisztázza a Hadi Főtanoda célját, tananyaga kiválasztásának szempontjait. Ismerteti a részletes tantervet és óraelosztást. Külön fejezetben foglalkozik a növendékek kiválasztásával, nevelésével, továbbá a tanári karral, a tanulmányi és kiszolgáló személyzet feladataival. Intézkedik az anyagi feltételekre, valamint a könyvtár, a szaktantermek és a szemléltető eszközök biztosítására.

A Magyar Hadi Főtanoda Szerkezete c. munka Előszavában Petzelt jelezte, hogy a felvázolt elveket és előírásokat nem tekinti véglegesnek, mivel az „ember nem mindenlátó — mindennek ki kell vívnia megszenteltetését a tapasztalat által, s így csak idő lefolyta után lehetend megítélni, mennyiben valának elegendők az előrelátás, és a körülmények meglatolása s miben gyökereznek még gyengeségek és tévek, semmi fáradság sem fog kíméltetni, hogy az, mi jónak és czélszerűnek bizonyul be, erősítessék és szilárdíttassék, a hiányok kipótoltassanak, a fogyatkozások kiegészítessenek, a czélszerűtlenség elmellőztessék."[11]

A Hadi Főtanoda célját abban jelölte meg, hogy minden fegyvernem részére megfelelő számban elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt jól felkészült csapat- és mérnöktisztet képezzen. Figyelemreméltóan indokolta, hogy miért egy intézet keretében történjék a különböző fegyvernemi (gyalogság, lovasság, tüzérség) és a mérnöktisztek képzése. Az anyagi többletköltségeket sem hagyva figyelmen kívül, fő érve azon a felismerésen alapult, hogy a fegyvernemek között olyan szoros kölcsönhatás van, amely feltétlen szükségessé teszi a különböző fegyvernemek „alaptudományának" ismeretét a tisztek számára. A kívánt felkészültséget látta veszélyeztetve azáltal, ha külön intézetekben fegyvernemenként képezik a tisztjelölteket. Féltette a tisztképzést az egyoldalúságtól. Egyúttal az új tisztikar katonai nevelése szempontjából is fontosnak tartotta az egy intézetben történő képzést, mivel az egy közösségben való élés a tisztikar egybeforrottságát feltétlen elő-

[8] A terv szövegét lásd: A magyar királyi Ludovika Akadémia története. Budapest, 1930. 206—215. o.
[9] Uo. 231. o.
[10] A Magyar Hadi Főtanoda Szerkezete. Mészáros Lázár hadügyminiszter és magyar vezérőrnagy megbízásából Petzelt József egyetemi tanár által összeállítatott és az 1848. évi magyar országgyűlés CXVI. ülésében elfogadott. Pesten, 1849. Nyomatott Lukács és társainál.
[11] *Petzelt József:* A Magyar Hadi Főtanoda Szerkezete. Előszó.

segíti. Ezt a leendő új magyar tisztikar erkölcsi és katonai értéke szempontjából nagy fontosságú tényezőnek tekintette.

A főtanodai képzés eredményessége egyik alapvető feltételét Petzelt abban látta, hogy a tananyagot a képzési célnak megfelelően állítsák össze és azt adják, amire a tisztnek szüksége van. Ezért az oktatás „kerülje mind a tanfeszt, mind az előkelő felületességet, legyen tömött, szigorú, rendszeres és terjedelmes; mellőzve azonban minden terméketlen, bár tudományilag szép, de hasznos alkalmazást nem nyújtó tanokat."[12]

Az oktatás sikere másik feltételét az ismeretek gyakorlati alkalmazásának elsajátításában jelölte meg. Ezért követelményként szabta meg: „Az intézetbeni tanításnak tehát minden katonai tudományokra ki kell terjeszkednie; hogy azonban kitűzött nagy czéljának méltón felelhessen meg, leginkább a gyakorlati irány tartandó meg."[13]

A gyakorlat elvét húzza alá a „Szerkezet" befejező részében is, amikor azt írja, hogy „nem az inger és dölyf végett tanul a hadfi — az ő hivatása, neki egészen ügyes alapos gyakorlati embernek, nem pedig gyümölcstelen borostyánokkal koszorúzott tudósnak kell lennie. Gyakorlat legyen a hadifőtanoda jelszava."[14]

A tananyag meghatározásánál azt tartotta szem előtt, hogy — mivel a növendékek megfelelő általános műveltséggel rendelkeznek — a Hadi Főtanodának a „hadi szaktudományok" oktatásával kell foglalkoznia: „a hadi tudományokra minden erőit kell fordítania az intézetnek." Ide sorolta Petzelt a „hadműtani" szakokat, a mérnökképzést is. Terve az volt, hogy a Hadi Főtanoda oldaná meg az ország számára a mérnökképzést. Elgondolásának az volt az alapja, hogy a háborúban a hadseregnek eleve nagy számban van szüksége mérnökökre, békében viszont kevesebbre, ezért a polgári életben dolgozhatnának. Ezt mind a képzés hatékonysága, mind anyagi szempontból előnyösnek tartotta.

A „Szerkezet" a Hadi Főtanodában a két szinten történő képzésre intézkedett. A növendékek egésze három év alatt század tiszti beosztáshoz szükséges képzésben részesül, ezután a legtehetségesebbek újabb hároméves, a magasabb beosztásokhoz szükséges felső szintű képzést kapnak. Külön figyelemre méltó, hogy mind az alsó-, mind a felsőfokú képzés után egyéves „alkalmazási folyamatot" írt elő a „Szerkezet". Petzelt ezt azzal indokolta, hogy a tanodai képzés után „az elfogultság, és bizonytalanság, mellyel a tanintézetből kilépő fiatal tiszt alapos tudalma daczára a seregben mozog . . . csak akkor tűnik el, ha egy ideig a gyakorlati szolgálatot űzi, és különféle megbízásokban kísérleteket tett."[15]

Az egyéves „alkalmazási folyam" szükségességét méginkább fontosnak tartotta a felsőszintű képzés után, mivel az volt a meggyőződése, hogy „minél magasabb a tudomány, annál magasabb, annál kiterjedtebb annak alkalmazása, s éppen ezért annál nagyobb a kár, melly

12 Uo. 2. o.
13 Uo.
14 Uo. 58. o.
15 Uo. 7—8. o.

tudományos megemésztetlenség, nyegleség, tudákosság, felületesség és fényes polyva által a közjónak okoztathatik."[16]

A képzés gyakorlati jellegének kiemelése kitűnik a tantervből, az előírt különböző gyakorlati foglalkozásokból. Számos műhelyfoglalkozás, lövészet, utász- és árkászgyakorlat szerepel a programban. Ezenkívül minden tanév végén „hadtudományi gyalogutazást" írt elő a tanterv az ország valamely részére.

Petzelt pedagógiai gondolkodásának meglepően korszerű voltát a fentieken kívül a vizsgarendszerrel kapcsolatos előírások is igazolják. A tanév végén minden növendék vizsgát köteles tenni, ahol „nem annyira emlékezőtehetségének erejét, mint inkább a tudományok helyes felfogását, és annak gyakorlati alkalmazására kellő fogékonyságát mutassa meg."[17]

Különösen figyelemre méltóak és a ma számára is sokatmondóak azok a megállapítások, amelyeket Petzelt a Hadi Főtanoda tanári karával kapcsolatban tett. Ebben a fejezetben megjelölte a tanárokkal szemben támasztott általános követelményeket, az alapvető oktatási módszereket, a növendékekkel való foglalkozás elvárásait. Alapvető tanári etikai normákat is megfogalmazott.

A tanároktól mindenekelőtt „kötelességük kitűnő teljesítését és szakukbani folytonos előhaladásukat" követeli.

A tanár munkájában fontos helyet elfoglaló előadások kidolgozásával kapcsolatban azt kívánja, hogy azok minden esetben feleljenek meg az adott kor követelményeinek. Csak akkor lehet eredményes a tanár munkája, ha tantárgyát mindig „újan dolgozza ki", mert csak így képes arra, hogy „az idő lépteivel mindig egyenlő szinten magát fenntartsa". A „Szerkezet" több olyan intézkedést is tartalmaz, amely a tanárokat erre hivatott serkenteni. Így előírja, hogy a tanár előadásait két évenként új kiadásban kell megjelentetni. Ezenkívül a tanár köteles két évenként írásban jelentést tenni arról, hogy „mi újat talált fel két év lefolyta alatt szakában, vagy mennyiben gondolt ki legyen valamely javítást a fennállón."[18] Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a tanár az általa tanítottak igazságáról meggyőződve lépjen csak katedrára. Petzelt tehát a sikeres tanári munka egyik alapvető feltételének az adott tudományággal való folyamatos lépéstartást tekintette. Másik feltételnek tartotta a tanár és a növendék szoros munkakapcsolatát. Részletesen foglalkozik a tanórákon és azon kívüli oktatás és nevelés módszereivel.

Különösen megszívlelendő az a igény, hogy az előadásokon a tanár olyan módszereket alkalmazzon, amelyekkel a hallgatók aktivitását is biztosítani tudja. A tanároktól megköveteli, hogy „világos, kellemes, a figyelmet ébren tartó, tiszta" előadást és ne felolvasásokat tartsanak. Előadás közben a tanár szólítsa fel hallgatóit „véleményadásra, tartsa így fenn a figyelmet és utángondolkodásra sarkantyúzza. Szólítsa fel hallgatóit ellenvetések tételére, czáfolja meg azokat alaposan, te-

[16] Uo. 9. o.
[17] Uo. 24. o.
[18] Uo. 46. o.

gyen maga is ellenvetéseket a kikérdezettnek, s vezérelje őt a megczáfolásra."[19]

A tanár hivatását akkor tudja teljesíteni, ha minden tevékenységét annak rendeli alá. Tekintélyét „sohase tegye . . . függővé rangjától, hanem ellenkezőleg, önmaga által szerezzen tekintélyt a rangnak. Szeretet és jó akarat vonja őt tanodászaihoz, tisztelet pedig ezeket hozzája. A tanítónak összeütközése a maga tanítványaival mindig rossz jelek magára nézve, és szükségleg ébresztik az illetőkben a meggyőződést, hogy ő nem termett tanítónak, s hogy valamely becsületes módon hagyja el helyét."[20]

*

Csupán néhány, a mai szemmel is különösen fontosnak tartott elvet próbáltunk kiemelni Petzelt pedagógiai, didaktikai munkásságából. Meggyőződésünk, hogy ezek az elvek nemcsak több mint százhúsz évvel ezelőtt voltak rendkívül korszerűek, hanem a mai problémák megoldása szempontjából is elgondolkoztatóak.

Sajnos, a Hadi Főtanoda működésére nem kerülhetett sor, mivel az osztrák császári hadak 1849 január elején elfoglalták Pestet.

Petzelt Józsefet a forradalom és szabadságharc leverése után azzal büntették, hogy nem folytathatott tanári munkát.

1850-ben halt meg, Szentendrén temették el.

[19] Uo. 47. o.
[20] Uo.

AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA KATONAI TÉRKÉPÉSZETE*

Miczek György

A kapitalizmus fejlődésével fokozott gazdasági és katonai igény mutatkozott jobb, pontosabb térképek készítésére. Ez alól a soknemzetiségű Osztrák—Magyar Monarchia sem volt kivétel. Sőt, ha gazdasági fejlettségét és katonai erejét összehasonlítjuk más országokkal, elmondhatjuk, hogy katonai térképészete világviszonylatban is előkelő helyet foglalt el s maradandót alkotott. A katonai térképészeti munkálatokat végző bécsi Katonaföldrajzi Intézet a kor színvonalának megfelelő műszaki-technikai feltételek között dolgozott.

A Monarchia III. katonai felmérése két évvel a kiegyezés után, 1869-ben indult meg és lényegében ezek a munkálatok képezték az első világháborúig kiadott topográfiai térképek alapját. A folyamatosan végzett helyszíni helyesbítésekkel ugyanis lépést lehetett tartani a terület antropogén változásaival és a korábbi hibákat, pontatlanságokat ki lehetett javítani.

A III. katonai felméréssel, illetve az utána következő katonai térképészeti munkálatokkal kapcsolatban Magyarország álláspontja is megváltozott. A korábbi, XVIII. század végi és a XIX. század első kétharmadában végrehajtott térképészeti munkák ugyanis az Osztrák Birodalomhoz tartozó Magyarországon az abszolutizmus egyik megnyilvánulását jelentették; a gazdasági érdekeket még kevesen ismerték fel.

A katonai térképészetben azonban a dualizmus nem jelentett kettősséget. Bár a bécsi intézet tevékenységét osztrák érdekek szerint irányították, az intézet keretén belül végzett munkálatokban magyar tisztek s műszakiak is részt vettek, s később belőlük kerültek ki azok a szakemberek, akik az első világháború után az önálló magyar katonai térképészetet megteremtették.

Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy a bécsi katonaföldrajzi intézet nem biztosított kellő részarányt Magyarországnak, például magyar helyett legtöbbször osztrák és cseh anyanyelvű térképészeket küldött Magyarországra. Ez az oka, hogy a nagyméretarányú topográfiai

* Kivonat a szerző doktori disszertációjából. (A szerk.)

térképek magyarországi szelvényein sok eltorzított, elnémetesített név található.

A III. katonai felmérés eredményeként elkészített térképek jelentőségét az is növelte, hogy közforgalomba kerültek s a gazdasági és tudományos élet számos területén közvetlenül felhasználhatták azokat. A magyar polgári kartográfia számára is felbecsülhetetlen értékű lett a könnyen hozzáférhető alapanyag.

Magyarország számára a két világháború között a bécsi katonaföldrajzi intézet által kiadott topográfiai térképek jelentették az alapot: a térképek szelvényezésének főbb jellemzői megmaradtak, bár természetszerűleg helyesbítést, korszerűsítést is végrehajtottak rajtuk.

Hazánkban a III. katonai felmérés alapján kiadott topográfiai térképek szinte hiánytalanul megtalálhatók a Hadtörténelmi Intézet Térképtárában és a kutatók rendelkezésére állnak. Évről évre egyre több történész, geográfus és egyéb szakember merít új, pontos információkat ezekből a térképekből.

I. AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA KATONAI TÉRKÉPÉSZETE AZ I. VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉIG

Az I. és II. katonai felmérés

A Habsburg birodalom a XVIII. század közepéig egységes szempontok szerint készült — geometriai alappal bíró —, egész országrészeket, illetve országot átfogó katonai térképekkel nem rendelkezett. Bár történtek a kor színvonalának megfelelő minőségű felmérések, de az ezek alapján készült különböző térképekre általában az volt jellemző, hogy előállításukban magánszemélyek, illetve egyes hadmérnökök vettek részt. Ennek következtében csak nagyon korlátozott kiterjedésű területekről állt a felsőbb hadvezetés számára aránylag pontos térkép.

Az 1756—1763-as hétéves háború idején a porosz hadsereg sikereit elősegítette az a tény, hogy már pontos katonai térképekkel rendelkezett. Mária Terézia a birodalom egységes térképezését — Daun és Lacy tábornokok javaslata alapján — még a hétéves háború során, 1762-ben elrendelte. Az országos felmérési munkálatok irányítását a hadvezetőség vette át, amelyek azonban csak 1764-ben indultak meg. Hazánk felmérése már II. József uralkodása idején, 1782—85 között készült el Neu ezredes irányításával.

Az I. katonai felmérés munkálatait — még mielőtt teljesen befejezték volna — 1786-ban beszüntették, mivel hiányosságai már ekkor igen szembetűnőek voltak: II. József ugyanis a katonai helyett inkább a gazdasági felmérésnek adott elsőbbséget.

Az osztrák császárság egyes országrészeinek felmérése nem egységes rendszerben, hanem tartományonként külön-külön készült el, ennek következtében a határmenti szelvénylapokat nem lehetett közvetlenül

csatlakoztatni egymáshoz. A felvételi lapok méretarány szempontjából megegyeztek egymással, valamennyit öles rendszerben, 1:28 800-as méretarányban dolgozták ki, grafikus háromszögelés alapján.

Az I. katonai felmérés térképanyaga a francia forradalmat követő napóleoni háborúk korszerűbb hadviselési igényét már nem tudta kielégíteni, főképpen a pillacsikos pontatlan domborzatábrázolás — amely magassági adatokat sem tartalmazott — nehezítette a felsőbb hadvezetés elképzeléseinek valóra váltását.

A Monarchia II. katonai felmérését I. Ferenc császár 1806-ban rendelte el. A munkálatok több mint 50 évig tartottak. A pénzügyi nehézségek és a közben lezajló háborús események akadályozták a folyamatos felmérést: többszöri megszakítással 1869-ig dolgoztak rajta. A II. katonai felmérés szintén öles rendszerben, 1:28 800-as méretarányban készült, az ún. Cassini—Soldner-féle vetületi rendszerben. Domborzatábrázolása a Lehmann szász őrnagy által kimunkált csikozásos módszer. A magassági értékeket bécsi ölben adták meg. Az egységes jelkulcsot már csak a munkálatok során, 1827-ben dolgozták ki. A felmérési munkálatok nagyobb pontosságát az országrészek szerint kiépült háromszögelési hálózatok biztosították. A kataszteri felvételek anyaga elősegítette a kiadásra kerülő térképek részletgazdagságát.

A bécsi Katonaföldrajzi Intézet létrejötte és működése a III. katonai felmérés megindulásáig

1806-ban Bécsben a Vezérkarhoz egy Topográfiai Hivatalt szerveztek. Itt kezdték el a II. katonai felmérés első lapjainak sokszorítását (rézmetszetek útján). Senefelder litográfiai eljárásának elterjedése után (1819) a fent említett hivatal Topográfiai-Litográfiai Intézetté bővült, amely egyre nagyobb példányszámban állított elő térképeket.

A bécsi intézmény felállítása előtt — 1800-ban — a Napóleon csapatai által elfoglalt Lombardiában, az ún. Cisalpin köztársaság fővárosában, Milánóban, francia mintára létrehoztak egy katonai térképészeti hivatalt — Deposito della Guerra néven. Lombardia és Velence tartományok felmérése és ennek eredményeként kiadott 1:86 400-as méretarányú térképek már az új intézmény tevékenységét dicsérték. Ausztria 1814-ben megszállta az észak-itáliai tartományokat. Ezt követően az osztrák vezérkar a milánói Deposito della Guerrat átszervezte, s új neve Katonaföldrajzi Intézet (Istituto Geografico Militare) lett.

A milánói intézet 1839-ig működött, ekkor az osztrák Udvari Haditanács (Hofkriegsrat) az intézetet — szakembereinek és felszereléseinek túlnyomó részével együtt — áttelepítette Bécsbe és egyesítette a Topográfiai-Litográfiai Intézettel. Az ily módon létrehozott új bécsi Katonaföldrajzi Intézet (Militärgeographisches Institut — M. G. I.) első parancsnoka a Milánóból átkerült Ritter Campana von Spülenberg vezérőrnagy lett.

A bécsi M. G. I. széles körű tevékenységet fejtett ki, ezt a topográfiai rajzoló osztály, a litográfia, a rézmetsző, a nyomda és a háromszögelési számító iroda biztosította.

A magas műszaki képzettséggel rendelkező szakembereket foglalkoztató intézet munkáját Európa-szerte ismerték és értékelték.

A II. katonai felmérés alapján, a bécsi M. G. I. igen finoman kidolgozott rézkarc útján ötszörös kisebbítéssel létrehozta a Monarchia 1:144 000-es méretarányú részletes térképét (Spezialkarte).

A múlt század hatvanas éveinek elejéig csak a birodalom egy részéről készültek el a térképek. A felsőbb hadvezetés számára kisebb méretarányú, 1:288 000-es, ún. „Generalkarte"-t adtak ki.

Az 1866-ban kitört porosz—osztrák háború idején a II. katonai felmérés munkálatai még nem fejeződtek be, ezért a hadvezetés még nem rendelkezett megfelelő méretarányú és pontosságú térképekkel. Hadműveleti térképként a Scheda-féle 1:576 000-es térképet használták, amelyet a II. felmérés húszszoros kisebbítésével hoztak létre. 1868-ban ugyanis ÉK-en Bukovináról és Galíciáról, valamint Magyar- és Horvátország déli részeiről az 1:144 000-es, ún. Spezialkarte lapjai még hiányoztak.

A Monarchia geodéziai munkálatainak rövid áttekintése

A topográfiai felmérések alapját a geodéziai munkálatok során kifejlesztett háromszögelési hálózatok adják. A Monarchia területén a XVIII. század elejétől folytak geodéziai munkálatok, de csak a század második felében, Mária Terézia uralkodása alatt értek el érdemleges eredményeket. Ennek kiemelkedő eseménye volt Josef Liesganig alapvonalmérése 1762-ben Bécsújhely (Wiener Neustadt) mellett, amely Brünn, Wien és Varasd között kiindulópontja lett a kiépülő háromszögelési hálózatnak.

1798-tól a katonai vezetés irányította a birodalom geodéziai munkáit. I. Ferenc császár 1806-ban jóváhagyta a Monarchia háromszögelését megindító rendeletet. Az első háromszögelés 1829-ig a Monarchia nyugati területeitől Budánál a Duna vonaláig, ÉK-en pedig Erdély határáig jutott el. A bécsi Katonaföldrajzi Intézet létrejöttével (1839) új fejezet kezdődött a Monarchia geodéziai munkáiban — az intézmény keretein belül ugyanis külön háromszögelő osztályt állítottak fel. Az első háromszögelést, amely műszaki követelmények, pontosság tekintetében sok kívánnivalót hagyott maga után, 1842-ben fejezték be.

A második, pontosabb háromszögelés 1848-ban indult meg az intézet szaktisztjeinek vezetésével. Hazánk területén a magyar régi kataszteri főhálózat alapját e háromszögelés pontjai adták.

A második háromszögelést 1862-ben megszüntették. A Monarchia ugyanis ebben az évben csatlakozott a nemzetközi, az ún. közép-európai fokméréshez.

A Monarchia harmadik háromszögelése — amelynek kitűzött célja olyan nagypontosságú alap létesítése volt, amit a fokmérés és a szabatos topográfiai felmérés megkíván — 1862-ben indult meg és 1913-ig tartott. A hálózat alapjául egy alapvonalat és két szöget mértek, s ebből szögméréssel fejlesztették tovább a hálózatot.

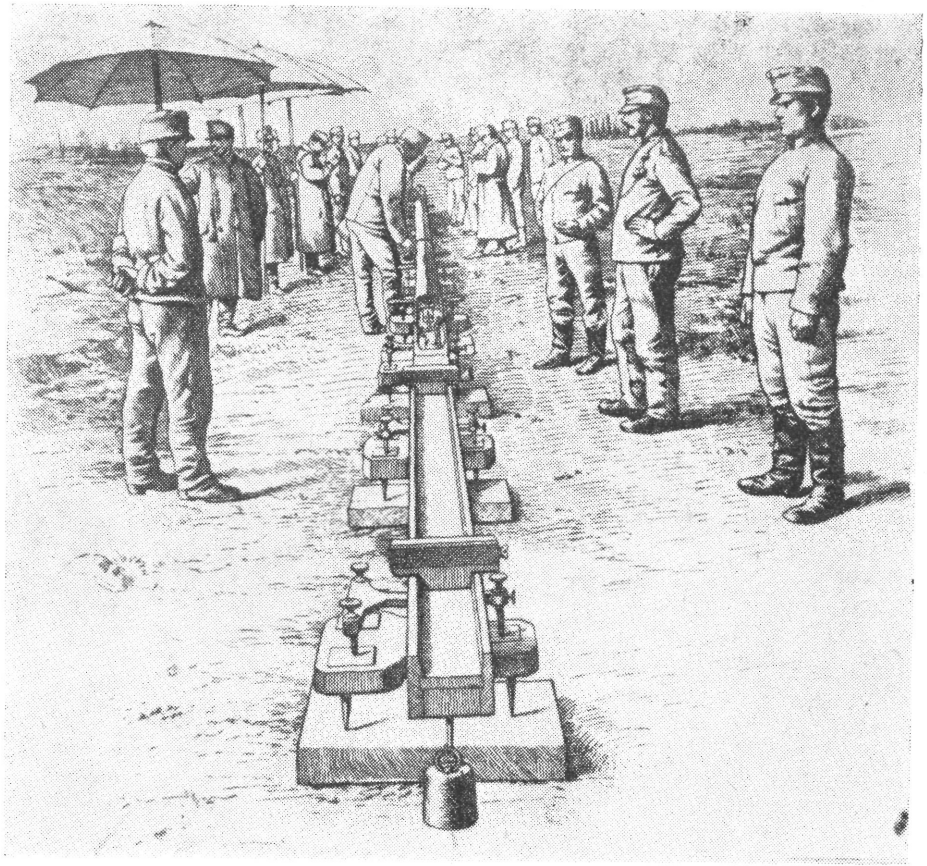

Alapvonalmérés Brassónál

Az egész Monarchiára kiterjedő hálózat 721 elsőrendű alappontból állt, amelyek összesen 1327 háromszöget képeztek. A kibővítés eredményeként 1518 háromszöget létesítettek 829 elsőrendű ponttal. Az oldalhosszak levezetésére 23 alapvonalat mértek — ebből ötöt külföldön. Az alapvonalmérések hosszúsága 2,5—10 km között váltakozott. Az I. rendű háromszögelési pontok 30—125 km távolságra voltak egymástól, állandósításukat jól előkészítették. A pontok számát másod- és harmadrendű háromszögeléssel sűrítették, ez utóbbiaknál kb. 3 km-re voltak a pontok egymástól, amelyek a topográfiai felmérés céljaira megfeleltek.

A Monarchia harmadik háromszögelése, mely szervezettség, pontosság tekintetében a korábbiakkal szemben nagy előrehaladást mutatott, megteremtette a geodéziai alapot a birodalom III. katonai-topográfiai felméréséhez.

A bécsi Katonaföldrajzi Intézet szakemberei a háromszögelési mun-

kálatokkal párhuzamosan szabatos szintezést is végeztek, amit 1873-ban kezdtek meg és 1898-ban fejeztek be. Alapsíkul az Adriai-tenger állandónak vett tengerszintjét választották, amely a trieszti kikötőben levő Molo Sartorio pénzügyőrház falán elhelyezett vízszintmérő magassági jegy alatt 3,352 méterrel helyezkedett el.

A Monarchia több mint félmillió km^2-nyi területén végzett szintezések összhossza 22 935 km volt, ennek során 652 alappontot jelöltek meg. A létesített 7 főalappont (ősjegy) tektonikailag nyugalmas területen volt, közöttük csak az 1888-ban létesített nadapi ősjegy van a mai Magyarország területén, melynek tengerszint feletti magassága 173,69 m.

A szintezési középhiba átlagosan 2—3 mm-t tett ki, ezt az akkori viszonyok között nem lehetett kiküszöbölni, mivel Trieszt távolsága több száz kilométer volt a Monarchia északi, illetve keleti határaitól, de a szomszédos országok hálózatai sem voltak pontosabbak, így a csatlakoztatásnak gyakorlatilag nem lett volna előnye.

A Monarchia III. katonai felmérése 1869—1887

A növekvő katonai és gazdasági igényeket a II. katonai felmérés alapján készült térképek egyre kevésbé tudták kielégíteni. A XIX. század eleje óta folyó II. katonai felmérés anyagának jelentős része már elavult, domborzatrajzuk, magassági adataik pontossága nem volt megfelelő, s az újonnan létesített tereptárgyak, főképpen a gyorsan szaporodó vasútvonalak hiányoztak a térképekről. Leszűrve az 1866-os porosz—osztrák háború térképészeti vonatkozású negatív tapasztalatait, a II. katonai felmérés lassan haladó munkálatait félbeszakították.

Von Kuhn hadügyminiszter előterjesztése alapján, az 1867—68. évi tanácskozások után határozták el a Monarchia új, III. katonai felmérését 1:25 000-es méretarányban.

A felmérés közvetlen célja az volt, hogy új, részletes térkép megrajzolásához nyújtson megbízható és pontos alapanyagot. A munkálatok megkezdése előtt vita folyt a kiadandó új részletes térkép arányát illetően; sokáig legmegfelelőbbnek síkvidékre 1:100 000-es, hegyvidékre 1:50 000-es méretarányú térképeket tartották, végül egy kompromisszumos megoldás valósult meg, tudniillik az 1:75 000-es méretarány mellett döntöttek.

A felmérési munkálatok gyors ütemben indultak meg 1869-ben. Az 1:25 000-es méretarányú felvételi lapok sokszorosítását eredetileg nem tervezték, ugyanis csak az 1:75 000-es térkép alapanyagául szánták. Az első években még ideiglenes utasítások és nem eléggé pontosan meghatározott elvek és módszerek alapján végezték a felméréseket, 1875-től, az első egységes jelkulcs létrejöttétől kezdve e nagyarányú munka már azonos koncepciójú lett.

A III. katonai felmérés 1869—1887-ig, azaz 18 évig tartott, ami a maga nemében páratlan teljesítmény volt, hiszen 624 856 km^2-nyi területet mértek fel aránylag igen rövid idő alatt. A terepmunka csak a nyári idényben folyt, télen a tisztázati rajzok, valamint az új felvétel előkészítésén dolgoztak. A topográfusoknak a nyári 6 hónap alatt egy

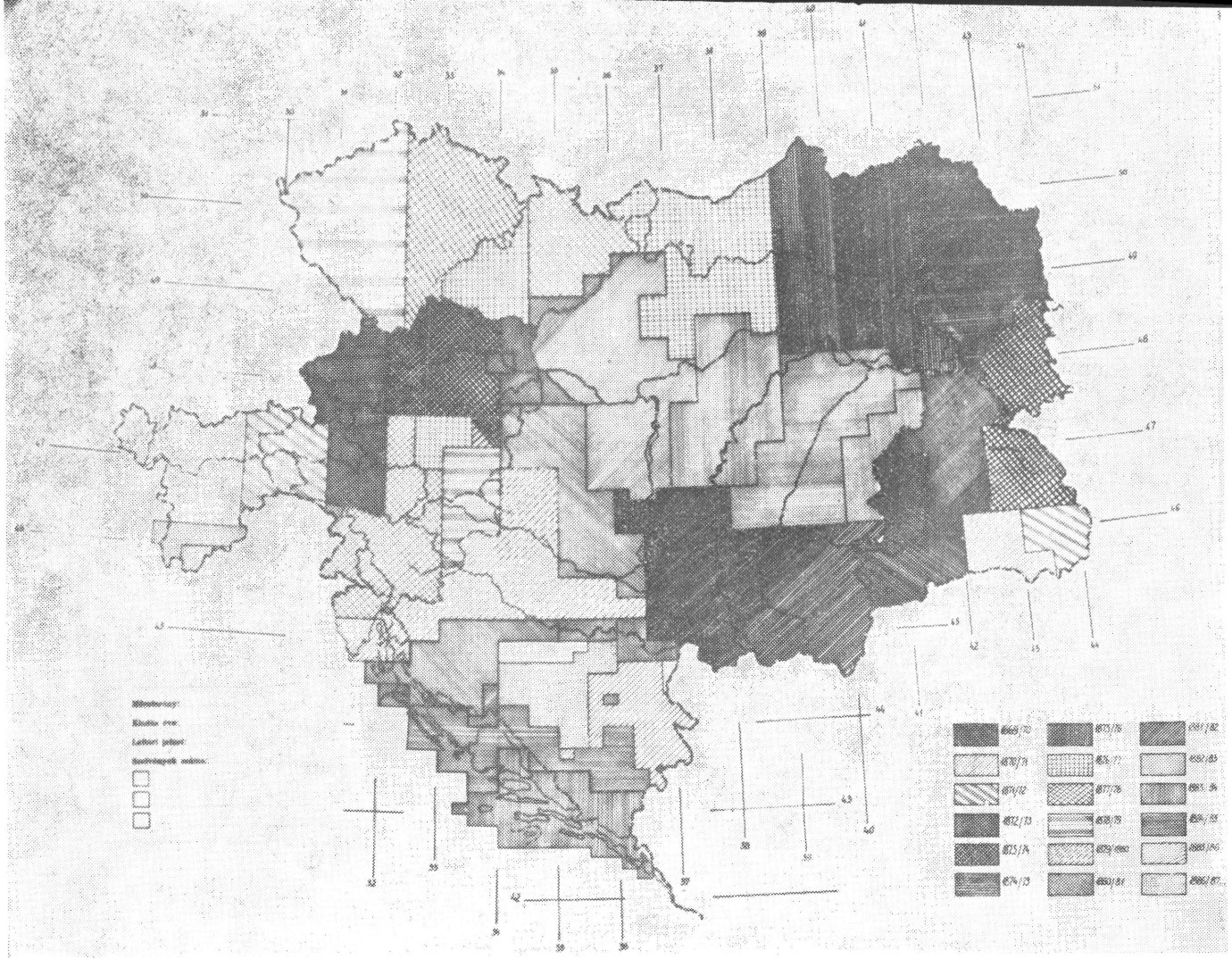

Az Osztrák—Magyar Monarchia III. katonai felmérése

egész 25 000-es lapot kellett felmérniük. A III. katonai felmérésen évente átlagosan 112 térképész és 333 rajzoló dolgozott.

A felmérési munkálatokat a bécsi Katonaföldrajzi Intézet szakembereiből felállított térképező részlegek végezték; egy részleghez 8 ember tartozott.

A III. katonai felmérés a Monarchia egészére kiterjedő csillagászati meghatározáson alapuló háromszöghálózatra épült fel. A földrajzi hálózat a bécsi délkörre volt tájékozva, a bécsi Stephansturm volt a III. felmérés kezdőpontja. A trigonometriai hálózat geodéziai alapja tíz különböző tengelyrendszerre volt tájékozva, például: Wien—Stephansturm (Felső-Ausztria, Morvaország, Szilézia és Dalmácia), Budapest — gellérthegyi csillagvizsgáló (Magyarország).

A III. katonai felmérés vetülete a Bessel-féle ellipszoidra vonatkozó poliéder vetület volt. A Bessel-féle alapellipszoid nagy tengelye 6377,397 km, kistengelye 6356,079 km hosszú. Az ellipszoid felületet meridiánokkal és paralelkörökkel trapéz alakhoz hasonló felületrészekre bontották, s egyes felületrészekre külön alkalmazták a vetület vetítési rendszerét. Minden felületrészt egy-egy külön síkon levőnek tekintettek, sarokpontjait — az oldalhosszak megtartása mellett — egyenesekkel kötötték össze. A poliéder, vagy soklaprendszerű vetítésnél minden térképlap közepe érintette a földfelszint, a többi pont a föld felszíne felől vetítődött.

Vetületi egységül az 1:75 000-es térképlapot vették. Az egyes térképlapok által ábrázolt területrészek kör, illetve ellipszis részekből képzett szférikus négyszögek, amelyeket gyakorlatilag egyenesnek vettek. Ha ezekre érintősíkot fektettek, egy poliéder lapot nyertek, amelynek oldalai a vetületi síkok, a rájuk bocsátott függőlegesek pedig a vetítősugarak voltak. Így a föld felületét, ha a térképlapokat összeillesztették, nem egy síkban ábrázolták. A soklaprendszer előnye az volt, hogy bármilyen nagy területre alkalmazhatták, ezzel a térképlapok szélein jelentkező torzulások a kívánt határig csökkenthetők voltak. A numerikus pontokat a földrajzi összrendezők jellemezték, az alappontokat földrajzi hálózatba helyezték.

A poliéder rendszer hátránya viszont az volt, hogy a csatlakozó térképlapok csak a térkép méretarányában készült soklapidomon lettek volna tökéletesen összeilleszthetők, síkba illesztve hézagok maradtak. (Papírtágulás miatt 5—6 1:75 000-es lapot össze lehetett ragasztani.)

Az összes 1:75 000-es méretarányú térképet csak olyan gömbön lehetett volna hibátlanul összeilleszteni, melynek átmérője 171 méter!

A III. katonai felmérésnél egy 25 000-es felvételi lapra minimum 3—4 háromszögelési pont került, de előfordult, hogy amikor a 25 000-es lapokat négyfelé szabva kiadták a topográfusoknak, egy-egy ilyen negyed lapra egyetlen háromszögelési pont sem jutott. Ilyen esetben grafikus nagyháromszögelést végeztek, s csak utána vágták szét a lapokat. Végeredményben így minden negyed lapra jutott grafikusan meghatározott háromszögelési pont. Természetesen ez a minimális pontsűrűség szükségessé tette nagyszámú új pont bemerését a részletfeldolgozásokhoz, illetve részletfelmérésekhez — amelyet grafikus kisháromszöge-

léssel oldottak meg. A bemért pontok száma a terepjellegtől függően változott, síkvidéken gyakran száz pont elegendőnek bizonyult (minimum 92, Nagykikinda). Ugyanakkor erős reliefenergiájú területen 1000-nél több pontot is bemértek (Gmünd 3268 pont). Ez a pontsűrűség az akkori követelményeknek megfelelt. A domborzatrajz, az aránylag kevés bemért pont ellenére meglepően jól sikerült. A hibák jelentős részét az a tény okozta, hogy a domborzatot nem közvetlenül a terepen rajzolták meg, hanem — a berajzolt esésvonalak segítségével — csak télen a szobai munka során készítették el a sraffozást, valamint a szintvonalvázat tussal. Másik hibaforrás az volt, hogy a felméréshez használt 1:25 000-re redukált kataszteri vázat és a már előzőleg említett háromszögelési pontokat nem felvételi laponként, hanem szelvényenként szerkesztették meg. A négyfelé vágott szelvényt külön-külön ragasztották fel a mérőasztalra, majd a terepi munka befejezése után az asztalról lefejtették és megint vászonra ragasztották a szelvénybe való összeillesztés végett. Ez a kétszeri lefejtés és összeragasztás torzulásokhoz, pontatlanságokhoz vezetett.

Mindent összevetve — a rendelkezésre álló rövid időt figyelembe véve —, a Monarchia III. katonai felmérése (1869—1887) a kor műszaki-technikai színvonalát elérő kimagasló jelentőségű és eredményű munka volt, és világszerte nagy elismerést váltott ki.

Az 1:25 000-es méretarányú felmérési lapok alapján készítették el a Monarchia 1:75 000-es szelvényeit. 1873-tól 1889-ig összesen 832 db 75 000-es szelvény jelent meg.

Térképhelyesbítések és revíziós munkálatok 1885—1914 között

Már a III. katonai felmérés munkálatainak teljes befejezése előtt szükségessé vált a felmérési lapok helyesbítése. Különösen a III. felmerés első éveiben készült erdélyi és tiroli lapok voltak pontatlanok, mivel az akkori munkálatoknál még hiányzott a teljesen egységes koncepció. Többször változott az ideiglenes jelkulcs. Időközben a térképek egyes adatai óhatatlanul el is avultak, ezért 1885-ben megkezdték a III. felmérés felvételi lapjainak helyszíni megújítását (reambulálását).

Mivel a III. katonai felvétel idején sok helyütt még hiányzott a kataszteri alaptérkép, ezeken a területeken jóval pontatlanabb, elnagyoltabb lett a 25 000-es felvételi lapok felszínrajza. A kéknyomaton történő reambulálási munkálatok kipróbálása 1884-ben az Alföldön történt, majd 1885-ben Dél-Tirolban (IV. 22., Rovereto und Riva szelvényen) folytatódott. A térképhelyesbítés irányelveit ekkor fektették le végérvényesen.

A reambulálás során minden korábbi felmérési anyagot felhasználtak (háromszögelés, kataszteri térképek stb.). Nem csupán a tartalmi helyesbítésre, hanem a nagyobb pontosság elérésére is törekedtek, de a gyorsaság végül a pontosság rovására ment, tudniillik egy térképész kb. két és félszer akkora területet dolgozott fel, mint a harmadik fel-

mérés esetében. A topográfusok egy év alatt átlagosan 6—7 1:25 000-es felvételi negyedet készítettek el (430 km^2), de síkvidéken ennél nagyobb teljesítményt is sikerült elérniük (9—10 felvételi negyed).

1897-ben a reambulálás munkálatait abbahagyták; miután az eddigi 25 000-es felvételi szelvények helyesbítéséről áttértek a térképrevízióra — a 75 000-es térképek 50 000-re nagyított barna kópiájával dolgoztak a terepen.

A térképrevízióval, ezzel az újabb munkastílussal a reambuláláshoz képest kétszeres gyorsasággal dolgozhattak a topográfusok.

A revízió célja csak a 75 000-es lapon ábrázolható legfontosabb változások megállapítása volt.

A térképhelyesbítések figyelembevételével 1877-től kezdve folyamatosan megjelentek a 75 000-es térképek második kiadásban.

A Monarchia katonai vezetése számára nagy fontosságú volt, hogy a hadászatilag kiemelkedő jelentőségű déli, szerb határmenti területekről pontos térkép álljon rendelkezésére. Bosznia-Hercegovinát, amely korábban török fennhatóság alatt volt, az 1878-as berlini kongresszus után a Monarchia csapatai megszállták. A török hatóságok erről a nagy kiterjedésű területről korábban semmiféle megbízható térképet nem készítettek. 1880-ban kezdte meg a Monarchia az országrész katonai felmérését, amely 4 év alatt el is készült 1:25 000-es méretarányban. Kivételt képezett a Lim folyó vidéke, ahol 1:50 000-es volt a felvétel. 1889-ig az okkupációs területről megjelentek a 75 000-es térképlapok. A kiéleződő nemzetközi helyzet, az állandó balkáni feszültség miatt néhány év elteltével szorgalmazni kezdték a bosznia-hercegovinai lapok revízióját, amelyet a múlt század utolsó éveiben el is végeztek. 1899—1904 között jelent meg a 60 új helyesbített 75 000-es lap. Ezek minősége már kielégítette a felső katonai vezetés igényeit.

A III. katonai felmérés alapján készült térképek helyesbítése a IV. szabatos katonai felmérés munkálatainak megindulása után is zavartalanul folytatódott egészen az első világháború kitöréséig. Nem egészen fél évszázad alatt a 75 000-es térképeket három különböző kiadásban jelentették meg.

A Monarchia IV. ún. szabatos felmérése (Präzisions Aufnahme); új felmérési eljárások bevezetése — 1896—1914

A III. katonai felmérés csak a katonai igényeket volt hivatott kielégíteni: néhány évtized elteltével napirendre került egy maximálisan pontos, nemcsak katonai célokra felhasználható felmérés iránti szükséglet. A Monarchia IV., ún. szabatos felmérése — Beck tábornok irányításával — 1896-ban kezdődött meg 1:25 000-es méretarányban. Fő szempont a pontosság, a teljességre való törekvés volt, amit ennél a méretaránynál egyáltalában el lehetett érni.

Időközben a Monarchia területén új háromszögelési hálózatot fejlesztettek ki. Az újonnan felmért nagypontosságú háromszögelési pontok felhasználásával a térképlapok pontossága is megnőtt. Természet-

szerűleg a szabatosság a gyorsaság rovására ment, a Monarchia egész területének új felmérését százéves időtartamra tervezték!

A IV. felvételnél a korabeli legmodernebb műszereket és technikai eljárásokat használták fel. — A tachymetria, a fotogrammetria alkalmazásával az elkészült munkák minősége világviszonylatban is kiemelkedő volt.

A III. katonai felmérésnél a poliéder vetület vetületi egysége a 75 000-es szelvény volt, míg a IV. felmérésnél annak 1/16-a, az ún. felvételi negyed képezett egy vetületi síkot.

A fixpontok koordinátái az új térképek alapanyagául szolgáltak. Sok és szabatos magasságmérés történt, a felvételi lapra 8—12 háromszögelési pont jutott, az egyes pontok abszolút magasságát a szabatos szintezés alappontjaiból kiindulva vezették le.

Összehasonlítva a III. és IV. felmérés azonos szelvényeit, nyilvánvalóvá válik a nagyarányú fejlődés, különösen pontosság tekintetében.

A III. felmérésnél egy topográfus évi teljesítménye, ha jó kataszteri anyag is rendelkezésére állt, elérhette a 800 km^2-t. A IV. felvételnél a megnövekedett pontosságú igények következtében legfeljebb 100 km^2-t mértek fel ugyanennyi idő alatt. Követelményként állították, hogy egy 25 000-es lapra síkvidéken 2400, dombvidéken 4800, hegyvidéken 6000 bemért pont jusson.

A fotogrammetria felhasználását a terepfelmérésnél hosszas kísérletek előzték meg. Elsősorban a magashegységekben igen nehéz körülmények között folyó felmérések megkönnyítésére 1893—94-ben a Menguzfalvi völgy környékén, a Magas Tátrában folytattak kísérleti földi fotogrammetriai felvételeket. Az itteni sikeres eredmények után határozták el, hogy a meginduló IV. szabatos felmérésnél erőteljesen fognak támaszkodni a földi fotogrammetriára. A fényképekről lemért adatok alapján kint a terepen készítették el a domborzat vázát. Az ún. rajzoló földi fotogrammetria hátránya az volt, hogy a két különböző álláspontról készített képpáron sokszor nehéz volt a pontok azonosítása, mert elfedés, takarás gyakran előfordult, s a közvetlen rajzolás is pontatlanságot eredményezett.

A századforduló után a sztereofotogrammetria fokozatosan kezdett tért hódítani. Rövid alapvonallal, egymástól kis távolságra, az alapvonalra merőlegesen párhuzamos vonal mentén készítették el a fényképpárokat, amelyek sztereoszkópban szemlélve plasztikussá váltak.

Dr. Pulfrich jénai egyetemi tanár a sztereoszkópot átalakította távolságmérésre alkalmas műszerré, melyet sztereokomparátornak nevezett el. Ez a műszer a térbeli pont helyzetét számítás útján határozta meg, mérőlapon, illetve nóniuson lehetett leolvasni az eredményt.

A Monarchia térképészete felismerte az új mérési eljárás jelentőségét. Különösen Orel főhadnagy folytatott eredményes vizsgálatokat és fejlesztette tovább a sztereoszkópikus mérést. Fototeodolittal készített fényképfelvételeket magashegységi területeken (Ortler hg.) és a kiértékelést a maga tervezte sztereoautográffal végezte el. Ez a műszer lehetővé tette a szintvonalterv automatikus elkészítését, amelyet a sztereoautográf közvetlenül a felmérési lapra rajzolt le. 1909—

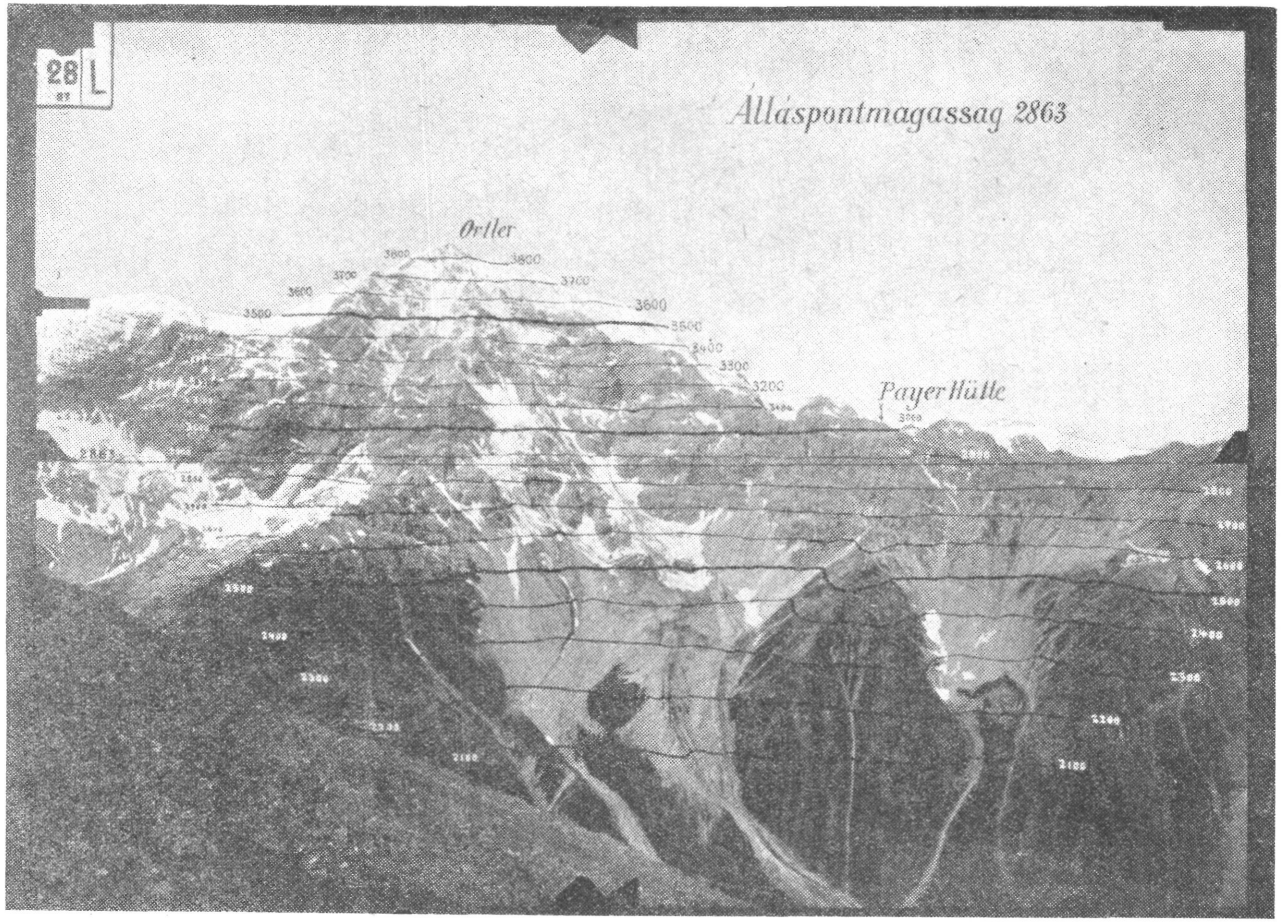

Az Ortler hegység felmérése 1907-ben. Földi fotogrammetriai felvétel Zeiss-féle fototeodolittal. Automatikus szintvonaltervezés első alkalmazása

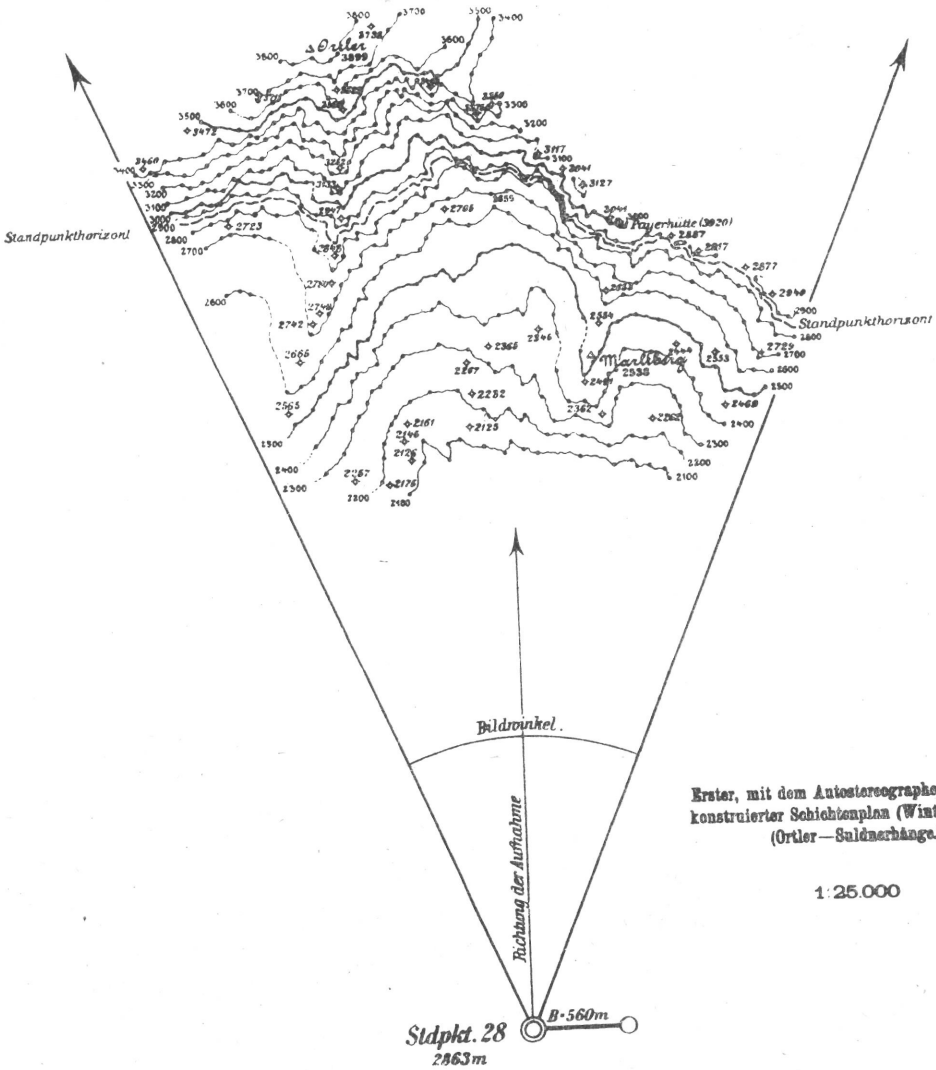

Erster, mit dem Autostereographen (Mod. 08) konstruierter Schichtenplan (Winter 1908/09). (Ortler—Suldnerhänge.)

1:25.000

Autosztereográffal készített szintvonalterv

1910-ben a tiroli Meran-Sterzing-Sand vidékén 2000 km^2-nyi területen végeztek új felmérést a fotogrammetria felhasználásával a régi topográfiai felmérést tízszeresen felülmúló gyorsasággal. A topográfusoknak a műtárgyakat, útminőséget stb. még utólag kellett helyszínelni. Viszont a szintvonalakat és a vázrajzot méretarányhelyesen elkészítette a sztereoautográf.

Az Orel-féle műszer nemcsak a magashegységekben, hanem gyenge domborzatú területeken is bevált, ugyanis közvetlenül az első világháború kitörése előtt — 1:10 000-es méretarányban — ezzel a módszerrel mérték fel a hajmáskéri lőteret. A háromszögelés és a sztereoautográf által adott magassági adatok között minimális különbség adódott.

A terepmunka számára a kis mérőasztallapokat használták, amely egy 75 000-es térkép 1/16-át képezte. A topográfus a felvételi mérőasztallapot a redukált kataszteri vázzal, valamint az esetleges fotogrammetriailag kiértékelt és megrajzolt anyaggal együtt kapta meg. A megadott anyagot felülvizsgálták és kiegészítették (tachymetrikus mérés), a fotogrammetriailag meghatározott magassági pontok alapján a szintvonaltervet megrajzolták.

A Monarchia IV. katonai felmérésénél használt térképező műszerek: mérőasztal 2 állvánnyal és fogantyúval, libella, tájoló, távcsöves vonalzó, irányzóvonalzó, távolságfelrakó, 1896-os mintájú magasság- és távolságmérő műszer, távmérőléc és barométer.

A IV. felmérés munkálatainak zömét Tirolban, Karinthiában, Krajnában és Görz vidékén — az olasz határral szomszédos területeken végezték el. Az első világháború kitörése megszakította a IV. felmérést, amely végül is csak a Monarchia területének elenyészően kis részéről készült el.

A bécsi Katonaföldrajzi Intézet szervezete és működése az első világháború kitörése előtt

A bécsi Militärgeographisches Institut 1848-ig az Udvari Haditanács, ettől kezdve közvetlenül a Hadügyminisztérium alá rendelt hadi intézetként működött, és elsőrendű feladata katonai térképek előállítása volt. Az intézmény működését a Hadügyminisztérium által kinevezett táborszernagy irányította.

A bécsi Katonaföldrajzi Intézet 1914-ben 5 fő csoportra oszlott.

1. *Geodéziai csoport.* Ez a részleg szállította a geodéziai alapot a felmérésekhez; az alappontokat meghatározták, véglegesítették, a koordinátákat és térképvetületeket kiszámították. Osztályai:

a) csillagászati;
b) háromszögelési;
c) számító;
d) szintező — ide tartozott a csillagvizsgáló is.

2. *Térképező csoport.* Feladata a katonai felvételek, térképrevíziók végrehajtása volt. Osztályai:

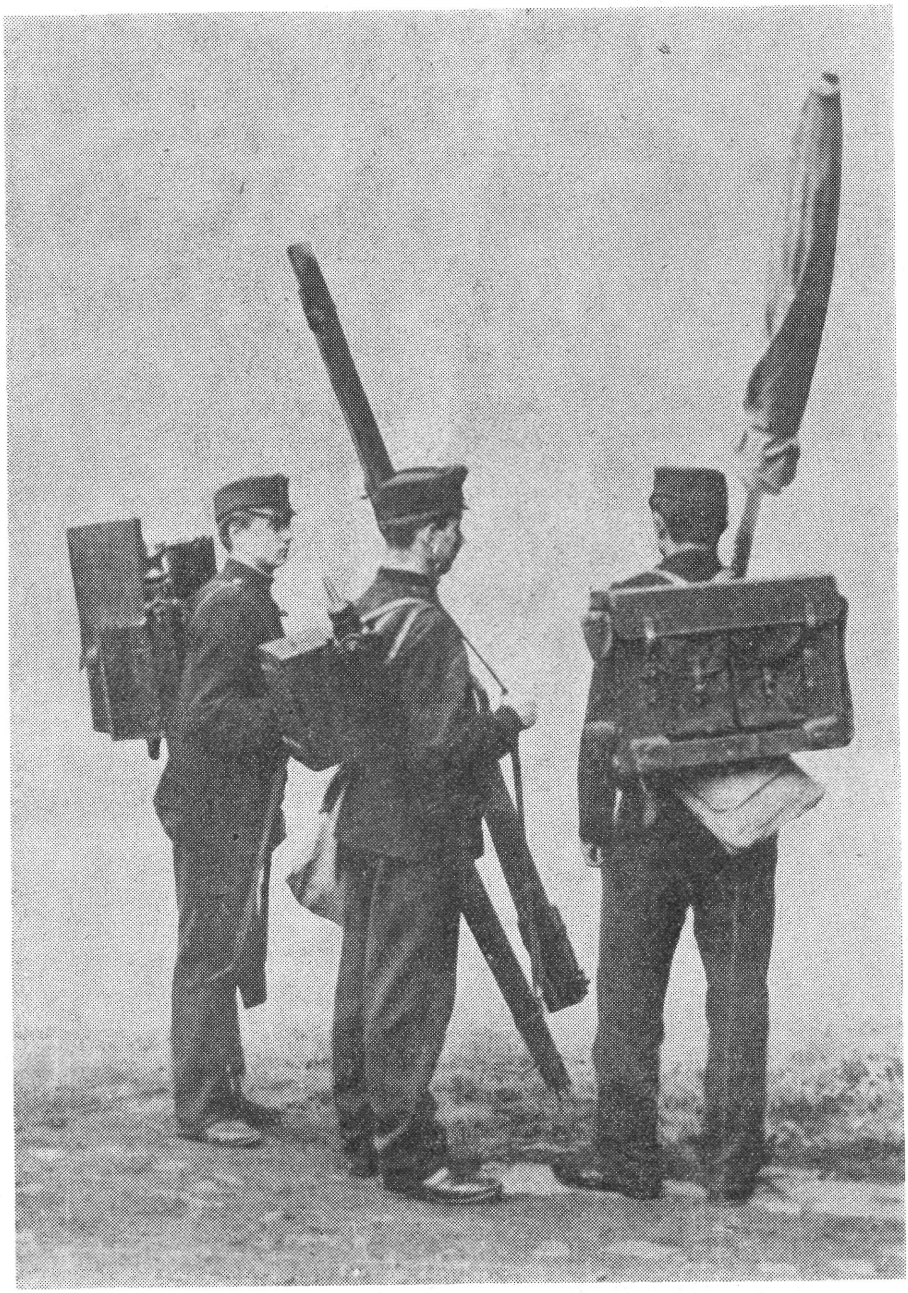

Térképész *felszerelés*

a) szerkesztés — a terepmunka előkészítését és utólagos ellenőrzését végezte; saját térképész tisztképző tanfolyamot tartott fenn;
b) mechanikai műhelyek (1886 óta);
c) katonai rajzoló osztály (1872 óta);
d) öt térképész osztály — a felméréseket végezte, télen az intézetben dolgozott. Ide tartozott a fotogrammetriai osztály is.

3. *Kartográfiai csoport.* Feladata volt a tervezés, a tisztázat megrajzolása és a térképnyilvántartás. Osztályai:
a) tervezésellenőrző;
b) domborzatrajzoló;
c) felszínrajz-rajzoló;
d) nyilvántartó — ez az osztály irányította a térképek folyamatos, állandó helyesbítését;
e) archívum — az eredeti felvételi lapokat, térképeket, műszereket ellenőrizte.

4. *Technikai csoport.* A térképek sokszorosításával foglalkozott. Osztályai:
a) fényképész (1862 óta) — az összes fotonegatív elkészítését végezte;
b) heliogravura (1896 óta) — galvanoplasztikával, a rézlemezek nyomóformáinak elkészítését végezte;
c) rézmetsző osztály — feladata volt a térképellenőrzés nyilvántartása a nyomólemezen, a lemezanyag megőrzése és karbantartása;
d) fotolitográfia — fotomechanikai reprodukciókat, grafikai és retusmunkákat végzett, valamint próbanyomatot állított elő a litográfiai kézisajtón;
e) litográfia — metszetek, rajzok átvitele lemezre, illetve kőre;
f) nyomdaosztály (1876 óta) — nyomás útján sokszorosított térképeket és egyéb kiadványokat; ide tartozott még a papír- és kőraktár, valamint a csiszoló műhely.

5. *Adminisztratív csoport.* A gazdasági és igazgatási ügyeket intézte.

A bécsi Katonaföldrajzi Intézetben katonatisztek, katonai tisztviselők, legénységi állományú technikusok dolgoztak, az összlétszámuk a technikai segédszemélyzettel együtt 1896-ban 228, 1913-ban 715 fő volt.

Az M. G. I. kiadványainak lapszáma 1880-ban 1,68; 1912-ben 7,55; 1915-ben 35,75 millió volt. A megjelent térképlapok száma a századfordulón érte el az egymilliót. Ekkor a bécsi intézet Európa legnagyobb katonai térképészeti létesítménye volt.

A Monarchia katonai térképeinek fokhálózata és szelvényezése

A Monarchia katonai térképészete egységesen a ferrói meridiánt fogadta el kezdő délkörül. (Ferro távolsága Greenwichtől 17° 39′ 57,6″ Ny-ra.)

A nagy méretarányú katonai térképeket (1:25 000, 75 000, 200 000-es) poliéder vetületben ábrázolták. Alapfelületül a trieszti 0 ponton át-

menő, ún. Bessel-féle ellipszoid szolgált, amelynek méreteit a nemzetközi fokmérések állapították meg. Az alapellipszoidot Ferrotól mint kezdőmeridiántól kiindulólag felosztották hosszúsági, illetve az Egyenlítőtől kiindulva szélességi körökkel és így egy ún. foktrapéz-hálózatot kaptak.

Az 1:200 000-es térkép (foktérkép) középpontja a teljes fokértékű hosszúsági és szélességi körök metszéspontja volt, s ettől 30′—30′ távolságra terjedt ki a térkép észak—déli, illetve kelet—nyugati irányban. Tehát a 200 000-es lapok 1° hosszúságú, illetve szélességű trapéz alakú területet fedtek. A 200 000-es foktérképlap 1/8 része felelt meg a 75 000-es térképen ábrázolt területnek (15′ szélesség, 30′ hosszúság).

1869-től a III. katonai felmérés megindulásától egészen 1901-ig vetületi egységként a 75 000-es lapot vették. Minden 75 000-es szelvényt egyenes vonalakkal határolt, egy síkban fekvő síktrapéznak tekintettek, s a pontok felrakásakor a földrajzi koordinátákat a fokosztásnak megfelelően helyezték el a síklapra.

A szelvénykeretet úgy készítették el, hogy a 15′-nek megfelelő meridiánhosszat kimérték, s a két végpontra állított merőleges mentén 15′—15′-nek megfelelő szélesség hosszát jobbra-balra rámérték. A végpontokat összekötve megkapták a kész keretet. A 75 000-es síktrapézt a középponton átmenő derékszöggel felosztották négy részre.

Egy ilyen negyeden ábrázolt terület felelt meg egy 25 000-es térképnek. Ha egy ilyen 25 000-es szelvényt újból felosztottak a középpontján átmenő derékszöggel, akkor a felvételi negyedet kapták meg.

A torzítás csökkentése érdekében 1900-tól a térképközépen áthaladó derékszögek helyett a meridián és paralel körök mentén osztották fel a 75 000-es lapot, s kaptak 16 valódi trapézt. Egy ilyen felvételi negyed lett a poliéder vetület egysége, melynek kiterjedése 7′30″ volt K—NY-i, illetve 3′45″ É—D-i irányban.

Európa nagy részét felosztották foktérképekre, a Ferrotól számított 6° keleti hosszúságtól 55°-ig, illetve az északi szélesség 35°—60°-ig. A 75 000-es térképek számszerű megjelölését az észak-nyugati sarokban kezdték el négyjegyű arab számokkal. 0101 lett az első szelvény — a 15′-es szélességi övek számozását az első két számjegy, a 30′-es hosszúságú oszlopok számozását a két utolsó számjegy jelezte. Megjegyzendő, hogy csak a Monarchia, illetve a környező területekről készültek 75 000-es térképek, ezért a 26-os öv volt a legészakibb, s a 43-as a legnyugatibb oszlop. Csak az első világháború alatt vezették be egyértelműen ezt a számozást, addig csak a Monarchia területére kiterjedő számozást használták. Ennél a nyugat—keleti irányban húzódó 30′-es hosszúságot felölelő oszlopokat római számokkal jelölték (oszlop-Colonne), a Monarchia nyugati határán a Ferrotól számított keleti hosszúság 27°-tól 27° 30′-ig terjedt az első oszlop (Vorarlberg tartományban). A legkeletibb oszlop a XXXV-ös volt — Ferrotól keletre 44°—44° 30′-ig Galícia, Bukovina és Kelet-Erdély területén. Az észak—déli irányban a 15′-es kiterjedésű öveket (Zone) arab számokkal jelölték. Az 1. öv az északi szélesség 51°—51° 15′-ig terjedt Észak-Csehországban, a legdélibb a 37-es öv volt Dalmácia déli csücskén 42°—42° 15′ között.

Az új foktérképbeosztás következtében az 1. öv a 35-ös lett, a 37-es a 71-es; míg az I. oszlop száma 43, a XXXV. oszlop 77-es lett. Például: XXI/24 régi számozás (Neusatz—Peterwardein, Újvidék—Pétervárad) az 5864-es új sorszámot kapta.

II. AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA KATONAI TÉRKÉPEI

Az 1:25 000-es térképek

A Monarchia katonai térképeinek legfontosabb alapanyagát a 25 000-es felvételi szelvények képezték. A III. katonai felmérés 18 éve alatt a Monarchia egész területéről elkészültek a 25 000-es felvételi szelvények — összesen 2780 lap. Eredeti rendeltetésük csak az volt, hogy az elkészítendő részletes térképek alapanyagául szolgáljanak, pontosságukat az akkori katonai követelmények határozták meg.

Egy 75 000-es, ún. részletes térképet 4 db 25 000-es lapra osztottak fel, amelyeket a világtájak szerint jelöltek: NW (ÉNY), NO (ÉK), SW (DNY) és SO (DK). A 25 000-es lapok 15′ földrajzi hosszúságú, és 7′30″ szélességű területet öleltek fel. Átlagos lapnagyságuk 76×56 cm, területfedésük kb. 260 km² volt. 1901-től a vetületi egységként alkalmazott ún. mérőasztallap (75 000-es 1/16-od része) 7′30″-es hosszúságú és 3′45″-es szélességű volt — 65 km²-es területfedéssel. Az északi szélesség 47°-án a felvételi negyed 6948×9505 m oldalhosszúságú téglalap területét ábrázolta.

A Hadtörténelmi Intézet Térképtárának birtokában van a III. katonai felmérés 1:25 000-es felvételi lapjaiból több példány, együtt a többi felmérési anyaggal. (Felvételi negyedenként pontoleáta, névrajzi és szintvonaloleáta, helységnév-regiszter és korrektúra.)

Az eredeti felmérési szelvényeket az északi és keleti szélükön kettős keretvonal határolta, melyek között több, a térképre vonatkozó magyarázatot helyeztek el. Így az észak-nyugati sarokban volt a méretarány megjelölés, 1:25 000, valamint két arányméték (az egyik öles rendszerben — fél osztrák mérföld ölben kifejezve —, míg a másik arányméték méterben, illetve lépésben lett megadva). Az északi szegély közepén a lap megnevezését találjuk. Például: Gradkartenblatt Zone 13 Colonne XXX. Section NW — és az ország, illetve országrész neve — Ungarn. Az északkeleti sarokban a 100, illetve 20 méteres szintközökre (szintvonalakra) vonatkoztatott lejtalapmértéket, valamint mellettük a 100 és 20 méteres (10 m-es) szintvonalak jelzését helyezték el. A keleti keretvonalak között egymás alatt következtek az alábbi adatok: az illető felmérési lapra jutó területen bemért pontok száma, melyek alapján a domborzatot megszerkesztették (a fentebb említett lapon 647 pontot mértek be). Ezután a felmérés éve következett (1874), majd a térképező osztagvezető, illetve aligazgató (Unter-Direktor) neve és alakulata; a térképező tiszt, a vázrajzoló, s végül a megírások elkészítőjének neve.

A Monarchia legészakibb és légdélibb 25 000-es lapjának nyugat—

keleti irányú (15'-es) hosszúságkülönbsége 65 mm; azaz a valóságban 1629 m volt.

A domborzatábrázolás módszere a Lehmann-féle szabályok szerinti csikozás volt — a terepet 20 m-es, síkvidéken 10 m-es szintvonalakkal ábrázolták. A bemért pontok és a csikozás alapján készültek el a szintvonalak, amelyeket a tisztázati rajzon „kifésültek". Hegyes területen a csikozás igen plasztikus domborzatot adott.

Az eredeti felméresi lapok tisztázati rajza kilenc színben készült — ennek reprodukálása és forgalomba hozatala a III. katonai felvétel idején nem volt betervezve, a kész tisztázati rajzot elmosódhatatlanná téve (fixálva) a többi alapanyaggal együtt a bécsi Katonaföldrajzi Intézet Archívumában helyezték el.

A későbbiekben az eredeti színes alapanyagról egyszínű reprodukciókat sokszorosították. Különleges célokra készítettek a 25 000-es felvételi lapok alapján nagyobb méretarányú térképeket is, de a nagyítás révén a hibák is nagyobbak, kihangsúlyozottabbak lettek. Különösen az első világháború alatt a harctéri körülmények (állásharcok) szükségessé tették, hogy nagy méretarányú térkép álljon a csapatok rendelkezésére. Ezért a 25 000-es eredeti felvételeket fotolitográfiai módszerrel igen nagy tömegben sokszorosították. Fekete, egyszínű másolatok kerültek ekkor forgalomba, melyeken eléggé elmosódott tónusok keletkeztek. A vizek ábrázolása hiányzott, tudniillik a fotolito másolaton a kék szín kimaradt.

Közvetlenül az első világháború kitörése előtt végrehajtott IV. szabatos felvétel lapjai kétféle kivitelben készültek, csikozással, illetve csikozás nélkül, csak szintvonalakkal.

A III. katonai felmérés felvételi szelvényeinek határmenti lapjai a Monarchia területén nem terjedtek túl — a határon túli területrész üresen maradt. Előfordult, hogy a háború idején sokszorosított határmenti lapok domborzatábrázolása kétféle volt: így például a tiroli—olasz határmenti térképek esetében a Monarchia területét csikozott modorban 20 m-es szintvonalakkal ábrázolták; az olasz területről csak csikozott térkép készült el. (Például 5645/1-es szelvény.) Barna nyomatként zöld erdő-felülnyomással jelent meg az előbbi térkép, amelyen lila színben kilométerhálózatot is elhelyeztek. A kilométerhálózat a négy 25 000-es lap központjában kezdődött — azaz a 75 000-es részletes térkép közepén. A NW szelvény 1-el, az NO 501-el, az SW 1001-el, az SO 1501-el kezdte a számozást. A szürke nyomat is gyakori volt, szintén zöld erdőfelülnyomással, s az egyes lapokon a vízrajzot — ami egyszínű alaptérképen nehezen volt olvasható — kék színnel még felülnyomták.

Az 1:75 000-es térképek

Az 1:75 000-es méretarányú, ún. részletes térképek (Die Spezialkarte der Österreichisch—Ungarischen Monarchie und anschliessender Gebiete) alkották a Monarchia legfontosabb részletes térképsorozatát. A III. katonai felmérés 16 éve alatt összesen 832 db 75 000-es szelvény

kiadására került sor, az első világháború befejezéséig összesen 1079 db 75 000-es szelvény jelent meg. 1896-tól folyamatosan revízió alá vették a 75 000-es lapok egy részét, s e felülvizsgálatok során az időközben beállt változásokat is rávezették a javított kiadásokra.

Az ún. poliéder rendszer következtében minden egyes 75 000-es térkép közepe képzett egy külön vetítő síkot és tengelyrendszer központot. A III. katonai felmérés pontossági követelményei a 75 000-es térképeknek megfeleltek — a hibák ti. a felvételhez viszonyított kisebb méretarány következtében csökkentek. A háromszögelési pontok felrakása szelvényenként történt, s ezekből indult ki a térkép beltartalmának felszerkesztése. Minden szelvény középvonala a földrajzi észak felé mutatott. Egy-egy 75 000-es szelvény nagysága 30′ hosszúságú és 15′ szélességű volt, területfedésük északról dél felé haladva nőtt. Az északi lapok nyugat—keleti oldalhosszúsága 51°15′-nél — a Monarchia északi határánál — 46,54 cm; a déli lapok nyugat—keleti oldalhossza a montenegrói határ mentén 55,01 cm volt (csaknem 10 cm a különbség!) A nyugat—keleti hosszúság övenként 0,2 cm-nyit változott. Az átlagos lapnagyság 50×37 cm volt, kb. 1053 km^2 területfedéssel; az övenként egymás mellett elhelyezkedő lapok egyenlő területűek voltak. A 75 000-es lapokon ábrázolt terület oldalhosszúsága észak—déli irányban 28 km; kelet—nyugati irányban 38 km volt.

A föld ellipszoid alakjából kifolyólag, a lapultság miatt, a szélességi körök közé eső övek északi irányban „magasabbak" voltak, az eltérés azonban csekély volt — övenként mindössze 0,02 mm-t tett ki. A legészakibb szelvényeknél a 15′-es É—D-i oldalhossz 37,079 cm, a legdélibb szelvény esetében 37,021 cm volt.

A részletes térképek határait ívek helyett egyenes vonalak képezték, a 15′ és 30′ távolságra levő szélességi és hosszúsági vonalak metszéspontjait egyenes vonalakkal kötötték össze. Ez egy körív, illetve annak húrjának volt tekinthető — az eltérés mindössze 0,4 km-t tett ki. Azáltal, hogy egyenes vonalak határolták a térkép széleit, a szerkesztés jóval egyszerűbbé vált.

A 75 000-es szelvények keretén kívül, az északi szegély felett helyezték el a szelvényszámot és az illető szelvény nevét, amely általában a térképre eső legjelentősebb település volt. A déli keretvonal alatt találjuk az illető terület felmérésének évszámát, az aránymértéket és a kiadás évét.

A 75 000-es térképeket a 25 000-es felvételi szelvények háromszoros kisebbítésével állították elő, emiatt a térképek beltartalmát generalizálni kellett. A domborzatábrázolás a 25 000-es lapokhoz hasonló csikozas volt, erősebben összevont domborzattal — a merőleges megvilágítású Lehmann-féle csíkozás (mennél meredekebb, annál sötétebb) plasztikus rajzot adott. 100 m-es fő- és 50 m-es mellékszintvonalakat alkalmaztak. Az egyszínű nyomás következtében a hegyvidéki lapok a csikozás miatt eléggé sötétek, nehezen olvashatóak voltak. Egyes, később megjelent balkáni lapok esetében (Szerbia—Montenegró) a hiányos és pontatlan adatok miatt csíkozás helyett csak summert (árnyékolást)

alkalmaztak domborzatábrázolásként. Az első világháború kitörése előtt megjelent és revízió alá vett Száva menti és aldunai lapoknál csikozás helyett már szintvonalas hegyábrázolás valósult meg.

A III. katonai felmérés kezdetétől több ideiglenes jelkulcsot adtak ki, de lényegileg az első világháború végéig — fél évszázad alatt — fő vonásaiban változatlan maradt. 1875-ben jelent meg az első, már nem ideiglenes jelkulcs, ezt követték az 1882, 1888, 1894, 1905, valamint az 1913. évi kiadások. A 75 000-es térképek jelmagyarázata külön szelvényen is megjelent, ahol feltüntették az új, érvényes jelmagyarázaton kívül a fontosabb, de elavult, használatban már nem levő jeleket. A névrajznál különböző, egymástól jól megkülönböztethető betűtípusokkal adták meg a vizek, hegységek, lakóhelyek neveit. Ez utóbbiaknál a megírás nagysága arányban állt a lakosság számával.

A határ menti lapoknak a Monarchia területén túlnyúló részei üresen maradtak, csak a második kiadás során egészítették ki ezeket a szelvényeket. Még az első kiadás teljes befejezése előtt, 1888-ban — a meginduló reambulálások anyagát felhasználva — megkezdődött a 75 000-es térképek második javított kiadása.

Nemcsak a határlapokat egészítették ki, hanem jelentős külországi, hadászatilag jelentős területekről készítették el a 75 000-es térképeket, felhasználva az illető ország legjobb topográfiai térképeit. Észak-Olaszország Tirolhoz közel eső területeiről az olasz, ún. tavoletta (1:25 000-es), Szerbia területéről a szerb vezérkar 75 000-es térképeinek felhasználásával készültek el a Monarchia 75 000-es térképei. A szerb térképeknél a cirill írást átdolgozták latin betűssé, s a domborzatábrázolás eltért a többi, Monarchián belüli térképtől — ti. csak a 100 méteres szintvonalakat, illetve 50 m-es segédszintvonalakat használták csikozás nélkül, viszont summerolással tették plasztikusabbá ezeket a lapokat.

Az újonnan megjelenő 75 000-es térképek alapján készítették el a 200 000-es, ún. általános térképeket.

A századforduló idején Romániáról is megjelentek a részletes térképek, amelyeknek alapját a román 50 000-es képezte. Míg a balkáni és olasz területekről kiadott 75 000-es lapok szelvényezése beilleszkedett a Monarchia rendszerébe, a romániai lapok szélessége nagyobb lett (20'), s övenkénti számozásuk megváltozott — 1—15-ig terjedt.

1896-tól az új szabatos IV. felmérés, illetve a térképrevíziók anyagának felhasználásával készültek el a 75 000-es térképek. Az egyszínű lapokon kívül ún. környéktérképek is megjelentek egy-egy nagyobb város, vagy katonai tábor környékéről, többszín nyomással.

A katonai gyakorlóterületek közül Altbenatek, Hajmáskér és Esztergom környékéről jelent meg erdőfelülnyomásos kétszínű térkép.

Négy színnyomásban, szintvonalas domborzatábrázolással néhány új lap is megjelent. (Zone 9 Coll. XXII. Magas-Tátra és Zone 19 Coll. IX. Tarvis.)

Az 1:200 000-es térképek

Generalkarte von Mitteleuropa — Közép-Európa általános térképe 284 lapon.

A 200 000-es, ún. általános térképek a 75 000-es lapokkal azonos poliéder vetületben készültek. Minden lap egy-egy foktrapéz területét ábrázolta úgy, hogy egészszámú fokok (hosszúsági, illetve szélességi körök) a lap közepén mentek keresztül.

A lapok elnevezése a lapközépen áthaladó meridián, illetve szélességi kör fokértéke szerint történt, s emellett az illető térképlapon elhelyezkedő legjelentősebb település nevét tüntették fel.

Európa területét az északi szélesség 55°30′ (Stettin) és a déli szélesség 39° között, illetve a ferroi kezdődélkörtől keletre 24° 30′ Köln — 48°30′ Ogyessza hosszúsága között ábrázolta a 200 000-es térkép, amelyek átlagos lapnagysága 38×56 cm, területfedése 8000 km^2 volt. A legészakibb szélességi kör mentén (58°30′) a lapszélesség 33,17 cm, Budapestnél 37,67 cm (47°30′), a legdélibb szélesség mentén (39°) 45,61 cm volt, tehát a maximális eltérés kelet—nyugati irányban meghaladta a 10 cm-t. Észak—déli irányban a hosszúsági körök mentén a Föld lapultsága következtében is változtak az értékek, a déli szélen 38°30′—39°30′ között 55,5 cm, míg az 52°30′—53°30′ között 55,64 cm volt az oldalhosszúság.

1879-ben a Monarchia vezérkara — az addig használatban levő 300 000-es általános térképek fokozott elavulása következtében — tervbe vette egy új, korszerű térképsorozat elkészítését.

1885 októberében tartották azt a vezérkari értekezletet, ahol dönteni kellett az új általános térképről. Végső elhatározásként a 200 000-es térképek kiadását határozták el csikozott domborzattal.

A 200 000-es térkép kiadásának célját két fő pontban jelölték meg. Elsőként a katonai szempontot hangsúlyozták ki, ti. az általános térkép előállításával a Monarchia hadserege egy olyan térképsorozat birtokába juthatott, amely a legvalószínűbb hadszíntereket ábrázolta. (A Monarchia és a szomszédos országok területét.) A 200 000-es térkép méretaránya miatt a felső vezetés számára különösen alkalmas volt — megfelelő áttekintést és ugyanakkor kellő részletességet nyújtott. Kisebb felületen nagyobb területrészt ábrázoltak, ami megkönnyítette a gyors eligazodást. Másodsorban az általános műveltség szempontját emelték ki a 200 000-es térképek kiadásánál, ti. az általános földrajzi és geológiai vizsgálatokhoz, valamint közlekedési tervek (út, vasút) elkészítéséhez egyaránt igen alkalmasnak látszott.

A 200 000-es térképek a Monarchia területéről a 75 000-es lapok felhasználásával, a szomszédos országok esetében pedig a rendelkezésre álló legjobb alapanyag feldolgozásával készültek. Így például Németországról a német 100 000-es, Olaszországról a 100 000-es Carta dell' Regno Italia, Oroszországról a 126 000-es, ún. 3 versztes, Szerbiáról a szerb 75 000-es térképek alapján készültek el a bécsi 200 000-es lapok. Románia jelentős részéről nem állt rendelkezésre megfelelő alapanyag,

ezért csak a világháború kitörésének évében jelent meg több lap, amely a Havasalföldet — Olténiát és Munténiát ábrázolta.

1887-ben készült el az első két lap (35°48° Pressburg, illetve 37°48° Neusohl).

A térképeket kettős keretvonal határolta, a külső kereten kívül, az északi oldal közepére került a térképlap megnevezése (fokszám és helységnév). A 200 000-es térképre jutó 8 db 75 000-es térkép határát képező hosszúsági és szélességi vonalakat is feltüntették.

A 200 000-es térkép területét ábrázoló 75 000-es részletes térképeket fényképezés útján lekicsinyítették 1:200 000-re. A keretvonalakat megszerkesztve a lekisebbített szelvényekről átmásolták a vázrajzot, megfelelően generalizálva. A tussal elkészített terepvázról kéknyomatot készítettek, amelyen azután a domborzat megrajzolását is elvégezték (először a szintvonaltervet rajzolták meg summerolással, majd ennek segítségével készült el a csikozott domborzatrajz). A törekvés az volt, hogy a 75 000-es és a 200 000-es térképek között a jelkulcs-eltérés minimális legyen. Lényeges különbség volt, hogy a 75 000-es térkép egy színben készült, a 200 000-nél a jelkulcs elemei is négyszínűek voltak. A vízhálózatot, a vizenyős talajt és a rizsföldeket kék, az erdőt (bozót, cserje) zöld, a domborzatra vonatkozó jelzéseket barna (erdőátvágások is), minden más tartalmi részt fekete színben tüntettek fel. Igen megkönnyítette a térkép áttekinthetőségét és olvashatóságát a négy színnyomás.

A balkáni szelvények elkészítésénél megbízható térképlap nem állt mindenütt rendelkezésre, ezért azokat az évek során csikozás nélkül, szintvonalas summerolt domborzatábrázolással jelentették meg. Sok helyütt az erdőhatárok is bizonytalanok voltak, egyes részeken a szintvonalakat sem rajzolták be (magasabb hegységekről igen kevés adat volt). 1894-ig a Monarchia területét ábrázoló lapok megjelentek.

A teljes sorozat 284 lapja 1905-ben csaknem teljesen elkészült.

A világháború kitöréséig kevés új lap jelent meg — kivéve Románia területét —, a fő munkát a régi 200 000-es lapok javított, helyesbített kiadása jelentette. A balkáni megújított lapokon (például 38°43° Novipazar — 1912) a 100 méteres szintvonalakat az újabb adatok alapján pontosították, s az erdők esetében is történtek jelentős kiigazítások. Bizonytalan elhelyezkedésű lakott településeknél (Albánia) kérdőjeleket alkalmaztak, a karsztos hegyvidékeken a vízszegény területet — az időszakos vízfolyásokkal együtt — külön ábrázolták. Az 1905-ös jelkulcsi változásokat a térkép déli szélén feltüntették. Az 1912—13. évi balkáni háború következtében Szerbia, Montenegró és Bulgária területén pontos határvonalat nem tudtak húzni, ezért csak hozzávetőleges, nem állandósított határt ábrázoltak a térképlapon. Csak 1914-ben jelentek meg Románia havasalföldi részét ábrázoló lapok, amelyek átnyúltak a bulgár táblára is.

A 200 000-es méretarányú általános térképből az első világháborúig 266 szelvény jelent meg. A hadvezetés rendelkezésére álló 200 000-es térkép jó általános képet nyújtott a környező országokról és a várható hadszíntérekről. A térképsorozat néhány hiányossága: csak a tartalmilag fontos közutakat ábrázolta; a domborzatrajz csak a felszín jel-

legét adta vissza; házcsoportokat, tanyákat csak katonai jelentőség esetén jelölte; az erdők kissé elnagyoltak voltak, különösen a balkáni lapok esetében; túl sok összevonás történt a terepen. Sok volt a „mértéken felültartás", például a műutak szélessége 0,8 mm, azaz a valóságba átszámítva 160 m volt. Ezért a tüzérség számára már nem volt használható a térkép.

A 300 000-es térképek

Generalkarte von Zentraleuropa — Közép-Európa általános térképe.

A Monarchia a múlt század hetvenes éveinek végéig kétfajta általános kisebb méretarányú térképet használt. Az egyik a II. katonai felmérés alapján készült 288 000-es térképsorozat a Monarchia területéről, a másik pedig az ún. Scheda-féle térkép Közép-Európáról.

A III. katonai felmérés megkezdésével egy időben — 1869-ben — egy új általános térkép előállítására is felmerült az igény. A végső megbeszélések eredményeként 1870-ben eldöntötték, hogy Közép-Európa területéről 192 lapos, 1:300 000-es méretarányú általános térképet készítenek.

1872-től 1878-ig, hat év alatt jelent meg a 192 lap első kiadása, majd közvetlenül utána a 15 dél-balkáni lap is.

A 300 000-es térképek — a Scheda-féle térképekhez hasonlóan — Bonne-féle kúpvetületben készültek el, amely területtartó, de szögtorzító vetület. A lapok nagysága 48×42 cm, átlagos területfedésük 18 000 km² volt. A lapbeosztás a fokbeosztástól független, egyenlő nagyságú téglalapokból állt. A párizsi kezdőmeridiánt vették alapul (Párizs 2°20′14″-re keletre van Greenwichtől). A 300 000-es térképsorozat középmeridiánja Bécstől keletre húzódott (Párizstól keletre 14°52′-re). A lapok azonos nagyságú területet fedtek, közvetlenül illeszthetők voltak egymáshoz, átlagosan 1°09′ szélességet és 2° hosszúságot öleltek fel. Így például a J 7 Wien-i lap az északi szélesség 47°44′-től 48°53′-ig terjedt. A térképsorozat beosztása az észak—déli irányú oszloponként A-tól Q-ig, míg a kelet—nyugati irányú övenként 1—15-ig terjedt.

Az első kiadásnál egyszínű csikozott domborzatú térképeket is adtak ki (M 7 Kassa 1873). A magassági értékek bécsi ölben — (1 bécsi öl 1896 m) szerepeltek. Több lapnál két színt használtak, a felszínrajz fekete, míg a domborzat barna csikozással jelent meg, a magassági megírások már kettősek voltak (ölben és méterben is). Fokozatosan tért hódított a három színnyomás: fekete felszínrajz, barna csikozott domborzat, zöld erdő barna erdőhatárral.

Az 1878-as berlini kongresszus idején a határmegállapításokhoz a bécsi 300 000-es térképeket használták fel, mivel aránylag ezek voltak a legmegbízhatóbbak a Balkán félszigeten. 1878 után a javított, már háromszínű kiadásoknál — ahol lehetett — az újonnan kiadott 75 000-es térképeket is felhasználták alapanyagul. Így több lapot teljesen újra rajzoltak. A később megjelenő 13, 14 és 15-ös övbe tartozó dél-balkáni lapokat csikozás helyett barna summerolt domborzattal adták ki, az M 14, N 14 és O 14 lapoknál hiányzott az erdőfelülnyomás.

Az új 200 000-es térképek megjelenése után a 300 000-es térkép fokozatosan háttérbe szorult, mivel pontosság, részletgazdagság tekintetében az előbbivel nem vehette fel a versenyt. Felhasználásuk már csak arra az egyre szűkülő területre korlátozódott, amelyről még addig nem jelent meg 200 000-es térkép. Így például 1907-ben Románia havasalföldi részén ennek alapján állapították meg a határokat.

Az 1:750 000-es térképek

a) Übersichtskarte von Mitteleurópa (Projektion nach Bonne). Közép-Európa áttekintő térképe (Bonne-féle vetületben).

Az 1866-os porosz—osztrák háború hadműveleteinél még az 1: 576 000-es méretarányú, ún. Scheda-féle térképeket használták fel. Ezek a térképek kitüntek méretarányukhoz képest nagy, viszonylag túlzott részletgazdagságukkal. A szükségmegoldásként elkészített 300 000-es térképek mellett (1872—78) — a felsőbb hadvezetés és különböző gazdasági-politikai szükségletek kielégítésére — igény merült fel egy kis méretarányú, de pontos áttekintőtérkép létrehozására.

A legalkalmasabbnak vélt 750 000-es méretarányú térképek elkészítésére 1878-ban történt meg a végleges előterjesztés. A Bonne-féle területtartó, képzetes kúpvetületben készült 750 000-es térképsorozatot először 30, majd 45 laposra tervezték, csak az első világháború alatt terjesztették ki 54 laposra.

A térképeket a Ferrotól számított keleti hosszúság 20°-tól 47°-ig, illetve az északi szélesség 39°-tól 54°-ig terjedő területről készítették el. Vetületi középmeridián a Ferrotól számított keleti hosszúság 35°-a volt. A lapbeosztást a fokhálózattól függetlenül alkották meg, a térképek egyenlő nagyságúak lettek, lapméretük 33×38,5 cm, átlagos területfedésük 72 000 km^2 volt. Megjelölésük az észak—déli oszlopokként A-tól F-ig történt.

Az első végleges formájú 750 000-es térképeket 1882-ben adták ki, s 1886-ig megjelent mind a 45 lap.

A térképeket négy színben állították elő, csikozott barna domborzattal, kék vízrajzzal, a főútvonalakat piros, míg a felszínrajz többi elemét fekete színnel nyomták. Az első kiadásokra ezenkívül egy halványzöld tónusú határfelülnyomást is készítettek.

Ezt a Bonne vetületű térképsorozatot az újabb Albers-féle vetületű térképek kiadása idején továbbra is megjelentették, mivel az utóbbiakból csak néhány szelvény készült el.

b) Übersichtskarte von Europa; (Projektion nach Albers). Európa áttekintő térképe (Albers-féle vetületben).

A felsőbb hadvezetés az 1:200 000-es méretarányú általános térképek elkészítésével egy időben szükségesnek látta, hogy — a 75 000-es és a 200 000-es általános térkép szelvényezésének figyelembevételével — új 750 000-es áttekintő térkép készüljön. A Bonne-féle vetület helyett kedvezőbbnek vélték az Albers-féle vetület alkalmazását, a területtartó kúpvetületek közül ugyanis ez adja a legkedvezőbb ábrázolást Európáról. A vetítési felület egy csonka kúp, amely a földet két

szélességi kör, az északi szélesség 45° és 51° mentén metszi. A két szélességi kör mentén torzulás nincs, itt a vetület távolságtartó. A szélességi körök, éppúgy, mint a Bonne-féle vetületnél, koncentrikus körívek. A szögtorzulások különösen a térkép szélei felé növekednek.

A térképsorozat tervezett kiterjedése a Ferrotól számított keleti hosszúság 21°30′-től az 53°30′-ig, illetve az északi szélesség 40°-tól 56°-ig terjedt. Középmeridiánja Ferrotól keletre a 37°30′-es hosszúsági kör volt. A teljes térképsorozatot 40 laposra tervezték.

Az új áttekintő térkép 1 lapja a 200 000-es általános térkép 12 lapját, illetve a 75 000-es részletes térképe 96 lapját tartalmazta. A lapok északi és déli határvonala körív volt a szélességi körök mentén, de a rajztükör minden oldalon a határoló hálózati vonalakon túlterjedt, s így a térképeket négyzet alakúra alakították ki. A 3° szélességű és 4° hosszúságú területen némileg túlnyúltak a szelvények. Kölcsönösen átfedték egymást a csatlakozó lapok, így csatlakoztatásuk nagymértékben megkönnyült. Átlagos területfedésük átfedés nélkül 96 000 km^2, átfedéssel 110 000 km^2 volt. Minden lapközép a hálózati észak felé mutatott.

A lapok kerete, elnevezése hasonló volt a 750 000-es Bonne vetületű térképekéhez. Az észak—déli irányú oszlopok betűjelzéssel D-től L-ig, míg a nyugat—keleti irányú övek 4-től 8-ig terjedtek.

A térképeket kétféle domborzatábrázolással, csikozással, illetve szintvonalasan summerral együtt adták ki. 1901-ben jelentek meg az első lapok, amelyek szerkesztésénél felhasználták a régi 750 000-est, valamint a 200 000-es általános térképeket. Az első világháború kitöréséig mindössze 9 lap (8 a Balkánról) jelent meg. Így az első világháború idején a balkáni fronton már ezt az új áttekintő térképet használhatták fel.

A 75 000-es Albers-féle térképeket 5 színben nyomták, a szintvonalas summerolt, vagy csikozott domborzat barna, a vízrajz kék, a főútvonalak piros, az erdők zöld, a felszínrajz többi része fekete színt kapott.

Az 1:400 000-es hadműveleti térképek (Operationskarte)

A Monarchia vezérkarának egy részlege az ún. országleírásokkal, katonaföldrajzi adatok gyűjtésével foglalkozott — ez volt a Landesbeschreibungsbureau, amelyet még 1837-ben hoztak létre. A szomszédos államokról minden fontos adatot összegyűjtöttek, amelyeket egy esetleges háború esetén a kialakítandó hadműveletek terveihez és végrehajtásához felhasználhattak.

A titkos, bizalmas jellegű kiadványokat hadszínterek szerint csoportosították. (R — Russland = Oroszország; B — Balkán; I — Italien = Olaszország; D — Deutschland = Németország.) A hadműveleti térképek az előbbiek összesűrített szintézisét képezték. Többféle változatban jelentek meg, így az 1:400 000-es Operationskarte R felölelte a Monarchia északkeleti részét (Magyarország, Galícia, Bukovina), valamint Romániát és Oroszország délnyugati részét. Szelvényezése a

200 000-es általános térképen alapult, egy 400 000-es térkép 4 db 200 000-es lapot foglalt magába.

A világháború kitörése előtt jelent meg a Balkán-félszigetről az Operationskarte B 1:400 000-es méretarányban. A hadműveleti térkép nyolc lapon ábrázolta Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Délkelet-Magyarország, Szerbia, Montenegró, Albánia területét és kis darabon átnyúlt Bulgáriába és Görögországba is.

A térképek domborzatábrázolása barna summer volt, amely csak hozzávetőlegesen tükrözte a domborzat jellegét, magassági adatokkal kiegészítve. Kék színben ábrázolták a vízrajzot, míg a vízrajz egyes hadászatilag különösen fontos elemét (komp, folyók szélesége és mélysége, karsztos területen a poljék vízzel borítottságának intervallumát) sötétkék színnel jelölték. Az erdők zöld, a katonai jellegű objektumok, erődítmények piros színben jelentek meg. A felszínrajz többi eleme fekete színű lett. Különösen a katonai szempontok miatt az utak (szélesség, járhatóság stb.) elkülönítésére fektettek hangsúlyt.

Olaszországról részletes hadműveleti térkép jelent meg az Operationskarte „I" 1:200 000-es méretarányban, amely a legfrissebb olasz térképek anyagának felhasználásával készült. Terjedelmileg felölelte a Po síkságot az Alpok és az Appeninek hegykoszorújával. Részletes leírást adott az útviszonyokról, erődítményekről, a katonaföldrajzi magyarázatot és a jelkulcsot a térképlapok szegélyén helyezték el. A fontosabb vízrajzi elemeket kék, az erődítményeket piros felülnyomással látták el. A lapok a szabvány 200 000-nél nagyobb területet ábrázoltak.

A világháborút megelőző évtizedben a balkáni hadszíntérről is jelentek meg 200 000-es hadműveleti térképek. Az Operationskarte B 1:200 000-es térképsorozat Szerbiát, Montenegrót és közvetlen környezetüket ábrázolta 10 lapon. Alapjuk a 200 000-es általános térkép volt, amelyet színes felülnyomással láttak el. Montenegróról hypszometrikus változatban is megjelent 200 000-es hadműveleti térkép, ahol a karsztos területet külön elütő barna színnel ábrázolták. Ez utóbbi térképeket még a korábbi 75 000-es lapok alapján szerkesztették meg a századforduló idején, s a világháborúig már többszörösen átdolgozott új kiadások jelentek meg. A részletes katonaföldrajzi magyarázat a vízrajztól az úthálózat minőségéig mindenről hasznos felvilágosítást nyújtott.

Rövid néhány évtized alatt a Monarchia hadvezetése a bécsi M. G. I. tevékenysége által különböző méretarányú katonai térképsorozatok birtokába jutott. Ezek felhasználásával folytak a háborús előkészületek az első világháborút megelőző években.

A MUNKÁHOZ FELHASZNÁLT IRODALOM

1. *Alexich:* Über Karten Projectionen. Öster. Milit. Zeitschrift, Wien, k. u. k. M. G. I. 1885. — 2. *Antalffy Andor:* A magyar állami földmérés. Térképészeti Közlemények (továbbiakban T. K.), 1934. — 3. *Bendefy László:* Magyar geodéziai irodalom 1498—1960. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1964. — 4. *Farkas Ferenc:* A katonai térképészet vázlatos ismertetése. Budapest, 1928. — 5. *Fasching Antal:* A földméréstan kézikönyve. Budapest, 1914. — 6. *Fasching Antal:* A ma-

gyar országos felmérések és térképészet átszervezése, tekintettel a bécsi cs. és kir. kat. földrajzi intézet megszűnésére. Budapest, Németh József Technikai Könyvkereskedése, 1918. — 7. *Fross Károly:* Részletes térképek hálózatai. Földrajzi Közlemények (továbbiakban F. K.) 1917. — 8. *Gazdag László:* Hazánk területét ábrázoló régi helyszínrajzi térképek a Hadtudományi Térképtárban. F. K. 1958. — 9. Grundzüge der Astronomisch-Trigonometrischen Landes-Vermessung in Oesterreich—Ungarn. Wien, k. u. k. M. G. I. 1884. — 10. *Haardt von Harthenthurn:* Die militarisch wichtigsten Kartenwerke der europäischen Staaten. Mitteilungen des M. G. I. 1898. Wien, k. u. k. M. G. I. 1907. — 11. *Haardt von Harthenthurn:* Die Tätigkeit des k. u. k. Militärgeographischen Institutes in den letzten 25 Jahren (1881. bis Ende 1905) Wien, k. u. k. M. G. I. 1907. — 12. *Hajts Lajos:* A katonai országos felmérés alapvonásai. Budapest, Pallas. 1909. — 13. *Hazay István:* Geodéziai kézikönyv I—III. Bpest, Közgazd. és Jogi Könyvkiadó. 1960. — 14. *Hazay István:* Vetülettan. Budapest, Tankönyvkiadó. 1964. — 15. *Irmédi Molnár László:* A Monarchia III. katonai felvétele és az új magyar felvétel közötti különbségek. F. K. 1936. — 16. *Irmédi Molnár László:* A térképolvasás és a tereptan elemei. Budapest, Hornyánszky Viktor Rt. Nyomdai Műintézet. 1941. — 17. *Kogutowicz Károly:* Az európai fontosabb topográfiai térképek. F. K. 1912. — 18. *Kogutowicz Lajos:* A magyar térképészet múltja, jelene és jövője. Budapest. A szerző kiadása, 1929. — 19. *Korzer, Karl:* Die Neuordnung des staatlichen Vermessungswesens nach dem Kriege. Öster. Zeitschrift für Vermessungwesens. k. u. k. M. G. I. 1917. — 20. *Kurtz Sándor:* Fotogrammetria I—II. Budapest, M. kir. Állami Térképészet. 1927., 1929. — 21. *Lendvay Károly:* Katonai felvételi szelvények felhasználása a katonai terepfelvételnél, különös tekintettel a felújításra. Magyar Katonai Közlöny. 1912. — 22. *Medvey Aurél:* Magyarország topográfiai térképészete. T. K. 1933. — 23. Mitteilungen des k. u. k. Militärgeographischen Institutes. I—XXXIII. Wien, 1881—1913. — 24. *Nagy László:* Tereptan. Budapest, Márkus Samu Könyvnyomdai Műintézete. — 25. *Pachhofer Vilmos:* A volt osztrák—magyar monarchia katonai geodéziai munkáinak történeti áttekintése. T. K. 1937. — 26. *Steeb, Gh. Ritter:* Die neueren Arbeiten der Mappierungsgruppe Mitteilungen des M. G. I. Wien, k. u. k. M. G. I. 1898. — 27. *Szabó Lajos:* Katonai térképeink Budapest, Grill Károly Könyvkiadó, 1900. — 28. *Szüts Lajos:* Topográfiai felmérés és térképkészítés. Kézirat, év nélkül.

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

DOKUMENTUMOK AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA ELSŐ VILÁGHÁBORÚS HADIFOGOLY POLITIKÁJÁNAK KIALAKULÁSÁRÓL (1914—1916)

Józsa Antal—Vajda Alajos

A magyar polgári hadtörténetírás a 20—30-as években a Monarchia vereségének okait kutatva mennyiségileg tekintélyes irodalmat teremtett. Nem lehet teljesen elválasztani ezt az egymástól eltérő igényű, rendkívül nagy színvonalbeli különbséggel jelentkező kiadványáradatot az osztrák és német hadtörténetírás különböző, egymásnak ellentmondó irányzatú termékeitől. Volt azonban a hazai első világháborús történeti irodalomnak egy sajátosan magyar nemesi konzervatív patinája.

Ezekben a kiadványokban nem egy esetben megvetéssel írnak a Monarchia nemzetiségi mozgalmairól, azoknak olyan képviselőiről, akik politikai elképzeléseiket az antant segítségével kívánták megvalósítani. Az antant részéről e burzsoá-szeparatista mozgalmak képviselőinek nyújtott támogatást viszont lovagiatlan lépésnek minősítették. Ezzel szemben az első világháború idején magas állami tisztségeket betöltő politikusok, katonai vezetők — néhány kivételtől eltekintve — emlékirataikban alig tesznek említést a Monarchia két kormányának, közös Külügy- és Hadügyminisztériumának, valamint a Hadseregfőparancsnokságnak azokról a kísérleteiről és konkrét intézkedéseiről, amelyek a soknemzetiségű cári Oroszország, valamint más antantállam hátországának, hadseregének a felbomlasztására irányult. Az említett kísérletek megtörténtéről tanúskodnak azonban a bécsi Állami és Hadilevéltárban, valamint a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban őrzött iratok, amelyek közül néhányat ezúttal bocsátunk a széles nyilvánosság elé.

Okmánypublikációnkkal, amely az első világháború történetének kevésbé ismert jelenségeire irányítja a figyelmet, a soviniszta polgári történetírásban kialakult egysíkú képet szeretnénk bizonyos mértékig módosítani. Azt kívánjuk bemutatni, hogy a hadászati és hadműveleti siker reményében közismerten konzervatív, belpolitikai kérdésekben csökönyösen retrográd álláspontot képviselő politikusok és katonai vezetők az ellenfél táborában még a forradalmi mozgalmak közvetett

támogatásától, vagy elősegítésétől sem rettentek vissza. Kísérleteik a katonai gyengeség jelei voltak, s az önigazoló memoárokból, tanulmányokból sok esetben még az utalások is hiányoznak az ilyen jellegű, kétségtelenül megtörtént próbálkozásokra. Az ellenforradalom által teremtett légkör pedig kizárta, hogy ezekről a kérdésekről a sajtóban érdemben említés történjen.

Jelen munkánkban elsősorban az osztrák—magyar hadifogoly politika néhány lényeges jellemző oldalára kívánunk rámutatni, mely szerves részét képezte a Monarchia katonapolitikájának.

Már a háború első heteiben mind nyomasztóbban éreztette hatását a cári hadsereg létszámbeli fölénye. Ezt a körülményt kívánta az osztrák—magyar titkosszolgálat ügynökök útján a Fekete-tengeri Flotta fellázításával mérsékelni.[1] Az antantnak a Monarchiát és haderejét bomlasztó tevékenységével szemben a központi hatalmak hasonló módszerekkel próbálták gyengíteni a cári hadvezetés hátországát, csökkenteni a szembenálló csapatok erkölcsi-politikai szilárdságát. Ezen a területen kutatva óhatatlanul eljutunk a háború előtt a német imperializmus szövetségeseként folytatott osztrák—magyar bel- és külpolitikához, az orosz-lengyelországi és ukrajnai gazdasági, kulturális és politikai befolyás kiszélesítésének rendszeres, vagy kevésbé rendszeres, de tendenciájában kétségtelenül jellemző kísérleteihez. Ezúttal is bebizonyosodott a lenini tétel helyessége, hogy a háború a politika továbbfolytatása más, fegyveres eszközökkel.

Békében az aktív politikusok bizonyára merő képtelenségnek tartották volna még annak feltételezését is, hogy a választójog kiszélesítésével való szembenállásáról ismert Tisza István — már néhány hónappal a világháború kirobbanása után — lépéseket tesz az orosz hadifoglyok körében folyó forradalmi propaganda elősegítése érdekében, s a polgári élettől magát elkülönítő hadvezetőség igényli, sőt fel is használja a hadtudománytól mindenesetre távol álló nyelvész, etnográfus szakértők, elismert akadémikusok tanácsait, elemzéseit az ellenfél csapatai körében, hátországában és fogságba esett katonái között folytatandó tendenciózus propagandájának kialakítása érdekében.

Nagyon is találóan mutatott rá Lenin 1916-ban: „A vezérkarok a jelenlegi háborúban alaposan igyekeznek kihasználni az ellenségeik táborában folyó minden nemzeti és forradalmi mozgalmat, a németek — az ír felkelést, a franciák — a cseh mozgalmat stb. És a maguk szempontjából helyesen járnak el . . .”[2]

Az osztrák—magyar vezérkar hadifogoly politikáját számos objektív körülmény befolyásolta. Kialakításánál már eleve számolni kellett a két központú Monarchia háború előtti bel- és külpolitikájával. Ezzel kapcsolatban érdemes röviden utalni a következőkre: Ausztria nemcsak a belső nemzetiségi ellentétek feloldása, csökkentése céljából biztosított nagyobb politikai és kulturális szabadságot Galíciában a lengyelek és ukránok részére, hanem expanziós törekvéseinek az érdeké-

1 Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern Pol. Arch. I. Liasse Krieg 8/b. Ukraina 1914. Karton rot 902. 130. fol.
2 V. I. *Lenin* Művei 22. köt. Budapest, Szikra, 1951. 375. o.

ben is. Nem tekinthető véletlennek, hogy a lengyel galíciai földbirtokosok mellett az orosz fennhatóság alatt álló területen működő Lengyel Szocialista Párt frakciójára, a ludovistákra, a radikális intelligencia egy részének támogatására is épített.[3] Ukrajnában a burzsoá és kispolgári nacionalisták kisebb csoportjai, főleg azok, akik nem bíztak az ukrán tömegek támogatásában, hajlottak a központi hatalmakkal való együttműködésre. A Monarchia politikai és katonai vezetése elsősorban a galíciai és észak-bukovinai ukrán burzsoá nacionalisták támogatására számíthatott. Osztrák és német pénzen még a háború előestéjén megalakították az „Ukrajna Felszabadításának Szövetség"-ét, amely egy német és osztrák vazallus ukrán monarchia felállítását tűzte ki célul. Vezetői — V. Dorosenko, M. Melenevszkij, (Melenewsky), M. Zaliznjak (Zalisniak) — az osztrák külügyi és katonai szervektől kaptak pénzügyi támogatást.[4]

A német és osztrák—magyar hadvezetés a háború gyors befejezésére számított. Mint már említettük, ügynökök útján Ukrajnában és Lengyelországban lázadásokat tervezett kirobbantani. A hadifoglyok körében folytatott propaganda irányvonalának kidolgozására később, 1914 végén és 1915 elején került sor, vagyis akkor, amikor a villámháború illúziója szertefoszlott s a döntés lényegesen elhúzódott.

Sem Ausztria—Magyarország, sem Oroszország — mint ezt a nagyszámú hadifogoly elhelyezése körüli kapkodás is bizonyította — nem számított olyan nagyarányú hadifogolyveszteségre, illetve fogolyszerzésre, mint amire sor került. A hadifogoly kérdés jelentőségét kezdetben mindkét harcoló fél lebecsülte, csak bizonyos idő múltán tette meg az érdekeinek megfelelő lépéseket.

Még nem ismerték fel a modern gépi háború valamennyi törvényszerűségét, az általános hadkötelezettség révén kiállított több millió katonát számláló tömeghadseregek alkalmazásának valamennyi katonapolitikai következményét. A hadműveletek sikeres vagy sikertelen kimenetele nem kis mértékben függött a csapatok erkölcsi-politikai állapotától, az állam belpolitikai erőviszonyaitól. Nem véletlen, hogy az osztály- és nemzetiségi ellentétektől terhes Osztrák—Magyar Monarchia és Oroszország szenvedte el a háború alatt a legsúlyosabb hadifogoly veszteséget.

Az osztrák—magyar hadifogoly politika kialakításában a közös külügyminiszter, a magyar miniszterelnök, a Hadsereg-főparancsnokság s a közös Hadügyminisztérium 10. osztálya vettek részt legfelsőbb szinten. Ezúttal az orosz hadifoglyok sorsát, valamint a hadifogoly politika realizálását kívánjuk bemutatni. A foglyok legnépesebb csoportját az oroszok alkották. Oroszokon a soknemzetiségű cári birodalom valamennyi népének, népcsoportjának fogságba esett tagjait értették, s a foglyok ügyeivel foglalkozó katonai és polgári szervek csak külön utasításra, akkor is sok esetben felületesen tettek különbséget az egyes nemzetiségek között. A lengyeleket és ukránokat külön is nyilván-

[3] История Польши. Том II. под ред. И. С. Миллера и И. А. Хренова. Москва, 1955. стр. 635.
[4] С. М. Королевский, М. А. Рубач, Н. И. Супруненко: Победа советской власти на Укране. Москва, 1967. стр. 69.

F. szám	Hadifogolytábor	Orosz		Szerb		Montenegrói		Olasz	
		tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység
1	Wieselburg	205	5 036						
2	Purgstall	45	5 951						
3	Hart b. Amstett.	422	3 173						
4	Spratzern	479	6 661						
5	Sigmundsherberg							824	7 954
6	Bruck-Királyhida		4 435						
7	Brunn am Geb.		1 986		115				32
8	Knittelfeld		2 015						
9	Feldbach		4 481						
10	Lebring		1 896						
11	Sterntal		365						
12	Thalerhof intern. tábor								
13	Dunaszerdahely	1	4 287					253	114
14	Kenyérmező	265	5 996						
15	Somorja		3 218					311	137
16	Nagymegyer			3	2 466	23	1 086		
17	Ostffyasszonyfa		3 561					244	105
18	Boldogasszonyfa			25	3 550	1	30		
19	Sopronnyék		1 780						
20	Zalaegerszeg	297	2 214						
21	Hajmáskér		3 393						
22	Csót	23	10 501						
23	Nezsider intern. tábor			9			40		
24	Arad intern. tábor								
25	Cinkota Éhman-telep		938		94				29
26	Plan		15 325						

TATÁS
levő hadifogolytáborok létszámáról
1-én[1]

1. számú táblázat

Francia		Angol		Román		Polgári	Összesen			Mindössze
tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység		tiszt	legénység	polgári	
						12	205	5 036	12	5 253
						1	45	5 951	1	5 997
							422	3 173		3 595
							479	6 661		7 140
							824	7 954		8 778
								4 435		4 435
								2 133		2 133
								2 015		2 015
								4 481		4 481
								1 896		1 896
								365		365
						2 601			2 601	2 601
							254	4 401		4 655
						19	265	5 996	19	6 280
							311	3 355		3 666
						1 230	26	3 552	1 230	4 808
					16 103		244	19 769		20 013
						2 343	26	3 580	2 343	5 949
1				404	213	716	405	1 993	716	3 114
							297	2 214		2 511
								3 393		3 393
							23	10 501		10 524
						11 208	9	40	11 208	11 257
						1 986			1 986	1 986
						6		1 061	6	1 067
						281		15 325	281	15 606

F. szám	Hadifogolytábor	Orosz		Szerb		Montenegrói		Olasz	
		tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység
27	Eger (Csehország)		1 935						
28	Heinrichsgrün			155	2 008	6	68		
29	Josefstadt	133	5 404						
30	Milowitz		3 266						
31	Theresienstadt		5 016						457
32	Deutsch Gabel		944						
33	Reichenberg	193	3 770						
34	Brüx		6 284						
35	Braunau/Bőhmen	116			3 441				
36	Kleinmünchen	297	5 887						
37	Mauthausen							565	6 990
38	Marchtrenk	244	1 970						
39	Grődig		1 689	264	113				
40	Braunau/Inn	319	1 582						
41	Freistadt		2 888					36	15
42	Aschach			253	4 471		288		
	Hadifogolytáborokban összesen, a hadműveleti területen munkán levő hadifogoly legénységgel együtt	3 039	127 847	709	16 258	30	1 512	2 233	15 833
	Csak a hadrakelt seregnél nyilvántartott hadifogoly munkások összesen		82 440		2 710				2 651
	A hadifogolytáborokból hátországi munkákra kiadott hadifoglyok összesen	1 716	641 562	8	77 858		4 052	8	77 685
	Mindössze:	4 755	851 849	717	96 826	30	5 564	2 241	96 169
	Levonva a polgári internáltak számát								
	Marad a hadifoglyok létszáma mindössze:								

Megjegyzés: 1. Kriegsarchiv. Wien. 3. Stand an Kgf. in den Lagern des KM. V 1917. AOK. Op. Abt. 1917 — 18. Fasc.
2. Montenegrói hadifoglyok is beleszámítva.
3. A tisztek a hadifogolytáborokon kívül, de nem a termelő munkában (kórházakban, szanatóriumban.

Francia		Angol		Román		Polgári	Összesen			Mindössze
tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység		tiszt	legénység	polgári	
								1 935		1 935
						3 297	161	2 076	3 297	5 534
						65	133	5 404	65	5 602
						2		3 266	2	3 268
						2		5 473	2	5 475
	115		24					1 083		1 083
							193	3 770		3 963
								6 284		6 284
						4 275	116	3 441	4 275	7 832
						28	297	5 887	28	6 212
							565	6 990		7 555
							244	1 970		2 214
							264	1 802		2 066
							319	1 582		1 901
							36	2 903		2 939
						7 236	253	4 759	7 236	12 248
1	115		24	404	16 316	35 308	6 416	177 905	35 308	219 629
					2 774			90 575		90 575
11	4	26	1	9	8 426		1 778	809 588		811 366
12	119	26	25	413	27 516	35 308	8 194[a]	1 078 068	35 308	1 121 570
										35 308
										1 086 262

666; HL. Ft. Orosz hadifoglyok 16. doboz. Iratcsomó szám: 9. Fsz. 10., 12., 13. magánlakásokban).

tartották. Ezt az tette indokolttá, hogy a lengyelek és ukránok részben cári, részben Habsburg-fennhatóság alatt éltek.

A foglyok zömét gazdasági és politikai meggondolásból többnyire az arcvonaltól minél távolabb, az ország belsejében helyezték el, és lehetőleg megbízhatónak ítélt (magyar, német és 1916 nyaráig román anyanyelvű) őrséget rendeltek ki melléjük. Szökéseik meggátlása érdekében egyre szigorúbbá váló rendszabályokat foganatosítottak.

Miután a háború elhúzódott, a bevonultatások következtében égető munkaerőhiány lépett fel az iparban, de különösen a mezőgazdaságban. A hiányzó munkáskezeket a politikai és katonai vezetés már 1914 őszétől a hadifoglyok munkába állításával igyekezett pótolni. 1915—1917-ben a fogoly munkaerő a Monarchia mezőgazdasági és ipari termelésében számottevő tényezővé vált (lásd az 1. számú táblázatot).

Az antant embertartalékainak mennyiségi fölényét a központi hatalmak azzal is ellensúlyozni próbálták, hogy a fogságba esett különböző nemzetiségű mohamedánokból, lengyelekből, ukránokból, grúzokból, finnekből s a szerb foglyok közül a bolgár-makedónokból, majd Románia háborúba lépése után a csángókból önkéntes fegyveres alakulatokat, vagy segédszolgálatos részlegeket szerveztek. Ezek a kísérletek szerves részét alkották annak a politikának, amely az ellenfél — jelen esetben a cári hadsereg, a szerb és román haderő — nemzeti és vallási alapon történő megosztására irányult.[5]

A hadifoglyoknak egy kisebb részét az osztrák—magyar felderítés diverziós célokra képezte ki és juttatta el az ellenfél hátországába. A mohamedánok esetében az ilyen szerepre vállalkozókat Törökországban képezték ki és vetették be. Az ügynökjelöltek egy részét a német és az osztrák—magyar katonai szervek választották ki és juttatták el Isztambulba (lásd a 9., 10. sz. dokumentumot).

Mielőtt a hadifogoly politikát részleteiben elemeznénk, röviden ismertetni kívánjuk a fogságba esés ütemét. A nyugati arcvonalon a mozgó háború 1914 őszén a marnei csata után befejeződött. A harckocsik megjelenéséig olyan erő, mely a jól kiépített és mélyen tagolt védelmet át tudta volna törni, nem állt rendelkezésre. Az elhúzódó anyagcsaták, az élőerő kíméletlen elhasználódása, a meg-megújuló kísérletek jellemezték a küzdelmet. Keleten a háború manőverező szakasza egy esztendővel tovább tartott. 1915 májusától augusztusáig a központi hatalmak seregei súlyos vereséget mértek a cári csapatokra, birtokba vették Orosz-Lengyelországot, visszafoglalták Galícia nagy részét. A gorlicei áttörés (1915. május 2—8.) alkalmával és azt követően 1915. május végéig a német és osztrák—magyar csapatok egyedül Galíciában 863 orosz tisztet és 211 543 legénységi állományú katonát fogtak el.

Az Osztrák—Magyar Monarchia és a cári Oroszország belső válsága már a háború első évében éreztette hatását, a hadműveletek alkalmával — főleg védelemben — aránytalanul magas volt a két soknemzetiségű, éles szociális és nemzeti ellentmondásokkal terhes állam hadifogoly vesztesége. Erről tanúskodik az az 1915. július 10-i hely-

5 Az olasz haderő nemzeti összetételét illetően egységes volt.

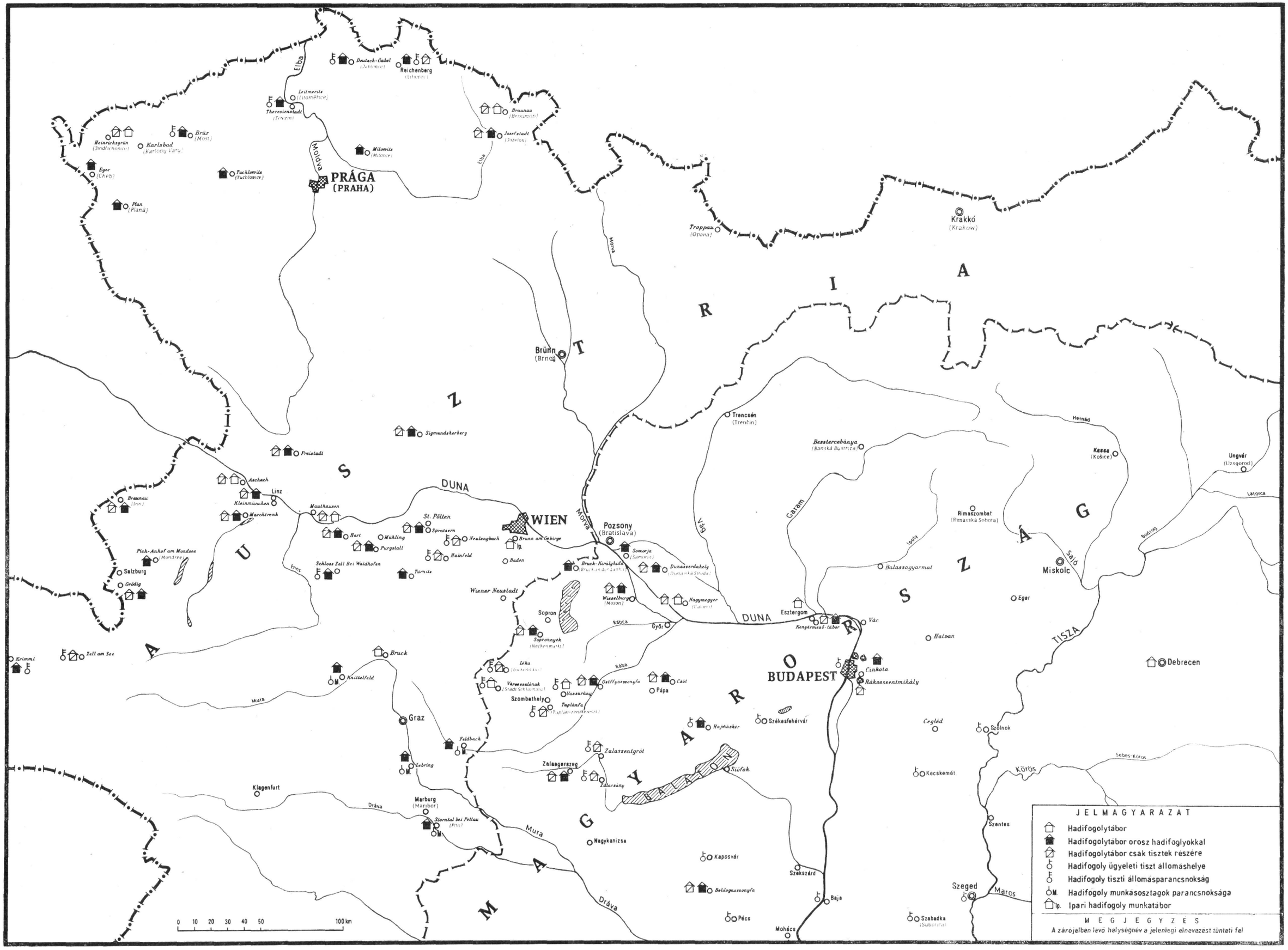

Hadifogolytáborok Ausztria—Magyarországon — 1914—1916

zetet rögzítő kimutatás is, amely a Monarchia hadifogolytáborainak létszámviszonyait tükrözi.[6]

Az osztrák—magyar csapatok ebben az időben a cári hadsereggel és a szerb haderővel szemben harcoltak. Az első ellenfél hódító, igazságtalan célokért harcolt, a második — az antant imperialista törekvéseitől ugyan távolról sem függetlenül — a nemzeti függetlenségéért küzdött. A jelzett időben a Monarchia fogolytáboraiban 2403 cári tiszt és 476 680 sorállományú orosz katona tartózkodott, ezzel szemben a szerb hadseregnek mindössze 288 tisztje és 23 231 katonája volt fogságban.[7] Az olasz foglyok száma — mivel a hadműveletek csak ekkor kezdődtek a délnyugati arcvonalon — mindössze 7 tiszt és 76 sorállományú katona volt.

A cári csapatok hadifogoly-vesztesége az európai és a kisázsiai arcvonalon a szovjet statisztikai felmérés szerint a következőképpen alakult:[8]

1914—1915-ben (17 hónap alatt)		12 782	tiszt
		1 534 808	katona
	Összesen:	1 547 590	fő
1916-ban		4 473	tiszt
		1 167 975	katona
	Összesen:	1 172 448	fő
1917-ben		871	tiszt
		915 342	katona
	Összesen:	918 213	fő
1914—1917-ben	Összesen:	18 126	tiszt
		3 620 125	katona
	Mindösszesen:	3 638 251	fő

Az osztrák—magyar fogságba került oroszországi illetőségű katonai személyek számát a Nemzetközi Vöröskereszt 5000 tisztre és 1 365 000 katonára becsülte.[9]

Az adatok meglehetősen ellentmondóak. A Központi Hadifogolyügyi Kollégium tájékoztató és statisztikai osztálya 1919-ben feldolgozta a központi hatalmak fogságába esett orosz illetőségű katonák és tisztek kartotékokon található adatait. Ezek szerint Ausztria—Magyarországból

1915-ben	235 829	
1916-ban	502 623	
1917-ben	724 319	
1918-ban	40 576	emberről érkezett értesítés,
Összesen:	1 503 347	főről.[10]

6 Kriegsarchiv. Wien. KM. 10. Kgf. Abt. 1915. 10—10/16. 1—2 fol.

7 Uo.

8. Россия в мировой войне 1914—1918 года (в цыфрах) Москва, 1925. c. kiadvány adatai. A szovjet kimutatás összesítése szerint 1914—1917 között 18 126 orosz tiszt esett fogságba.

9 *Brändström, Elza:* Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914—1920, Berlin, 1922. 8. o.

10. Н. Жданов. Русские военнопленние в мировой войне 1914—1918 г. Труды военно-исторической комиссии. Москва, 1920. стр. 70. A kimutatásban téves az összesítés, helyesen: 1 503 359

A további vizsgálódásnál azonban kiderült, hogy a kartotékok az egyes kategóriák esetében mintegy 30 százalékos arányban két példányban készültek, ugyanakkor 110 000 nyilvántartott orosz hadifogoly elhalálozásáról is érkezett értesítés az orosz szervekhez.[11]

A hadifoglyok elosztása a németek és osztrák—magyarok között a harcoló csapatok körletében történt. A németek igyekeztek a legmunkaképesebbeket a maguk számára megszerezni, s e téren is megmutatkozott a Monarchia alárendelt szövetségesi szerepe.

Jelentős volt azoknak a hadifoglyoknak a száma — bár pontos kimutatással nem rendelkezünk —, akiket Németországnak adtak át. Következésképp a Monarchia területén tartózkodó orosz hadifoglyok összlétszáma a nagyarányú fluktuáció következtében soha sem haladta meg lényegesen az 1 millió főt.

A hadifogoly probléma jelentőségét — mint már említettük — a háború elején nem ismerte fel az osztrák—magyar hadvezetés. Ennek tulajdonítható, hogy amikor az első hadműveletek alatt váratlanul nagyszámú orosz katona került fogságba, elhelyezésük rendkívül nagy gondot okozott. Bizonyára a várható szökés, a szláv nyelvű lakossággal való érintkezés csökkentése érdekében Német-Ausztriában, a Csallóközben, Esztergom és Debrecen környékén — sok esetben nyílt terepen — helyezték el őket, s míg a német mintára épülő barakktáborok el nem készültek — amit maguk a foglyok építettek —, a szabad ég alatt, földbe vájt odukban húzták meg magukat.[12] Az alapvető higiéniai követelmények be nem tartása, a fertőzött folyóvíz fogyasztása súlyos járványokat okozott, ezrével pusztultak el a foglyok. Nemcsak a humanitás szempontjai, hanem a saját lakosság egészségének jól felfogott érdeke is azt diktálta, hogy az osztrák—magyar katonai és polgári szervek hatékony intézkedéseket foganatosítsanak a fertőző betegségek elfojtása és az orosz hadifoglyok életkörülményeinek megjavítása érdekében. A pozitív intézkedéseknek volt egy másik indítéka is. A polgári és katonai szervek vezetőiben növekedett az aggodalom az orosz fogságba esett osztrák—magyar tisztek és katonák sorsa iránt, s a nemzetközi tiltakozásokat komolyabban vették. Ezzel magyarázható, hogy az orosz hadifoglyok ügyeivel foglalkozó N. Zsdanov, aki maga is több nemzetközi tanácskozáson vett ilyen minőségben részt, a polgárháború végén kiadott írásában külön kiemelte a német és az osztrák—magyar hatóságok hadifogoly politikája közötti különbséget: „... Az osztrák tartományok lakosságának több nemzetiségű összetétele, következésképpen az ausztriai néptömegek kevésbé soviniszta viszonya a háborúhoz, valamint az osztrák állam egyes részei gazdasági életének különböző feltételei következtében az orosz hadifoglyok helyzete a táborokban, de különösen az ausztriai munkahelyeken távolról sem volt mindig azonos az orosz hadifoglyok németországi helyzetével. Általában jobb volt, mint Németországban."[13]

11 Uo. 71. o.
12 Uo. 251. o.
13 Uo. 250—251. o.

Krobatin táborszernagy közös hadügyminiszter 1914. szeptember 29-én kelt 8598. sz. bizalmas parancsában utalt arra, hogy az Oroszországból, Szerbiából és Montenegróból érkező hírek szerint a fogságba esett betegek és sebesültek humánus elbánásban részesülnek.[14] Szükségesnek tartotta az internáltak és hadifoglyok helyzetének oly mérvű megjavítását, amit a saját állami érdekek megengedtek.

Hivatkozott a kölcsönösség elvére, arra, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia mindaddig be kívánja tartani a szárazföldi hadviselésről szóló hágai egyezményt, s annak a hadifoglyokra vonatkozó rendelkezését, míg azokat az ellenfél is tiszteletben tartja.[15]

Utasítást adott a hadifoglyok egészségügyi ellátására, a szükséges mértékben takarók, fehérnemű és felsőruha kiosztására, valamint a speciális élelmezési igények kielégítésére. Külön kitért az orosz hadifoglyokra, akiknek sajátos táplálkozási hagyományuk szerint viszonylag nagyobb kenyéradagokra és főzelékporciókra van szükségük. Utasította az illetékeseket ennek az igénynek a kielégítésére is.

Már ebben a parancsban találkozunk a munkára kirendelt foglyok díjazásának elvével, amit a cári kormány csak később, 1915 márciusában kezdett bevezetni, azt is csak pénzjutalom és nem bérezés formájában.[16] Krobatin táborszernagy a dolgozó hadifoglyok részére 24 filléres napi munkapótlékot engedélyezett. A cenzúra ellenőrzés mellett hozzájárult az anyanyelven folytatott levelezéshez, valamint a vallások gyakorlásához.

A hadifogoly politika leglényegesebb elemeit magában foglaló első összefoglaló rendeletet 1914. október 19-én adták ki. Tartalmazza a hadifogoly táborok szolgálati rendjére, a foglyokkal való bánásmódra vonatkozó alapvető elveket — utalva az osztrák—magyar hadsereg megfelelő szabályzataira. A szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló egyezmény ugyanis kimondta, hogy a hadifoglyokra a fölöttük hatalmat gyakorló állam hadseregében hatályban levő szabályzatok és rendeletek érvényesek.[17] Jellemző, hogy már ebben az összefoglalóban is szerepel bizonyos vonatkozásban a foglyok nemzeti és vallási megoszlásának nyilvántartási igénye. Ezúttal az osztrák—magyar hadvezetés arra volt kíváncsi, hogy a cári hadsereg fogságába esett tisztjei és katonái közül hány vallja magát lengyelnek, s menynyi a mohamedánok száma (lásd az 5. sz. dokumentumot).

A háború második hónapjában a Monarchia vezetői már elvesztették a gyors győzelembe vetett illúzióikat. Kelet-Galícia egy részét elfoglalták az orosz csapatok, bekerítették Przemysl várát, s a magyar Alföldre vezető hágók irányába törtek előre. Tisza István a közös Minisztertanács 1914. szeptember 20-án tartott ülésén elismerte, hogy mind az osztrák—magyar, mind a német hadvezetőség számítá-

[14] Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban HL.) Első világháborús iratai. Hadifelügyelő Bizottság (továbbiakban l. vh. i. HFB). 1914. 982. sz. 3450. cs. 643—647. fol.
[15] Uo. Lásd még: Magyar Törvénytár. 1913. évi törvénycikkek. Budapest, 1914. 471—475. o.
[16] Архив Внешней Политики России. Москва, фонд Дипломатической канцелярии 1914. года оп. 616. д. 83. лл. 3940.
[17] Magyar Törvénytár. 1913. évi törvénycikkek . . . 472. o.

saiban „igen leértékelte az orosz haderőt".[18] E felismerésnek a következménye volt, hogy az osztrák—magyar politikai és katonai vezetés fokozottabb mértékben kísérletezett a cári csapatok személyi állománya erkölcsi-politikai szilárdságának fellazításával. Kellő katonai erő hiányának tudatában indult meg a fogságba esett oroszországi katonák és tisztek nemzeti alapon történő izolálása, a foglyok különböző rétegeinek a cári kormány és az orosz hadvezetés politikájával való szembeállítása. E folyamat kibontakozásáról tanúskodik gróf Berchtold külügyminiszter és Tisza István magyar miniszterelnök e tárgyban folytatott, eddig kevésbé ismert levelezése.

1914. október 2-án Berchtold utasította a svájci osztrák—magyar katonai attasét, hogy kapcsolatai útján orosz és ukrán nyelvű forradalmi irodalmat szerezzen be az orosz hadifoglyok részére, amit annak futárpostával kellett eljuttatnia államköltségen Bécsbe (lásd a 3. sz. dokumentumot). Tisza e lépéstől függetlenül, ezzel párhuzamosan tanulmányozta annak a lehetőségét, hogy miként lehetne az orosz részről a Monarchia szláv hadifoglyai között folytatott politikai agitációt orosz hadifoglyok között szervezendő forradalmi propagandával ellensúlyozni, vagy legalábbis az utóbbiakat a cári kormány szempontjából kellemetlen irányban befolyásolni. Elképzelését 1914. december 18-án közölte Berchtolddal (lásd 4. sz. dokumentumot). Erre válaszolt a Külügyminisztérium — Urbas konzul révén — még ugyanazon hónap 24-én.

A válasz utalásokat tartalmazott azokra az intézkedésekre, amelyeket az előző hónapokban ez ügyben a közös Külügy- és Hadügyminisztérium foganatosított. A főszerepet a foglyok politikai megdolgozását illetően nemcsak az ukránok, hanem a nagyoroszok között is az „Ukrajna Felszabadítása Bizottság"-ának szánták, de ez a szervezet a propaganda irányítását már az év végén visszaadta a katonai szerveknek (lásd a 7. sz. dokumentumot).

Az ukrán hadifoglyok szembeállítása Oroszországgal, a központi hatalmak számára előnyöket ígérő burzsoá-nacionalista nézetek propagálása a táborokban csak a nagyoroszok és az elnyomott nemzetiségek soraiból kikerülő foglyok izolálása után számíthatott sikerre. Ez az elkülönítés már 1914 novemberében megkezdődött,[19] de a táborok vegyes nemzetiségű összetétele az esetek többségében a háború végéig sem szűnt meg. Az ukrán és grúz hadifoglyokat a felső-ausztriai Freistadtba, a lengyeleket Olmützbe, a mohamedán vallásúakat a csehországi Egerbe összpontosították. E táborok lettek a nacionalista propaganda fő bázisai.

Az eredmények azonban messze elmaradtak a várakozástól. Az ukrán önkéntesek toborzását akadályozták a Monarchia lengyelországi tervei, az az elképzelés, hogy az osztrák—magyar dualizmust lengyel —osztrák—magyar trializmussá alakítsák át. Idővel a Monarchia

[18] Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch—Ungarischen Monarchie (1914—1918). Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 188. o.

[19] HL. 1. vh. i. HFB. 1914. 1192. sz. 3450. cs. 870. fol.; 1922. sz. 3449. cs. 564—565. fol.

lengyel hívei is megritkultak, s a lengyel kérdés ún. osztrák-megoldása már 1916-ban kútba esett.

Oroszország munkásosztályának internacionalizmusán nem tudott oly mértékben erőt venni a szociálsovinizmus, mint ahogy ez Nyugat-Európában történt. Még a parasztság soraiban is nem egy esetben a különböző nemzetiségű dolgozók szolidaritásának érzése kerekedett felül. Az ukrán nacionalista propaganda sikere csak egy szűknek mondható rétegre korlátozódott. „Maga az ukrán nemzetiségű foglyok között végzett propaganda nem volt képes eredményt felmutatni. Inkább a szocialista, de semmi esetre sem a nemzeti ideálok érdekelték őket. Gyakorlatilag az Általános Ukrán Nemzeti Tanács számára mint elérendő cél Kelet-Galicia kiválása és Bukovinával való egyesülése maradt. Cholm környékének elszakítása Oroszországtól tulajdonképpen — magától értetődően — a lengyelekkel szemben a legnagyobb ellentmondássá nőtte ki magát, s ennek folytán a foglyok hazájuk újabb felosztásától tartottak"[20] — állapította meg Max Ronge, aki 1917-től vezette a Hadsereg-főparancsnokság felderítő osztályát.

Lenin figyelemmel kísérte a központi hatalmak hadifogoly politikáját, s e politikán belül Oroszország elnyomott nemzetiségeinek soraiból kikerülő foglyok megnyerése érdekében folytatott propagandát és annak eredményét. Nem annyira a szervezett szociáldemokraták véleményét és hangulatát tartotta elsődlegesen lényegesnek, hanem a párton kívüli munkásokét, az orosz és nemzetiségi parasztokét. Erről tanúskodik az Inessza Armandhoz 1917. január 30-án írt levele is, amelyben két Svájcba szökött hadifogollyal folytatott eszmecseréjéről számolt be:

„Nemrégiben két szökött hadifogoly járt nálunk. Érdekes volt »eleven« emberekkel találkozni, akiket még nem kezdett ki az emigráns élet. Mindkettő tipikus figura; az egyik sokat tapasztalt, szociáldemokrata, vagy majdnem szociáldemokrata besszarábiai zsidó, a fivére bundista stb. Minden hájjal megkent fickó, de személy szerint nem érdekes, mert az ilyenből tizenkettő van egy tucatban. A másik egy voronyezsi paraszt, az eke szarva mellől, óhitű családból. A termőföld ereje árad belőle. Rendkívül érdekes volt ilyen embert látni és hallani."[21]

Az utóbbi voronyezsi paraszt olyan németországi táborból szökött meg, amelyben 27 000 ukrán nemzetiségű hadifoglyot összpontosítottak. Ennek kapcsán a német hadifogoly politika legjellegzetesebb vonására tapintott rá Lenin, amikor megállapította: „A németek nemzetek szerint szerveztek táborokat, és erőnek erejével igyekeznek elszakítani a nem oroszokat Oroszországtól; az ukránokhoz ügyes galíciai előadókat küldtek. Az eredmény? Azt mondja a mi emberünk, hogy az agitátorok több hónapi erőfeszítései után csak kétezren szavaztak az „önállóságra" (nem a különválás, hanem inkább az autonómia értelmében felfogott önállóságra!). A többieket, mint mondja, felbőszítet-

[20] *Ronge, Max:* Kriegs- und Industriespionage. Zwölf Jahre Kundschaftsdienst. Wien, 1930. 179. o.

[21] V. I. *Lenin Művei.* 35. köt. Budapest, Szikra, 1956. 261. o.

te az Oroszországtól való elválás és a németekhez vagy az osztrákokhoz való csatlakozás gondolata.

Figyelemre méltó tény! Nem kételkedhetünk benne. 27 000 nagy szám. Egy év nagy idő. A galíciai propaganda számára kitűnőek a feltételek. És mégis felülkerekedett a nagyoroszokhoz való közelállás érzése."[22]

A hadifogság meggyorsította az orosz és nemzetiségi katonatömegek eszmei-politikai és világnézeti fejlődését. Az említett voronyezsi hadifogoly Lenin tanúsága szerint kijelentette: „A cárral, meg az úristennel, mondja mind a 27 000, egyszer s mindenkorra végzett, a nagybirtokosokkal szintén. Felbőszülten és felvilágosultan térnek vissza Oroszországba."[23]

Az osztályellentétek primátusa világlik ki az osztrák—magyar cenzúra jelentéseiből, amelyeket az ellenőrzött hadifogoly-levelek alapján állítottak össze. F. Pavluk ukrán nemzetiségű hadifogoly 1915 júliusában többek között az alábbiakat írta Zürichbe: „. . . néha eljutnak hozzánk Ukrajnából származó hírek: úgy látszik, egyre rosszabb ott a helyzet, és igen valószínű, hogy a háború végén mennydörögve hangzik majd: »Adjanak nekünk szántóföldet!« Így mesélik azok az emberek, akik nemrég kerültek hadifogságba."[24]

A hadifoglyok mesterséges nemzeti megosztása mellett — amit az osztrák—magyar hadvezetőség a nemzetiségi táborok felállításával is elősegített — egy másik tendencia is egyre határozottabban érvényre jutott: a foglyok szociális polarizálódása. Ezt a folyamatot elősegítette a foglyok tömeges bevonása a mezőgazdasági és ipari termelésbe. A munkahelyeken eltűnt a különbség a legénységi állományú paraszt, kispolgár és a munkás között, a munkára kötelezetteknél a hazai szociális helyzet a műveltségben és az otthonról kapott támogatás mértékében fejeződött ki. A különböző nemzetiségű hadifogoly tömeg két nagy csoportra oszlott: dolgozókra és nem dolgozókra. A tiszteket s az értelmiségiekhez sorolt (érettségizett) legénységi állományú foglyokat felmentették a táboron kívül folyó munkák alól. Ők maradtak a táborok állandó lakói.

Éles konkurrencia folyt az osztrák és a magyar kormány, s a két kormányon belül pedig az egyes tárcák, alsóbb fokon a megyék, járások, községek, a földbirtokosok, tőkések, a gazdag- és középparasztok, valamint a kisiparosok között az olcsó hadifogoly munkaerő megszerzéséért.

A polgári hatóságok közvetlenül képviselték a tőkés és földbirtokos igényeket, a hadvezetés, amely végig irányító és meghatározó szerepet töltött be a hadifogoly munkaerő elosztásában, a foglyok őrzésének, munkafegyelmének, ellátásának a biztosításában általános katonai szempontokat érvényesített.

A hadvezetés fő gondja az volt, hogy megakadályozza a foglyok szökését, valamint az ellátásuk oly mérvű romlását, amely retorziót

[22] Uo. 261—263. o.
[23] Uo. 262. o.
[24] Kriegsarchiv Wien. AOK GZNB Z Abt. „D". Res. 2115.

válthatott ki az ellenséges országokban levő osztrák—magyar hadifoglyokkal szemben. A foglyok kizsákmányolásának korlátozása a katonai szervek egyik funkciója volt, de a visszaélések megakadályozására kevés eszköz állt rendelkezésre.

A katonai parancsnokságok — a közös Hadügyminisztérium 10. osztálya 12 000/1915. sz. alatt jóváhagyott formulája szerint — 8 napos határidővel felmondható szerződést kötöttek azzal a községgel vagy hatósággal, amelynek a foglyokat munkára kiadták.

A szerződés szabályozta a számukra kiadott foglyok élelmezését, őrzését, egészségügyi ellátását, elszállásolását, szállítását. Lényeges pontja volt a szerződésnek, hogy a község a foglyok és az őrszemélyzet részére ugyanolyan ellátást kellett biztosítson, mint amilyenben a helyi mezőgazdasági munkások részesültek.[25]

A háború második évében a magyarországi mezőgazdaságban jelentkező munkaerőhiány volt a legélesebb. Alapvető oka az volt, hogy 1914 végén—1915 elején a legnagyobb arányban a magyar mezőgazdasági lakosságot vonultatták be. A küszöbön álló aratás tette indokolttá, hogy Harkányi János báró magyar kereskedelemügyi miniszter a közös Minisztertanács 1915. június 18-án tartott értekezletén a magyar földművelésügyi miniszter nevében előterjessze az égető munkaerő igényeket. Panaszt tett, hogy a kért 30 000 fogolyból a minisztérium csak 7400 főt kapott. Hangsúlyozta — célozva az osztrák partnerek feltehető tájékozatlanságára —, hogy a magyarországi aratás ügye az egész Monarchia élelmezése szempontjából fontos.[26]

Az orosz hadifoglyok munkaereje iránti igény kérdése a magyar Minisztertanács 1915. szeptember 24-i ülésén szintén az érdeklődés homlokterébe került.

Az említett ülésen Tisza István kifejtette, hogy csak azzal a feltétellel egyezett bele a magasabb véradóba — vagyis abba, hogy a magyar (mezőgazdasági) férfi lakosságot fokozottabb mértékben vegyék katonai célra igénybe —, hogy ha Magyarország gazdasági célokra annyival több hadifoglyot kap Ausztriánál, amennyivel több egyént vontak el a termelőmunkából.[27] A különbséget, amellyel Ausztria eddig adós maradt, 384 598 hadköteles férfiban jelölte meg.

Tisza szerint az osztrák tartományoknak mintegy félmillió embert kellett pótlólag bevonultatniuk a hadseregbe, hogy helyreálljon a kvóta szerinti arány.[28]

Annak, hogy 1914 végén és 1915-ben Magyarországon aránytalanul több hadköteles férfit vonultattak be a hadseregbe, több objektív oka volt. 1914 őszén a cári csapatok megszállták Kelet-Galíciát. Ausztria mozgósítható embertartalékai így jelentősen csökkentek. A Monarchia hadiipari bázisa Ausztriában volt, ezért itt a hadigazdasági érdekekből felmentettek aránya jóval magasabb lett, mint az agrár

25 HL. 1. vh. i. HFB. 1914/1915. 666. sz. 3454. cs. 1259., 1266., 1261., 1262. fol.
26 Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch—Ungarischen Monarchie (1914—1918.) . . . 264—265. o.
27 Magyar Minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. Szerk. *Iványi Emma*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960. 181—182. o.
28 Uo. 180. o.

jellegű magyar vidékeken. Miután a veszteségek elsősorban a gyalogságot érintették, a pótlást nem az osztrák ipari körzetekből, hanem a magyar mezőgazdasági körzetekből biztosították.

A magas magyar véradó ténye lényegesen befolyásolta a hadifogoly munkaerő elosztásának rendjét Magyarország és Ausztria között. Mivel Magyarország volt a dualista Monarchia éléstára, az ellátás érdekei is azt diktálták, hogy a fogoly munkások elosztása alkalmával előnyt élvezzen. A Tisza-kormány mindent elkövetett, hogy az aratáshoz és más mezőgazdasági munkákhoz a magyar nagybirtok előnyösebb feltételek között jusson olcsó hadifogoly kényszermunkásokhoz.

A honvédelmi miniszter a közös hadügyminiszterrel egyetértésben 1915. június 11-én a vármegyékhez és a városi törvényhatóságokhoz intézett körlevélben szabályozta a hadifoglyok munkába állítását, őrzését és felhasználását.

Az egy munkaadó részére kiadandó foglyok minimális számát a miniszter 200 főről 30 főre szállította le, feltéve, ha a munkaadó gondoskodik azok őrzéséről s hajlandó a szökött foglyok előállítása körül felmerülő költségeket megtéríteni.[29] Az őrszemélyzetet, amennyiben 200 főnél kisebb fogoly csoportról van szó, a közigazgatási hatóság által felesketett polgári őrök (erdőőrök, mezőőrök stb.) jelentették. Létszámukat a miniszter az őrzendők 15 százalékban jelölte meg. A fogolytáborok parancsnoksága a foglyoknak a munkahelyre és onnan vissza történő szállításához kísérő őrséget biztosított.

A 200-nál kisebb hadifogoly munkacsapat kiutalásáról a hadifogolytábor parancsnoksága, a 200-nál nagyobb csapat kirendelését illetően már a közös hadügyminiszter döntött. A foglyok munkába állítását nemcsak gazdasági, hanem politikai, szociális és egészségügyi szempontok is befolyásolták.

Politikai okokból a miniszter általában nem engedélyezte a hadifoglyok munkára történő kiadását szláv nemzetiségűek által lakott területekre, s csak kivételes esetben járult hozzá ilyen kérés teljesítéséhez.

Az osztrák—magyar hadvezetőség szigorúan ügyelt arra, hogy szláv többségű vidékeken ne állítsanak fel hadifogolytáborokat. A táborok elhelyezését ismertető vázlatból (lásd a vázlatmellékletet) kitűnik, hogy a hadifoglyok zömét magyar és német etnikumúnak minősíthető területen őrizték.

A honvédelmi miniszter kötelezte a hadifogoly munkaerőt igénylő közigazgatási hatóságokat annak elbírálására, hogy a hadifoglyok kiadása következtében nem áll-e konkurrencia elő a helyi munkapiacon. Hasonló utasítást adott 1915. október 3-án a német birodalmi Hadügyminisztérium — amelynek szövegét az osztrák—magyar katonai szervek is irányelvként kezelték — a hadifoglyoknak az iparban és bányászatban való alkalmazására vonatkozó szabályzatban is. Néhány kivételtől eltekintve, mint a magasépítés, a földmunka, a vasútépítés

[29] Országos Levéltár, Budapest. (Továbbiakban OL.) FM Ált. K—184. 1915—62—97384 (99212) 2. fol.

és karbantartás, csak a birodalmi munkaközvetítő hivatal jóváhagyásával engedélyezték a hadifoglyok alkalmazását, nehogy megsértsék a hazai munkanélküliek érdekeit.[30] Kétségtelen, hogy ez a kikötés a szakszervezetek várható támadásának a kivédését szolgálta, viszont ilyen adminisztratív rendelkezés aligha gátolta meg a visszaéléseket, még kevésbé a fogoly munkaerő bérletörő szerepének érvényesülését.

Az osztrák—magyar és a német hadvezetőség egyaránt törekedett a helyi ipari és mezőgazdasági munkásság, valamint az alkalmazásra kerülő hadifoglyok elkülönítésére.[31]

Talajjavításon, mocsárlevezetésen, útépítésen, útjavításon s más hasonló közmunkákon, amelyekre hazai munkaerőt háborús körülmények között alig alkalmazhattak, a foglyok nagyobb tömegben, a táborokból kirendelt őrség felügyelete mellett dolgoztak s kevésbé érintkeztek a lakossággal. Bonyolultabb volt a helyzet az ipari és mezőgazdasági nagyüzemekben, ahol alig lehetett a közvetlen kapcsolatot elkerülni.

A hadifoglyok munkateljesítményük arányában munkapótlékban részesültek. Ez kiterjedt a hadi-, az állami- és magán célra munkát végző foglyokra egyaránt. A munkát a munkaadó becsülte fel s állapította meg, hogy a munkapótlék melyik fokozatát kívánja a foglyoknak készpénz formájában kiosztani. A honvédelmi miniszter 1915 júniusában a munkapótlék első fokozatát 20, a második fokozatot pedig 30 fillérben állapította meg. A nem katonai munkára alkalmazott hadifoglyok munkaadójuktól e mértéken felüli díjazásban is részesülhettek.[32]

A hadifogoly munkások kiadásáról 1916 elején nyomtatásban megjelent szabályzat módosította az addig érvényes rendelkezéseket. Ezúttal csak a munkapótlék minimumát és a kifizethető pótlék maximumát állapították meg. A legalacsonyabb napi munkapótlék 15 fillér volt, ipari üzemekben a 12 órán túli munkáért óránként 6 fillér járt. A munkaadó a rendes munka mértékét meghaladó teljesítményért magasabb pótlékot adhatott, megállapíthatott darabbért, szakmánybért, alkalmazhatott jutalomrendszert, de a napi teljesítményért csak 50 fillér fizethetett ki készpénz formájában. A fennmaradó összeget a hadifogoly javára írták, s azon többnyire a munkaadó útján nagyobb bevásárlást eszközölhetett. A munka befejezése után a fennmaradt összeget a törzstábornak utalták át.[33]

Idővel a hadifogoly munkások felhasználását szabályozó rendeletek, irányelvek módosultak. A lényeges változásokat tárcaközi értekezleteken vitatták meg és hagyták jóvá. Az 1916. január 17-én Budapesten rendezett tárcaközi értekezleten, amelyen Ghillany báró magyar földművelésügyi miniszter elnökölt, s a honvédelmi miniszter személyesen is jelen volt, a tavaszi mezőgazdasági munkaerő-szükséglet kérdéseit tárgyalták meg.

30 HL. HM. MG. B. oszt. 1916. 3602. alapsz. (373. cs. 4—10. fol.)
31 Uo.
32 OL. FM Ált. K—184. 1915—62—97384 (99212).
33 HL. HM. Mg. B. oszt. 1916. Mg. tétel 4330. alapsz. 23—24. o.

A magyar földművelésügyi miniszter bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a magyarországi mezőgazdaságtól katonai célokból nagymértékben vontak el munkaerőt, s ezek pótlása csak kétszer olyan számú hadifogoly munkába állításával volt lehetséges.[34] Az értekezlet a fő figyelmet a fogoly munkaerő iránti igény nyilvántartására s az igények alapján történő újrafelosztására fordította, körvonalazta a vármegyei és más törvényhatósági hadifogoly-bizottságok hatáskörét. Ezek a bizottságok a helyi szükségleteket mérlegelve, a kevésbé fontos munkákról a hadifoglyokat bevonták és átcsoportosították, hogy a magyar mezőgazdaság égető munkaerő-szükségletét enyhítsék.

1916 elején a hadifogoly munkások kiadásáról új szabályzatot bocsátottak ki. Ennek értelmében kétféle hadifogoly munkásosztagot szerveztek.

A mobil, nem állandó fogoly munkásosztagok a megyei, illetőleg törvényhatósági hadifogoly-bizottságok irányítása alá tartoztak. Ezek osztották el a rendelkezésre álló tartalékot, vonták vissza, irányították más területre stb.

A mobil osztagokba tartozó foglyokat felmondási kötelezettség nélkül alkalmazhatták a mező- és erdőgazdaságokban, valamint az egyes közmunkáknál.

A stabil osztagokhoz tartoztak a közmunkára kirendelt hadifogoly munkásosztagok, amelyeket a fölöttes hatóság szabad rendelkezésre nem engedett át. Ide sorolták az iparban, bányászatban foglalkoztatott hadifogoly munkásosztagokat addig az időpontig, ameddig az illetékes katonai hatóság alkalmazásukat illetően szerződést kötött.

A vármegyei hadifogoly-bizottságok mellett a katonai hatóságok érdekeit a hadifogoly felügyeleti tiszt képviselte.

A megnövekedett munkaerő iránti igény, a visszaélések és szökések korlátozásának szándéka szülte az óvadék bevezetését. A munkáltató minden hadifogoly után az alispáni, illetőleg a polgármesteri hivatalban 30 korona óvadékot volt köteles elhelyezni. Az óvadék az elhelyező számára elveszhetett és bírság címén a hadügyi igazgatás birtokába került, ha a munkaadó rosszul bánt a fogoly munkásokkal, rosszul szállásolta el és elégtelenül élelmezte őket, s az előírt egészségügyi szabályokat nem tartotta be. Az óvadék a munkáltató részére akkor is elveszett, ha a hadifogoly munkahelyéről megszökött.[35]

Az idézett szabályzat, hasonlóan az előző, e tárgyban kiadott rendeletek szelleméhez, kihangsúlyozta: „A hadifogoly munkásokra nézve a munkaidő, munkaszünet, rétegcsere, a rendes munkaidőn túl terjedő munkaidő, vasárnapi munkaszünet és a munkásvédelem tekintetében megfelelő alkalmazással általában ugyanazok a törvények és szabályok érvényesek, amelyek ugyanazon a helyen, ugyanazon munkára és ugyanazon körülmények között a szabad polgári munkásokra fennállnak. A hadifoglyoknak ebben az értelemben vett védelmét azok a közegek látják el, amelyek hasonló vonatkozásban a szabad polgári

[34] Kriegsarchiv. Wien. KM 10. Kgf. Abt. 1916. 10—11/86.
[35] HL. HM. MG. B. oszt. 1916. Mg. tétel 4330. alapsz. (Nyomtatvány) 3—4., 7—8. o.

munkások érdekében eljárni hivatottak és ezek a rendelkezések ugyanolyan módon betartandók."[36] A baleset- és betegbiztosítás nem vonatkozott automatikusan sem a hadifoglyokra, sem az őrlegénységre.

1916-ban a hadifogoly munkaerő az egyik legkomolyabb tartalékot jelentette a katonai és a polgári vezetés kezében. Elosztásuk és újraelosztásuk tárcaközi tanácskozásokon történt. A közös Minisztertanács ülésein többnyire a hadsereget terhelő élelmezésük kérdései szerepeltek. Miután a munkára kirendeltek nagy részéről a helyi hatóságok és a magánmunkaadók gondoskodtak, a hadsereg által beterjesztett élelmezési létszámadatokat nem lehet minden esetben a tényleges létszámnak felfogni. Az 1915. december 12-i közös minisztertanácsi értekezleten Tisza István említést tett arról, hogy 1915 júliusában a hadsereg élelmezési létszámában 600 000 hadifogoly szerepelt, akiknek a felét az év végén magánmunkáltatók élelmezték.[37]

Az 1916. október 16-án tartott közös minisztertanácsi ülésen a közös hadügyminiszter előterjesztésében 1916 szeptemberére vonatkozóan 1 147 000 hadifogoly szerepelt, akik közül 495 000 fő részesült a táborokban a hadsereg élelmezésében.[38] Következésképpen 652 000 hadifoglyot adtak ki a helyi törvényhatóságok útján állami intézményekhez, ipari vállalatokhoz, nagy- és középbirtokosokhoz (némely vidéken gazdag- és középparasztokhoz is) munkára. A hadrakelt élelmezési létszámban szereplő foglyokat részben a hadrakelt seregek hadtápterületén, vagy a hátországban közvetett vagy közvetlen katonai célú munkahelyeken alkalmazták. A tavaszi, nyári és őszi mezőgazdasági munkák alkalmával csak a munkára nem kötelezhető tisztek és legénység, valamint a betegek és rokkantak maradtak a táborokban (lásd a 2. számú táblázatot).

A hadifoglyoknak közvetlen katonai célú munkára való felhasználását a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló nemzetközi egyezmény — melyet 1913-ban emelt törvényerőre az Osztrák—Magyar Monarchia — megtiltotta. A tilalom megfogalmazása azonban alkalmat adott annak kijátszására. Az egyezmény mellékletének ide vonatkozó paragrafusában az alábbiakat olvashatjuk: „Az Állam a hadifoglyokat a tisztek kivételével rendfokozatukhoz és képességeikhez mérten mint munkásokat alkalmazhatja. Az ilyen munkák nem lehetnek túlságosak és nem állhatnak összefüggésben a hadműveletekkel."[39] Sok esetben nehezen volt megállapítható, mi állott szoros összefüggésben a hadműveletekkel, s már a háború első évében mindkét fél kimondottan katonai célokra is felhasználta a hadifoglyok munkaerejét. Erről tanúskodik a közös hadügyminiszter, Krobatin táborszernagy 1915. július 24-én kelt utasítása, mely a hadifoglyoknak

36 Uo. Szabályzat a hadifogoly munkások kiadásáról (Nyomtatvány), 8. o. A „rétegcsere" alatt a szabályzat szerzői műszakváltást értettek.

37 Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch—Ungarischen Monarchie (1914—1918.) . . . 323. o.

38 Uo. 419. o. — Az itt közölt élelmezési létszámban feltehetően mintegy 35 000 polgári fogoly is szerepelhetett. 1916 őszén jelentős számú hadifogoly tért haza a központi hatalmak által 1915-ben megszállt lengyel területekre. Számos rokkantat a Vöröskereszt csereakciója révén szállítottak vissza Oroszországba.

39 Magyar Törvénytár. 1913. évi törvénycikkek. XLIII. t. cz. 6. §. Budapest, 1914. 472. o.

2. sz. táblázat

KIMUTATÁS

a hadrakelt seregnél munkára kiadott hadifoglyok létszámáról 1917. január 1-én.[1]

Megnevezés	Hadifoglyok létszáma a hadrakelt seregnél				Összesen	Megjegyzés
	Orosz	Olasz	Szerb és montenegrói	Román		
1. Hds. ság.	—	—	—	—	—	
2. Hds. ság.	16 503	733	—	—	17 236	Lemberg, Lesiemice
3. Hds. ság.	11 286	—	—	—	11 286	Tuchla
4. Hds. ság.	15 558	3 604	766	—	19 928	
7. Hds. ság.	18 351	2 359	—	—	20 710	M. Sziget. Sz. Németi
XII. hdt. ság.	1 158	1 354	—	—	2 512	
9. Szállászcsop.	15 029	1 565	1 665	—	18 259	Czaple, Clebska
14. Szállászcsop.	15 128	224	122	—	15 474	Belgec, Tarnoszyk
16. Szállászcsop.	3 792	1 900	—	2 774	8 466	Brassó, Nszeben, Orsova
Krakkói vár	4 533	276	849	—	5 658	Dabie tü. laktanya
Przemysl hídfő	5 299	320	—	—	5 619	
Lublin-i M. G. G.	21 977	1 200	261		23 438	
Krakkó-i F. T. L.	1 021	38	1 015		2 074	
Összesen:	129 635	13 573	4 678	2 774	150 660	
Jenő fhg. hdm. p.	51 196	2 099	211	—	53 506	Gardolo, Bozen, Bruneck
6. Hds. ság.	35 696	—	2 304	—	38 000	Laibach, Assling
10. Hds. ság.	20 400	—	1 970	—	22 370	Klagenfurt
Összesen:	107 292	2 099	4 485	—	113 876	
Főpság. B. N-ben	17 247	1 994	1 700	—	20 941	Doboj
Cetinje-i M. G. G.	1 588	420	33	—	2 041	
Räcke őrgy. (hadtápközvetlen)	223	234	198	—	655	
Összesen:	19 058	2 648	1 931	—	23 637	
Mindösszesen:	255 985	18 320	11 094	2 774	288 173	

[1] Kriegsarchiv. W en. AOK. Op. Abt. 1917—1918. Fasc. 666; Kgf. 3/2. „1/1. 1917." fol. 1. Iratcsomó 9. sz. fsz. 15

hadi célra történő felhasználását szabályozta (lásd a 12. sz. dokumentumot).

Az iratból világosan kitűnik, hogy a hadifoglyok több esetben megtagadták a katonai célú munkát. Ezért a miniszter elrendelte, ha ilyen feladatok elvégzésére elegendő önkéntes nem jelentkezik, a szükséges létszámú hadifoglyot paranccsal kötelezik a hadimunka elvégzésére. Amennyiben munkamegtagadás fordulna elő, a szembeszegülők letörésére fegyveres erőt is igénybe lehet venni.[40] A fogoly munkásokat emellett a munka jellegét illetően megpróbálták félrevezetni, s amennyiben ez a kísérletük nem vezetett eredményre, azzal nyugtatták meg őket, hogy hazatérésük esetén nem fogják jelenteni a katonai célokból végzett munkát.

A cenzúrának azonban csak részben sikerült az információk külföldre kerülését megakadályozni.

A hadifoglyok nemzeti és szociális megosztása nemcsak előnyöket biztosított a Monarchia hadvezetőségének, hanem egyre több hátrányt és gondot is. Mint említettük, a lengyel—ukrán ellentét már a háború elején keresztezte a számításokat. A szociális demagógia, mely Oroszország uralkodó köreinek hatalmi helyzetét gyengítette, a Monarchiában a munkára alkalmazott hadifoglyok tömegeinek körében egyre kellemetlenebb következményekkel járt.

Theresienstadtban (Terezin) 1915. július 5-én 500 orosz hadifogoly tagadta meg a munkát. E tényről egy sztrájkra felhívó orosz nyelvű, kézzel írt röplap számolt be, melyet a Dunajec egyik vasúti hídján talált a járőr.[41]

A hadifogoly munkások tömeges, egész körzetekre kiterjedő sztrájkjának összehangolására tett kísérletek 1916-ban megszaporodtak. Június 18-án munkamegtagadást és hadifogoly lázadást jelentettek egy vecsési uradalomból.[42]

Június végén némely helyen a gazdag parasztok portái váltak a tűz martalékává, a gyújtogatással orosz hadifoglyokat gyanúsítottak, akik a helyi szegénységet a gazdagok ellen hangolták.[43]

Jelentések érkeztek arról is, hogy az orosz hadifogoly munkások a katonai szolgálat teljesítésének megtagadására szólítják fel a férfi lakosságot és intenzív antimilitarista propagandát folytatnak.[44]

1916 nyarán a központi feladat, amelyre a hadvezetőség a nélkülözhető hadifoglyok zömét összpontosította, a termés betakarítása volt. Az előjelekből ítélve a közös hadügyminiszter komolyan tartott attól, hogy a hadifoglyok lázadásokkal, gyújtogatásokkal és munkamegtagadásokkal megnehezítik az aratási munkák zavartalan lefolyását, súlyos veszteségeket okozhatnak a hadászati jelentőségű gabonatermés betakarításánál.

A várható hadifogoly megmozdulások elfojtása céljából Magyar-

40 HL. I. vh. i. HFB. 1915. 2323. sz. 5454. sz. 3454. cs. 1079. fol.
41 HL. I. vh. i. 117. cs. 2. Armee Etappenkommando. Reserv. Verlautbarung Nr. 27. vom 13. IX. 1915.
42 Vojensky Historicky Archiv. Praha. k. u. k. Divisionsgericht in Pozsony. Dšt. 964/1916.
43 Uo. Dšt. 992/1916.
44 Uo. Dšt. 1015/1916.

országon minden megyeszékhelyen, Ausztriában minden kiegészítő parancsnokságon egy tiszt parancsnoksága alatt külön karhatalmi alegységet állítottak fel, amelynek feladatát a közös hadügyminiszter 1916. június 21-én kelt bizalmas parancsában körvonalazta.[45]

A miniszter el kívánta kerülni az általános, egész ország területére kiterjedő statárium kihirdetését, s csak rendkívüli esetekben, egy bizonyos katonai parancsnokság körzetére tartotta célszerűnek ennek kiterjesztését.

A Hadsereg-főparancsnokság június 23-án kelt titkos parancsában utal arra, hogy egyre több jelentés érkezik a katonai parancsnokságoktól, hogy a mezőgazdasági munkára kivezényelt hadifoglyok passzív ellenállást tanúsítanak, sőt egyenesen megtagadják a munkát.[46]

A Hadsereg-főparancsnokság a hadifoglyok szervezett szabotázsa, munkamegtagadása és munkalassítása mögött az ellenséges hadvezetőség olyan irányú diverzióját kereste, mely a termés betakarításának meghiúsítására irányult. Ez azonban az esetek nagy többségénél nem volt kimutatható. A munkabeszüntetések többnyire a fogoly munkás bérköveteléseivel, a munkaidő csökkentésének, az ellátás javításának stb. igényével voltak kapcsolatosak, vagyis a hadifoglyok és a helyi munkásság sztrájkjainak okai az esetek nagy részében azonosak vagy hasonlóak voltak.

Abban az esetben, ha a nyomozás során kiderült, hogy a hadifogoly nem munkakörülményeinek megjavítása érdekében tagadta meg a munkát, hanem az aratást akarta meghiúsítani — s a sztrájkszervezőket sok esetben ebbe a kategóriába sorolták —, őrizetbe vették és mint zendülővel a nemzetközi szokás szerint az osztrák—magyar törvények alapján jártak el. A Katonai Büntető Törvénykönyv, amelyre az idézett parancs hivatkozott, háborúban lázító nyilatkozatért 3 évig terjedő börtönbüntetés kiszabását tette lehetővé. Statárium bevezetése esetén a rögtönítélő bíróság a zendülőt agyonlövetésre is ítélhette.[47]

Statáriális eljárásra, melyet többnyire helyben folytattak le, viszonylag ritkán került sor. Célja az elrettentés volt. Például a Budapest Székesfőváros Gázműveinél dolgozó közel 700 hadifogoly előtt június 24-én kihirdették azoknak a nevét, akiket az előző napokon zendülésért kivégeztek.

A hirdetményben a zendülésért elítéltek között Vszjevolod Kurocskin, Arsak Gabrijanec, Nyikolaj Iszakov, Bernszon Szelig közlegény és Száva Nyikolajevics Kolokol szakaszvezető neve szerepelt. Nyilvános rendzavarásért Anton Guzek gyalogost lőtték agyon, a többi név szerint feltüntetett kivégzett köztörvényes bűnöző volt.[48]

A statáriális eljárások kétélűeknek bizonyultak. A sztrájkoló hadifoglyok a munkaidő csökkentése, a bér felemelése mellett a statáriális

[45] HL. HM. Mg. B. oszt. 1916. 11886. alapsz. 373. cs. 76—79. fol.
[46] HL. I. vh. i. HFB. 1916. 1223. sz. 3453. cs. 560. fol.
[47] Katonai Büntető Törvénykönyv (fordítás németből). Budapest, 1888. 94—100. o.
[48] Fővárosi Levéltár. Budapest, Fővárosi Gázművek iratai. 1g. 37. d. 1916. 11. 102. cs. 954/1816. 4. fol.

eljárás bevezetése ellen is tiltakoztak. Nagybodakon például Ivacsics Vaszilij orosz fogoly szervezte 1916 júniusában a sztrájkot. A foglyok követelése: 12 órás munkaidő (eddig hajnali 3 órától naplementéig dolgoztak) és 1 koronát kitevő napszám. Ugyanekkor határozottan tiltakoztak 14 orosz hadifogoly kivégzése miatt.

A pozsonyi hadosztálybíróság a sztrájk miatt letartóztatott hadifoglyokat később felmentette, mert a tárgyaláson kiderült, hogy a helyi hatóságok visszaéltek a foglyok helyzetével és túlzottan ki akarták őket használni.[49]

1916 második felében Ausztriában és Magyarországon fokozódott az ipari és mezőgazdasági munkásság sztrájkmozgalma, ehhez szervesen kapcsolódott a mozgásszabadságban, jogaiban korlátozott hadifogoly munkások gazdasági és nem egy esetben kimutathatóan politikai követeléseikért folyó sztrájkharca. Bármennyire törekedtek a katonai szervek és a helyi hatóságok a hadifoglyok izolálására, az osztályharcban a helyi munkásság és a munkára kötelezett foglyok — felismerve közös érdekeiket — közeledtek egymáshoz.

Olyan objektív jelenség volt ez, amellyel a hadvezetőségnek egyre fokozottabb mértékben kellett számot vetnie. A háború első két évében az Osztrák—Magyar Monarchia hatalmába került foglyok zömét a cári Oroszország katonái és tisztjei tették ki, a hadifogoly politika kialakítását ezért főleg az orosz foglyokkal való bánásmód fejlődésén keresztül kíséreltük meg érzékeltetni.

1916 közepén a Bruszilov-offenzíva alkalmával elszenvedett súlyos vereség és Románia háborúba lépése a központi hatalmak ellen, a Monarchia akkori vezető politikusainak tekintélyes részét a megegyezéses béke elérésének híveivé változtatta. Az említettek késznek mutatkoztak a status quo alapján valamennyi antanthatalommal egyezkedni, a német hadvezetés viszont ekkor még nem adta fel a győzelem reményét. Tekintettel a cári udvar képviselőivel folyó tárgyalásokra, abban bízott, hogy Oroszországgal sikerül különbékét kötni s a keleti arcvonalon így felszabaduló erőit is a nyugati hadszíntérre csoportosíthatja át. A németek bizakodása az osztrák—magyar hadvezetésre is hatott, s az Oroszországgal kötendő különbéke eshetőségére való felkészülés meg is indult. Ennek kapcsán — többek között — kidolgozásra került a hadifoglyok kölcsönös kicserélésének első terve is.

A hadviselő imperialista hatalmak közötti megegyezéses béke útjainak keresése, a Monarchia hadifogoly politikájának egy új fejezetét nyitotta meg. Új tényező jelent meg a színen, az oroszországi forradalom, amellyel ugyan már a háború kezdetén számolt az osztrák—magyar hadvezetés, de jellegéről, méreteiről, célkitűzéseiről alig voltak elképzelései. A hadifogoly politika részben az oroszországi forradalom, részben az Ausztriában és Magyarországon megélénkült munkásmegmozdulások, parasztmozgalmak és katonai zendülések hatására módosult.

[49] Vojensky Historicky Archiv. Praha. K. u. k. Divisionsgericht in Pozsony. Dst. 1025/1916.

1.

URBAS KONZULNAK A KÜLÜGYMINISZTER RÉSZÉRE KÉSZÜLT TÁJÉKOZTATÓJA AZ UKRÁN KÉRDÉSRŐL, AZ AGRÁR- ÉS NEMZETISÉGI ELLENTÉTEK KÖLCSÖNÖS VISZONYÁRÓL, EGY UKRAJNAI PARASZTFELKELÉS ESÉLYÉRŐL

Bécs 1914. szeptember 1.

A jelenleg Oroszország területén kívül tartózkodó orosz állampolgárságú ukránok körében egy „Ukrajna Felszabadításának Szövetsége" elnevezésű szervezet alakult. Kiterjedt ukrajnai kapcsolataik révén ezen orosz államterület politikai körei képviselőinek lehet őket tekinteni.

E szövetség vezetői önkéntes elhatározásból kijelentették előttem, hogy hadseregünknek Ukrajnába történő bevonulása esetén közreműködnek abban, hogy honfitársaik felkeljenek Oroszország ellen és mellénk álljanak, feltéve, ha az ukrán parasztság (a parasztság 85%-a) számára a régtől áhított földreformot hozzuk, vagy legalábbis nem akadályozzuk meg őket ennek önálló végrehajtásában.

Ismeretes, hogy ez az agrárkérdés ismételten vitatott témája volt az első és a második Dumának, és maga Sztolipin is úgy nyilatkozott annak idején, hogy az agrárreformot Ukrajnában valamilyen módon végül is meg kell valósítani.[1] Nincs kizárva, hogy Oroszország, ha a további események folytán szorult helyzetbe kerül, egy Ukrajnában kirobbanó felkelés megakadályozása céljából maga proklamálja az agrárreformot. A mai Oroszország ukrán lakosságánál, vagy legalábbis annak nagy részénél, a nemzeti okok teljesen a gazdaságiak mögé szorulnak. Igen nagyjelentőségűnek tartom, hogy az ukrán kérdés e pillanatban számunkra előnyösen és ne hátrányosan alakuljon. Legjobb meggyőződésem szerint azonban ez teljesen attól az elhatározásunktól függ, hogy hogyan lépünk fel az agrárkérdésben. Bizonyára van a megvalósításnak egy olyan módja, amelyik nincs ellentétben jogszemléletünkkel, és kíméli a lengyel nagybirtokosok érzékenységét is. A legközelebbi alkalommal bátorkodom egy ilyen kompromisszumos tervet előterjeszteni.[2]

„Ukrajna Felszabadításának Szövetsége" a következő mellékelt felhívásokat bocsátotta ki. (Európa közvéleményéhez. A svéd néphez. A románokhoz. A bulgár néphez. A török néphez.)[3] Az utóbbi három kiáltvánnyal kapcsolatban a szövet-

1 *Sztolipin, P. A.* (1862—1911) — 1906-tól a cári kormány belügyminisztere, majd miniszterelnöke. Nevéhez fűződik az 1910 júniusában elfogadott agrártörvény. Ennek értelmében a faluközösségek földjét felosztották a parasztok között. A kormány célja az volt, hogy széles kulákréteg kialakításával megteremtse az önkényuralom politikai támaszát. Sztolipin a forradalom ellensége s az oroszországi rekáció egyik fő képviselője volt. Életét Kijevben egy eszer merénylő oltotta ki. Az általa kidolgozott agrárreform reakciós célkitűzései mellett a kapitalizmus fejlődését gyorsította meg a mezőgazdaságban. Az obscsinák (faluközösségek) földjeinek felosztása illúziókat szült a parasztok és kispolgárok között, akik nem egy esetben jótevőjüket látták benne s nem ismerték fel ellenforradalmi célkitűzéseinek lényegét.

2 A földreformra vonatkozó felhívásoknak sok ellenzője akadt nemcsak a lengyel földbirtokosok, hanem az osztrák és magyar arisztokrácia körében is. Az ellenzék táborába tartozott József főherceg, aki naplójában ezt írta: „... az utasításoknak azon részével, amely csak a lázításon dolgozik és az orosz tulajdont osztogatja, melyhez nekünk igazán nincs közünk, nem értek egyet és elítélem, de el lévén felsőbb helyről rendelve, nem tehettem ellene semmit sem." (*József* főherceg: A világháború, amilyennek én láttam. Összeáll. *Rubinthy Dezső*. IV. köt. Budapest, 1930. 555. o.)

3 A kiáltványok részletes ismertetésére nem térünk ki, csak ezek néhány jellegzetes vonására kívánjuk felhívni a figyelmet. Az Európa közvéleményéhez szóló kiáltvány megemlíti azt a tényt, hogy az ukrán nép két részre van szakítva. Egyik része a cári Oroszország, a másik Ausztria fennhatósága alatt él. Történelmi példákat hoz fel, hogy az ukránok függetlenségükért harcolva már fordultak segítségért a németekhez. Ukrajna függetlenségét követeli, ami a német expanziós törekvéseknek jobban megfelel. Ukrajnának Ausztriához való csatolásáról a kiáltvány szerzői hallgatnak, az osztrákokról mint szövetségesekről csak egyszer tesznek említést.

A románokhoz, bolgárokhoz és törökökhöz intézett felhívásában az említett népeket a szövetség központi hatalmakhoz való csatlakozásra szólította fel a cárizmus ellen vívandó közös harc érdekében. (Haus- Hof- und Staatsarchiv. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 8/b. Ukraina 1914. Karton rot 902. 3—8. fol.)

ség azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy nem lehetne-e a bukaresti, szófiai és konstantinápolyi diplomáciai képviseleteinknek közreműködniük abban — természetesen teljesen bizalmas módon —, hogy az illetékes sajtó nyomtatásban közölje őket?

Haus- Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse. Krieg 8/b. Ukraina. 1914. Karton rot 902. 17—18/a. foly. Német nyelvű géppel írt fogalmazvány.

2.

AZ OSZTRÁK—MAGYAR HADSEREG-FŐPARANCSNOKSÁG FELDERÍTŐ OSZTÁLYA VEZETŐJÉNEK, OSKAR HRANILOVIČ-CZVETASSIN EZREDESNEK TÁJÉKOZTATÓJA EGY ÖNKÉNTES UKRÁN ALAKULAT FELÁLLÍTÁSA ÉRDEKÉBEN FOGANATOSÍTOTT KATONAI INTÉZKEDÉSEKRŐL

Bécs 1914. szeptember 4.

Az ukrán felkelési mozgalom előmozdítása érdekében katonai részről a következő intézkedésekre került sor:

1. A lövészek megszervezésével megbízott Malik ezredes Lembergbe küldetik és egyúttal megbízatik, hogy az ottani katonai parancsnoksággal és a rutének vezetőivel közösen ukrán önkéntes osztagokat szervezzen.

A lembergi katonai parancsnokság propaganda célokra 200 000 koronát kapott. Továbbá 1700 Werndl-puskát szállítottunk Lembergbe a lövészek felfegyverzésére, lőszerrel együtt. A Hadügyminisztériumnak ismétlő fegyverek, valamint felszerelés elküldését indítványoztuk.

Az ukrán önkéntes alakulatba való belépés *feltételéül* a Hadsereg-főparancsnokság a *népfelkelő eskü* (Landwehr-Eid) letételét szabta meg toldalék nélkül.

2. Az ukrán néphez intézett felhívást az állami nyomdában ingyenesen nyomták (5000 példányt), futárpostával a Hadsereg-főparancsnokságra szállították, majd onnan továbbítás céljából Csernovicba, a tartományi csendőrparancsnoksághoz kerültek. Ezt az eljárást Zalisniak kérte. Innen nem állapítható meg, hogy a felhívások elérték-e céljukat? A felhívások oroszországi terjesztése Zalisniak dolga volt, aki erre a feladatra jelentkezett.

3. Prylowski képviselő propagandacélokra 15 000 koronát kapott a Nyilvántartó Hivataltól.[4]

*

Szeptember 1-ig mintegy 2000 ukrán lövész gyűlt össze Lembergben, akik fegyvert kaptak és kiképzésben részesültek. További gondoskodás nem történt róluk, mivel az *esküt még* nem tették le és csak ennek megtörténte után lehetett őket a cs. és kir. hadsereghez tartozónak tekinteni. Az oroszok kelet-galíciai előrenyomulása miatt a lembergi katonai parancsnokság Stryjbe irányította ezeket a lövészeket, ahonnan a Hadsereg-főparancsnoksághoz IX. 3-án távirat érkezett, hogy az esküt letették, mire elrendelték, hogy a katonai hatóságok elszállásolásukról és ellátásukról gondoskodjanak. A mai naptól (IX. 4.) a lövészek a cs. és kir. csapatokhoz kapcsolódva biztonsági szolgálatot láttak el.

*

Ami pedig az orosz területeken egy ukrán mozgalom lángra lobbantását illeti, a Hadsereg-főparancsnokság addig képtelen érdemleges gyakorlati intézkedések megtételére, amíg saját csapataink nem léptek a kérdéses területre. Már csak

[4] Békében a Nyilvántartó Hivatal (Evidenz-Büro) az osztrák—magyar hadsereg vezérkarának a szerve volt, háborúban a Hadsereg-főparancsnokság állományába került.

azért sem áll módunkban egy ilyen mozgalom megindítása, mivel — miként azt Lewicky, Trylowsky és Zalesniak urak maguk is kijelentették — a titkos küldöttek csak akkor juthatnak el Ukrajnába, ha a hermetikusan elzárt orosz határt csapataink már szabaddá tették.

A Hadsereg-főparancsnokság szívesen fogadta az ukránok által felajánlott támogatást — úgyszintén a lengyelekét is —, és semmilyen befolyásnak nem engedett teret az ügyben. Ha a támogatás ennek ellenére mégsem jutott tovább a kezdeti stádiumnál, akkor ennek oka inkább a Kelet-Galíciában időközben beállott eseményekben keresendő, mintsem a katonai tényezőkben.[5]

Végül szabadjon annak a véleményemnek kifejezést adnom, hogy a lövészalakulatba való további toborzás pillanatnyilag lehetetlen és hogy a teljesen iskolázatlan ukrán önkéntesek további odatódulása csak zavart jelentene a hadsereg számára, ezért tanácsos volna az ügy folytatását egyelőre abbahagyni.

Habár egy oroszországi akció Zalisniak részéről — például a Fekete-tengeri Flotta legénységének fellázítása[6] — most igen hasznos volna, mégis az odavezető utakat magának kell megtalálnia, katonai részről azokat nem tudjuk egyengetni. Szintúgy kifejezett szándéka a Hadsereg-főparancsnokságnak az ukrán vezetők támogatása. Hogy mekkora összeget kell erre a célra fordítani, azt döntse el a Külügyminisztérium.

Hranilovič ezredes

Haus- Hof- und Staatarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 8/b. Ukrajna. 1914. Karton rot 902. 38—39. fol. Német nyelvű, géppel írt hitelesített másolat.

5 A hadműveletek megindulása után a katonai hatóságok számos ukrán politikust és értelmiségit tartóztattak le, köztük olyanokat, akik a Habsburgok híveinek számítottak. 1914. augusztus 28-án Stürgh osztrák miniszterelnök táviratot intézett a Hadsereg-főparancsnoksághoz, amelyben felhívta a figyelmet, hogy a válogatás nélküli letartóztatások Kelet-Galíciában elkeseredést okoznak. Követelte a lojális elemek azonnali szabadon bocsátását, mivel az egész ukrán propaganda ezek fogvatartása mellett nem éri el a katonai szempontból is fontos hatását. Egy-két nappal később kelt feljegyzés megállapítja, hogy az ukrán osztrákbarát irányzatnak nincs talaja. Az ukrán néptömegek körében, az utóbbiak is már többnyire a russzofil elemek befolyása alatt állnak. (Haus- Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 8/b. Karton rot 902. 9—11. fol.)

6 Az orosz Fekete-tengeri Flotta fellázításának feladatából jelentős részt vállalt a Monarchia konstantinápolyi és bukaresti követsége. A tengerészek fellázítását az ogyesszai szociál-forradalmárok segítségével tervezték, akikkel ügynökök útján vették fel a kapcsolatot. A konstantinápolyi osztrák—magyar követ arról folytatott tárgyalásokat, hogy a fellázított orosz flotta hajóparkját miként lehetne eladni Törökországnak.

A Fekete-tengeri Flotta fellázítása sem 1914-ben, sem 1915-ben nem sikerült. (Haus- Hof- und Staatsarchiv. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 8/b. Ukraina, 1914. Karton rot 902. 130., 193., 194. fol.)

3.

GRÓF BERCHTOLD[7] KÖZÖS KÜLÜGYMINISZTER REJTJELZETT TÁVIRATA A SVÁJCI OSZTRÁK—MAGYAR KÖVETSÉGNEK, AMELYBEN KÖZLIK A HADÜGYMINISZTÉRIUMNAK A KATONAI ATTASÉ RÉSZÉRE SZÓLÓ UTASÍTÁSÁT, HOGY A HADIFOGLYOK KÖZÖTTI SZÉTOSZTÁS CÉLJÁBÓL SZEREZZEN BE OROSZ ÉS UKRÁN NYELVŰ FORRADALMI IRODALMAT.[8]

Bécs 1914. október 2.

Günther udvari tanácsos úrnak

[cenzurált.] [Titkos.]

Báró Gagern

Bern

66.

Bécs, 1914. október 2.

Rejtjelzett távirat.

Titkos. A katonai attasé a Nyilvántartó Hivataltól azt az utasítást kapta, hogy sürgősen szerezzen be Svájcban, főképpen Genfben, Ljubarszkin és ennek ismerősén, Peter Bensián keresztül ukrán és orosz forradalmi irodalmat az orosz hadifoglyok közötti szétosztás céljából. A csomagot Buchsig irodai tisztviselők továbbítsák, onnan pedig a posta útján juttassák el a Külügyminisztérium fedőcímzésével a Nyilvántartó Hivatalhoz. A futár- és szállítási kiadásokat kérem a szolgálati költségek terhére írni. Az elküldést ide jelentsék.

Kérem a következő távirat továbbítását dr. Ljubarszkinak:

„Ukrajna Felszabadítása Szövetségének elnöksége arra kéri Ljubarszki és Bensia urakat, legyenek segítségére a berni osztrák—magyar követségének orosz és ukrán irodalom beszerzésében."

Aláírás: *Skoropiss*
Berchtold

Haus- Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. Liasse Krieg 8/b. Ukraina. 1914. Karton rot 902. 106—107. fol. Német nyelvű kézírásos fogalmazvány.

7 *Berchtold,* Leopold gróf (1863—1942) — osztrák diplomata 1906 és 1911 között pétervári nagykövet, 1912-től 1915-ig osztrák—magyar külügyminiszter.

8 A Hadsereg-főparancsnokság felderítő osztálya — bár tudatában volt annak, hogy egy oroszországi forradalom előfeltételei érlelődnek — félt közvetlen kapcsolatba lépni a Svájcban élő orosz emigráns forradalmárokkal, annak ellenére, hogy ilyen irányú lehetőségekkel 1915. február elején rendelkezett. Közvetítőnek Karl Renner szociáldemokrata képviselőt, a későbbi osztrák köztársasági elnököt szemelték ki. (*Ronge, Max:* Kriegs- und Industriespionage. Zwölf Jahre Kundschaftsdienst. Wien, 1930. 176—177. o.)

A német és osztrák—magyar diplomaták Svájcban felvették a kapcsolatot a baloldali és centrista eszerekkel, akik politikai célkitűzéseik megvalósításához a cárizmus katonai vereségét tartották alkalmasabbnak. Ezek közé tartozott a centrista Csernov, a baloldai Natanson és Kamkov. Lausannéban Intellektuális Segélybizottságot alakítottak az osztrák—magyar és német táborokban sínylődő orosz hadifoglyok politikai, tudományos és szépirodalommal való ellátása érdekében. *Na csuzsbinje (Idegen Földön)* c. alatt 1915-től lapot adtak ki a központi hatalmak táboraiban élő foglyok részére, melyet nagy példányszámban terjesztettek.

Az eszerek és az osztrák—magyar, valamint német külképviseleti szervek közötti kapcsolat nem volt szilárd, elsősorban a sajtótermékek terjesztésére szorítkozott. A szociálforradalmár kiadványok terjesztését a közös Hadügyminisztérium 1917. július 4-én tiltotta be végérvényesen. (Öster. Kriegsarchiv. Wien. AOK GZNB Z. Abt. „E" Res 8299/2356.)

4.

A KÖZÖS HADÜGYMINISZTÉRIUMNAK A HADIFOGOLYTÁBOROK SZOLGÁLATI RENDJÉHEZ FŰZÖTT ÖSSZEFOGLALÓ BIZALMAS PÓTUTASÍTÁSA

Bécs 1914. október 19.

A hadifogolytáborok (hadifogoly tiszti állomások), felállítására, továbbá azok szolgálati működésére és a hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozó, eddig csak néhány katonai parancsnokságnak megküldött rendeleteket összefoglalva az alábbiakat közöljük:

1. *Parancsnoklási viszonyok*

A hadifogolytábor (hadifogoly tiszti állomás) parancsnokának vannak alárendelve a katonai parancsnokság által vezényelt állandó segédszemélyzeten kívül a hadifoglyok őrizetével megbízott osztagok is minden vonatkozásban, éspedig a fenyítői jogkör gyakorlása, az őrszolgálat szabályozása és a hadifoglyokkal való bánásmód szempontjából.

A hadifogolytábor (hadifogoly tiszti állomány) parancsnoka minden alárendelt tiszt és legénységi állományú személy felett, beleértve a hadifoglyokat is (Szolgálati könyv „Zu E—53" 8. cikkely, 9. oldal), egy csapatparancsnok (Szolgálati Szabályzat 1. rész, 668. pont) büntetőjogával rendelkezik.[9]

A hadifogolytábor (hadifogoly tiszti állomás) parancsnoka közvetlenül a katonai parancsnokság alá tartozik.

A jelentősebb eseményeket azonnal és közvetlenül (távíró vagy távbeszélő útján) tartozik jelenteni a katonai parancsnokságnak és a Hadügyminisztériumnak.

2. *A hadifoglyok nyilvántartása*

Egyes hadifogoly-szállítmányok beérkezése után a hadifoglyokat a magukkal hozott élelmezési okmányok (nyilvántartási jegyzékek stb.) alapján a táborparancsnokság azonnal tartozik nyilvántartásba venni.

A hadifoglyokról névjegyzéket kell készíteni, amelynek tartalmaznia kell mindazokat az adatokat, amelyek valamennyi személy azonosságának a megállapításához szükségesek.

Ezenkívül „Utasítások a hír- és nyilvántartó szolgálatra vonatkozóan a Közös Központi Nyilvántartóhivatal, Bécs (VII. Stiftskaserne) számára" szellemében szerkesztendő *névjegyzékeket* és előjegyzési lapokat minél előbb és lehetőleg valamennyi rovatot kitöltve haladéktalanul és *közvetlenül* meg kell küldeni a Közös Központi Nyilvántartóhivatalnak.

E névjegyzékbe csak azokat a hadifoglyokat kell felvenni, akik tartósan maradnak egy hadifogolytábor (hadifogoly tiszti állomás) állományában.

Azokról a hadifoglyokról azonban, akik átmeneti tartózkodásra a hadifogolyelosztó állomásokra érkeznek, *semmiféle* jegyzéket nem kell küldeni.

A jegyzékek elkészítésének meggyorsítása érdekében a lehetőség szerint írástudó hadifoglyokat is fel kell használni. Eközben fel kell hívni a hadifoglyok fi-

[9] A csapattestparancsnok a fegyelmi fenyítő hatalmat minden alárendeltje felett a legszélesebb körben, békében pedig a legmagasabb kiméretben gyakorolhatja.

A csapattestparancsnok (ugyanúgy, mint a hasonló fegyelmi fenyítő hatalommal felruházott parancsnokok) jogosultak arra, hogy az alárendelt parancsnokok fegyelmi fenyítő hatalmába beavatkozzanak oly formában, hogy minden tudomásukra jutott eset felett minden időben maguk ítélkezhessenek. Az alárendelt parancsnokok által kiszabott fenyítések mértékét jogosultak felemelni vagy leszállítani. Ezt azonban mindenkor írásban kell elrendelni. (1909. évben német nyelven kiadott A—10. a. jelzésű Szolgálati Szabályzat I. rész 668. pont.)

gyelmét arra, hogy ezáltal a Közös Központi Nyilvántartóhivatal számára lehetővé válik, hogy róluk és fogolytársaikról értesítést küldjenek hozzátartozóiknak.

E jegyzékek megszerkesztéséhez szükséges segédleteket, éspedig a Közös Központi Nyilvántartóhivatal (Bécs) kiszolgálására vonatkozó utasítások néhány példányát (ezen utasítások még esetleg szükséges példányait a Hadügyminisztérium 10. osztályától kell kérni), valamint a nyomtatványokból megfelelő készletet (az Überreuter katonai nyomtatványkiadó készíti ezeket) a katonai parancsnokságok adják ki az alájuk rendelt hadifogolytáborok (hadifogoly tiszti állomások) parancsnokságainak.

Azonkívül minden katonai parancsnokság, amelynek körletében hadifogolytáborok vagy hadifogoly tiszti állomások találhatók, távirati jelentést köteles beküldeni a Hadügyminisztériumhoz (10. oszt.) az egyes táborok hadifogoly-állományáról az alábbi minta szerint:

Minta:

Oroszok: ..... tiszt, ... legénység, ebből ..... fő lengyel*
és ..... fő mohemedán.

Szerbek: ..... tiszt, ... legénység, ebből ..... fő macedóniai, bulgár.

Montenegróiak: ..... tiszt, ... legénység.

Egyéb
Közülük:
Beteg:
Sebesült:
Gyengélkedő:

E jelentéseknek délelőtt 8 órára kell beérkezniük a Hadügyminisztériumhoz.

3. *A hadifoglyokkal való bánásmód*

a) *Általában*

A hadifoglyokkal való bánásmódra a Szabályzat II. fejezetének azok a részei a mérvadók, amelyek a törvényekre és szokásokra vonatkoznak háború esetén (Db. „Zu E—53", 4—7. oldal), valamint a hadtápelőírások határozatai. (Db. „E—57", 48. §. A szakasz.)

Az említett szolgálati könyveknek három-három példányát kapják a bécsi, innsbrucki, leitmeritzi és a grazi katonai parancsnokságok a felállítandó táborparancsnokságok közötti szétosztás céljából.

Az E—57-es szolgálati könyv átvételének igazolását közvetlenül a Hadügyminisztériumnak (5. oszt.) kell megküldeni.

A Hadügyminisztérium a „Zu E—53" 10. cikkelyben foglalt, a becsületszó alapján történő hadifogoly-elbocsátásra vonatkozó határozatok alkalmazásának a jogát magának tartja fenn.

A hadifoglyokat fiatal hadifogoly tisztek bevonásával taktikai egységekbe kell besorolni. A többi hadifogoly tiszt a Hadügyminisztérium rendelkezése szerint elkülönített állomásokon nyer elhelyezést.

A kezünkbe került egészségügyi személyzetet (orvosokat és ápoló személyzetet) nem szabad hadifogolyként kezelni, hanem csupán felügyelet alá kell helyezni őket. Elsősorban a hadifoglyok orvosi ellátására kell felhasználni őket.

Az orvosi szolgálat ellátásáért e személyek a K—4, 2. rész, 93. §-ban meghatározott ellátáson kívül azonos nagyságú pótlékot kapnak. Különösen köte-

* Csak azoknál, akiknél az hiteltérdemlően megállapítható. (Az iratban található megjegyzés — A szerk.)

lességtudó orvosoknak és egészségügyi személyzetnek a készültségi pótlék mértékének megfelelő pótlékot lehet még engedélyezni.

Az esetleges visszaminősítéseket a Hadügyminisztérium magának tartja fenn.

Ha a hadifoglyok között vannak még más személyek is, akik a „Zu E—53"-as szolgálati könyv C), III. fejezet, 9. cikkely értelmében nem hadifogolyként kezelendők, akkor ezt jelenteni kell — esetleg táviratilag — a Hadügyminisztériumnak, amely meghozza a további intézkedéseket e személyekkel való bánásmódot illetően.

Szökési kísérleteket minden szigorral meg kell akadályozni. Szükség esetén meg kell egyezni a polgári biztonsági hatóságokkal az azonnali igénybevételük kérdésében (lásd a 10. oszt. 11 736 titk./14. számú rendeletét is).

A rendet és fegyelmet minden rendelkezésre álló eszközzel fenn kell tartani. (10. oszt. 11 962. titk./14. számú rendelete).

Büntetőjogi vonatkozásban

a hadifoglyok a folyó évi július 28-i 4/II. oszt. 3201. számú körrendelet III. bekezdésének értelmében (Általános Rendeleti Közlöny — Normal Verordnungsblatt, 38. sz.) a következőknek vannak alávetve:

a) A linzi, freistadti és mauthauseni hadifogolytáborokban található hadifoglyok a hadosztály illetékességű bűnügyekben az innsbrucki hadosztálybíróság illetékes parancsnokának, dandár illetékességű bűnügyekben pedig az innsbrucki dandárbíróság illetékes parancsnokának;

b) Theresienstadt, Josefstadt és Alt Benatek táborainak hadifoglyai a theresienstadti hadosztály-, illetve dandárbíróságnak;

c) a grazi katonai parancsnokság körletében található hadifoglyok a grazi hadosztály-, illetve dandárbíróságnak;

d) a bécsi katonai parancsnokság körletében a tiszti állomások hadifogoly tisztjei a bécsi hadosztály-, illetve dandárbíróságnak.

b) *Egészségügyi rendszabályok*

Minden beérkező szállítmányt 5 napig el kell különíteni és minél előbb be kell oltani kolera elleni védőoltással. A szükséges oltóanyagot a Hadügyminisztériumtól (14. oszt.) kell igényelni. Járványok kitörésének megelőzése céljából a szükséges higiéniai rendszabályokat minden szigorral biztosítani kell.

A sebesült és beteg hadifoglyokat a katonai parancsnokság körzetének egy gyógyintézetében, lehetőleg a katonai parancsnokság székhelyén kell összegyűjteni.

Kezelésüket a 10. oszt. 1914. évi 6978. és 8226. számú rendeletei szabályozzák.

E két rendelet határozatainak módosítása szerint az ilyen hadifoglyokat felépülésük után a katonai parancsnokság utasítása szerint a legközelebbi hadifogolytábornak (hadifogoly tiszti állomásnak) kell átadni. Az ehhez szükséges megállapodást biztosítani kell.

c) *Munkásként való alkalmazásuk és felhasználásuk*

A hadifogoly legénységet, amennyiben az őrzési viszonyok azt lehetővé teszik, a táborban és a tábor közelében a legintenzívebben kell foglalkoztatni.

Mindenkor a tábor területén végrehajtandó hasznos munkákra, így az állásheljek készítésére, a tábor területén levő utak építésére és minden egyéb, a tábor javítását szolgáló munkák elvégzésére kell felhasználni őket. Eközben figyelembe kell venni katonai rendfokozatukat (társadalmi állásukat), továbbá szakképzettségüket és alkalmasságukat.

Ezenkívül a hadifoglyokat a „Zu E—53" 6. cikkelye (8. old.) alapján a táborban előforduló minden egyéb munkához (takarítás, favágás, konyhai munka stb.) feltétlenül fel kell használni.

Hadifoglyoknak táboron kívüli felhasználására (mezőgazdasági munkásként vagy ipari vállalatoknál) külön rendelkezések kerülnek kiadásra.

A hadifogolytáborokban, illetőleg a hadiigazgatás számára végzett munkák díjazása vonatkozásában a 10. oszt. 8598. titk/14. számú rendelete a mérvadó, amely szerint minden hadifogoly után, akit valamilyen munkához felhasználnak, napi 24 fillér munkapótdíjat kell felszámolni.

d) *Gazdasági-adminisztrációs határozatok*

Valamennyi katonai parancsnokság megkapta a *11. oszt. 1914. 9/12-i 4734. számú rendeletét.*

Az élelem adagjára és elkészítésére a 10. osztálynak a katonai parancsnokságokhoz megküldött 1914. 9/29-i 8598. számú rendelete tartalmazza az idevágó rendelkezéseket.

A hadifogolytáborok gazdasági-adminisztrációs szolgálatát az elöljáró katonai parancsnokságok szabályozzák. (Szolgálati könyv, 0—1 és 0—2.)

A hiányos ruházatú hadifoglyok számára a katonai parancsnokság rendelkezése szerint fehérneműt, ruházati cikkeket, cipőt, vagy csizmát, valamint a hideg ellen védő eszközöket megfelelő mennyiségben kell vásárolni.

Sürgős esetekben, vagy ha a szükséges cikkek nehezen szerezhetők be, a hiányzó mennyiséget a Hadügyminisztériumtól kell kérni, amely sapkából, evőcsajkából, evőeszközből biztonsági tartalékokkal rendelkezik. Szalmazsákok, fejpárnák és takarók kiutalása a Hadügyminisztérium által történik.

A munkadíjnak az élelmezés feljavítása céljából való felhasználására, tea szolgáltatására, valamint a kenyéradag felemelésére a 10. oszt. 8598. titk./14. számú határozatai a mérvadók.[10] Ez a rendelkezés tartalmaz támpontokat az egészségügyi pótlék engedélyezés felől is.

e) *A hadifoglyoknak*

anyanyelvükön való *levelezése* elé semmilyen egyéb akadályt nem kell állítani, mint csak azt, hogy katonailag cenzúrázva legyen.

Nyelvértő személyek hiánya miatt a Hadügyminisztérium szükségesnek tartotta, hogy a hadifoglyok levelezésének cenzúráját a Központi Nyilvántartó Hivatal Hadifogoly Tudakozó Irodáján, Bécs, I., Jasomirgott utca 6., kell koncentrálni, azonkívül a levelek továbbítását és kézbesítését a címzettekhez a központi iroda útján szükséges eszközölni.

A hadifoglyok levelezését a hadifogolytábor parancsnoka naponta összegyűjti és becsomagolva közvetlenül a jelzett tudakozó irodára küldi. Ajánlott leveleket nem lehet elfogadni.

Hadifoglyoknak és a hadifoglyoktól menő küldeménynek portómentességével kapcsolatban az *5/TB. oszt.* 1914. augusztus 6-i *2406. számú* rendeletére (41. sz. melléklet) utalunk.

Hadifogolytáborok (hadifogoly tiszti állomások) területére történő belépéssel kapcsolatban a 10. oszt. 11 339 titk./14. számú rendelete tartalmazza a szükséges határozatokat. Eszerint katonai személyek belépése az elöljáró katonai parancsnokság, polgári személyeké pedig a Hadügyminisztérium engedélyéhez van kötve. A Vöröskereszt hadifogolygondozó irodáinak tisztviselői esetenként kapnak belépési engedélyt.

A csapatok kirendelését a hadifoglyok őrzésére a Hadügyminisztérium intézi. A további elosztás a körlet területén levő hadifogolytáborok és tiszti állomások között az illetékes katonai parancsnokságokra tartozik.

[10] Az egész háború alatt alapvető élelmezési problémát jelentett az orosz hadifoglyok sajátos táplálkozási rendszere. Nem annyira a változatos étkezésre, mint a bő köleskására, a magyarországi normát is meghaladó kenyéradagra tartottak igényt. Az élelmiszer-ellátás nehézségeinek növekedésével arányban csökkenő kenyéradagok az orosz hadifoglyok számára súlyosabb megpróbáltatásokat jelentettek, mint más államok foglyai részére. E sajátos igényre az osztrák—magyar hadvezetőség is tekintettel volt, de kielégíteni nem tudta.

Idegen pénznemek beváltása koronára a 10. oszt. 11 004 titk/14. számú rendelete szerint történik.

Istentiszteletek tartására a lehetőségekhez képest időt kell biztosítani.

Azokat a kéréseket és panaszokat, amelyeket a táborparancsnokságok (hadifogoly tiszti állomások parancsnokságai) nem tudnak elintézni, szolgálati úton kell továbbítani.

A pozsonyi 1. katonai parancsnokságnak kiadott 10. oszt. 2971. titk. és 3860. titk/14. számú rendeletek ezzel hatályukat vesztik.

A mellékelt példányok az alárendelt vagy felállításra kerülő hadifogolytáborok parancsnokságai (hadifogoly tiszti állomások parancsnokságai) közötti szétosztásra szolgálnak.

E rendeletet megkapja minden katonai parancsnokság, továbbá tudomásulvétel végett a cs. kir. Honvédelmi Minisztérium és a magy. kir. Honvédelmi Minisztérium.

A miniszter nevében:
(olvashatatlan aláírás)
vezérőrnagy

Österreichisches Kriegsarchiv. Wien. KM. Kriegsüberwachungsamt. 1914. Res 7454. Német nyelvű, gépelt hitelesített másolat.

5.

A CS. ÉS KIR. HADÜGYMINISZTÉRIUMNAK A MAGYARORSZÁGI TÁBOROKBAN LEVŐ UKRÁN HADIFOGLYOK ELKÜLÖNÍTÉSÉRE ÉS A FELSŐ-AUSZTRIAI FREISTADTBA TÖRTÉNŐ ÁTSZÁLLÍTÁSÁRA VONATKOZÓ ELSŐ PARANCSA[11]

Bécs 1914. november 20.

10. oszt. 15 612. ü. sz.

Hivatkozva a 10. oszt. 14 227. titk./14. számú utasítására (kapták: a pozsonyi 1. katonai parancsnokság, a kenyérmező-tábori és dunaszerdahelyi hadifogolytábor parancsnokságai és a cs. és kir. Külügyminisztérium).

A freistadti (Felső-Ausztria) hadifogolytáborba kíséret mellett át kell szállítani a cs. és kir. Külügyminisztérium bizalmi férfiai által kijelölt orosz (ukrán) hadifoglyok közül:

1. a kenyérmező-tábori hadifogolytáborból még 1000 orosz hadifoglyot és
2. a dunaszerdahelyi hadifogolytáborból 900-at.

Az elszállításra kijelölt hadifoglyokat azonnal el kell különíteni és három hétig a legszigorúbb orvosi megfigyelés alatt kell őket tartani (vesztegzár tífuszjárvány miatt). Az elszállítást csak akkor szabad megkezdeni, ha a három hét alatt nem mutatkozik tífuszos megbetegedés az elkülönítettek között.

A transzportokat azután az illetékes táborparancsnokságok távbeszélőn jelentik a központi szállításvezetőségnek irányítás céljából. (A hadifoglyok állománya, a kíséret ereje és a menetkészültség.) Az irányítást a központi szállításvezetőség foganatosítja. A beérkezési adatokat a freistadti (Felső-Ausztria) hadifogolytábor közvetlenül kapja meg. A kíséretnek a hadifoglyok átadása után még az nap indulási helyére kell mennie. Visszairányításukat szintén a központi szállításvezetőség intézi.

A hadifoglyoknak az ágyneműt (takarókat, üres szalmazsákokat és fejpárnájukat) magukkal kell vinniük.

[11] Az ukrán és lengyel hadifoglyok kiválasztása és elkülönítése az orosz nemzetiségűektől már 1914. szeptember elejétől folyt. Az ukránokat Freistadtba, a lengyeleket Olmützbe irányították. Freistadtba kérték magukat a grúzok, ahol az orosz sovinizmus kevésbé zavarta őket. (Öst. Kriegsarchiv KM. 10. Kgf. Abt. 1914. 2/59., 2/84—7.)

Kapják: az 1. pozsonyi és az innsbrucki katonai parancsnokságok, továbbá a dunaszerdahelyi, freistadti (Felső-Ausztria) és kenyérmező-tábori hadifogolytáborok közvetlenül, valamint tudomásulvétel végett a központi szállításvezetőség és a cs. és kir. Külügyminisztérium.

Haus- Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 8/b. Ukraina. 1914. Karton rot 902., 404. fol. Német nyelvű gépelt másolat.

6.

TISZA ISTVÁN MINISZTERELNÖK[12] LEVELE A MONARCHIA KÜLÜGYMINISZTERÉHEZ, BERCHTOLD GRÓFHOZ, AMELYBEN JAVASOLJA, HOGY A TÁBOROKBAN AZ OROSZ HADIFOGLYOKAT A CÁRI KORMÁNY SZÁMÁRA KELLEMETLEN IRÁNYBA BEFOLYÁSOLJÁK

Budapest 1914. december 18.

Kedves Barátom!

Mellékelten küldök Neked egy emlékeztető feljegyzést,[13] amely érdekes híreket tartalmaz a Monarchia szláv hadifoglyai közötti kifejtett orosz agitációról. A dolognak már önmagában véve is sok valószínűsége van, s mindenesetre megérné a fáradtságot, hogy közelebbről utána járjunk és azon elmélkedjünk, mi módon viszonozhatnánk az oroszoknak ezt a szívességét.

Bizonnyal nehéz az itteni orosz hadifoglyok között forradalmi propagandát kezdeményezni, azonban mégis befolyásolni lehetne őket egy Oroszország számára kellemetlen irányban.

Őszinte nagyrabecsüléssel
Híved *Tisza*

Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min des Äussern. Pol. Arch. Liasse Krieg 8/b. Ukraina. 1914. Karton rot 902., 554. fol. Német nyelvű géppel írt eredeti.

7.

URBAS KONZULNAK TISZA ISTVÁN MINISZTERELNÖK DECEMBER 18-ÁN KELT LEVELÉRE A KÜLÜGYMINISZTÉRIUM NEVÉBEN ADOTT BIZALMAS TÁJÉKOZTATÓJA AZ OROSZ HADIFOGLYOK KÖRÉBEN MEGINDULT PROPAGANDÁRÓL

Bécs 1914. december 24.

E. Urbas konzultól
1914. XII. 24-én

Titkos.

Az a gondolat adott alkalmat az orosz hadifoglyok politikai megdolgozására, hogy az ukrán származású hadifoglyok között esetleg olyan személyeket találjunk, akik azután titkos küldöttként felhasználhatók. Ennek megfelelően ezt az elő-

12 Gróf Tisza István (1861—1918) 1903 és 1905 között, majd 1913-tól 1917-ig magyar miniszterelnök, 1910-től a Nemzeti Munkáspárt vezetője, a finánctőkével összefonódott magyar nagybirtokos osztály jellegzetes képviselője.

13 Tisza leveléhez az indítékot Fried Pál budapesti orvos 1914. december 10-én kelt levele szolgáltatta, melyben egy lap szerkesztőségének az orosz fogságba esett osztrák—magyar illetőségű szláv hadifoglyok politikai szervezkedéséről számol be. A lap szerkesztősége a levelet eljuttatta a magyar miniszterelnökhöz.

vigyázatosságot és taktikát, valamint az idegen psziché pontos ismeretét igénylő munkát az „Ukrajna Felszabadítása Szövetségének" szervezetére bíztuk. Ez azoknak az ukrán emigránsoknak az egyesülete, akik a háború kitörésekor Angliából, Svájcból és Lembergből Bécsbe érkeztek, hogy felajánlják szolgálataikat a Külügyminisztériumnak.

A tulajdonképpeni propagandamunka megkezdése elsősorban azért húzódott el, mert előbb sikerének két előfeltételét kellett biztosítani: 1. A hadifoglyok anyagi helyzetének a javítását. Kezdetben ugyanis — mivel a hadvezetőség nem számított a hadifoglyok ilyen magas számára — igen nyomorúságos volt az elszállásolásuk. 2. A hadifoglyok nemzetiség szerinti szétválasztását. Külön hadifogolytábort kaptak a lengyelek, az ukránok és a grúzok (Freistadtban, Felső-Ausztriában). A mohamedánokat is elkülönítik.

„Ukrajna Felszabadításának Szövetsége" elsősorban természetesen az ukrán hadifoglyok körében tevékenykedett. A kompetens katonai hatóságok hozzájárulásával a szövetség bizalmi férfiai napokon, sőt heteken keresztül az ukrán hadifoglyok között tartózkodtak, honfitársakként érintkeztek velük és a mi szellemünkben világosítják fel őket. A szövetség kiad egy kifejezetten hadifoglyok számára szerkesztett ukrán nyelvű újságot *„Vistnik"* címmel, amely haditudósításokat is tartalmaz. Röviddel ezelőtt az ukrán hadifogolytáborokban hozzáfogtak egy rendszeres oktatás, valamint egy görögkatolikus lelkészet megszervezéséhez.

Az utóbbi időben megkezdte a szövetség propagandájának kiterjesztését a nagyorosz hadifoglyokra is. A bécsi egyetem Kelet-Európai Intézetéből kiválasztásra kerültek az erre a célra különösen alkalmas, előadásmódjukban igen hatásos cárellenes tendenciájú politikai írások, amelyek utánnyomása több ezer példányban megtörtént, és rövidesen szétosztásra kerülnek.

Pro domo

E munka folytatása pillanatnyilag bizonyos mértékig kérdésessé vált, mivel az „Ukrajna Felszabadításának Szövetsége" szervezetének osztrák belpolitikai okok miatt el kellett hagynia a Monarchiát. E munkának az irányítását a hadifogolytáborokban, ami eddig a Külügyminisztérium kezében volt, a jövőben a Nyilvántartó Hivatal (Evidenzbüro — A ford.) veszi át.

(az aláírás hiányzik.)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. Liasse Krieg 8/b. Ukraina. 1914. Karton rot 902. 558—560. fol. Német nyelvű kézírásos fogalmazvány.

8.

A CS. ÉS KIR. KÜLÜGYMINISZTÉRIUMNAK A CS. ÉS KIR. HADSEREGFŐPARANCSNOKSÁGHOZ RENDELT KÉPVISELŐJE FELTERJESZTI BURIÁN ISTVÁN KÜLÜGYMINISZTERNEK A MONARCHIÁBAN INTERNÁLT OROSZ HADIFOGLYOK POLITIKAI BEFOLYÁSOLÁSÁNAK LEHETŐSÉGEIT KÖRVONALAZÓ ELŐADÁS KIVONATÁT

Teschen 1915. január 25.

1744. sz.

Tárgy: A Monarchia területén internált orosz hadifoglyok politikai befolyásolása.

Melléklet: 1.

Báró Burián őexcellenciájának, a cs. és kir. ház, valamint a külügyek miniszterének!

A cs. és kir. 32. gyaloghadosztály parancsnoksága felterjesztette a cs. és kir. Hadsereg-főparancsnoksághoz „esetleges felhasználásra" dr. *Polyák István* tartalékállományú főhadnagy expozéját, amely egy sor jelentéktelen, vagy kifejezetten számításba sem vehető politikai és adminisztratív jellegű javaslat mellett tartalmaz néhány gondolatot a Monarchia területén internált orosz hadifoglyok körében kifejtendő propaganda-tevékenységet illetően is.

Eltekintve attól, hogy Polyák főhadnagynak ezek az utóbbi javaslatai némi érdeklődést keltettek bennem, tisztelettel megküldöm excellenciádnak a kérdéses expozé vonatkozó részeinek egy másolatát, mivel a Hadsereg-főparancsnokság értesíti a nevezett tartalékos tiszt fejtegetéseiről a cs. és kir. Hadügyminisztériumot, a 10. osztályt és a Hadifelügyelő Hivatalt is.

(olvashatatlan aláírás)

Melléklet az 1744-es számhoz.

Másolat!

Kivonat

a tartalékállományban levő Polyák főhadnagy expozéjából.

A Monarchia területén ez idő szerint már közel 170 000 legénységi állományú orosz hadifogoly található valamennyi kormányzóságból. Ezeknek megfelelő módon történő felvilágosítása a háború valódi okairól és az orosz nép sanyarú állapotáról, alátámasztva a hadifoglyok jelenlegi jó bánásmódjával és ellátásával, hozzájárulhatna ahhoz, hogy a háború utáni időkben tartósan gyengítse az orosz bürokrácia és a pánszláv körök hatalmát, valamint befolyását s felrázza a népet ájultságából.

A hadifoglyok nagy része bizonyára nem tud se írni, se olvasni, és ezért a megfelelő elbeszélések, újságok, röplapok terjesztése csupán a hadifoglyok egy részénél vezetne célhoz, ezért annál inkább célszerű lenne az analfabétákhoz tanítói hivatású, nyelvismerettel rendelkező altiszteket vagy közkatonákat vezényelni, akik az olvasás és írás megtanítása mellett minden lehetőséget felhasználhatnának arra is, hogy egy, a néplélektan figyelembe vételével megszerkesztett instrukció alapján a hadifoglyokat ügyesen felvilágosítanák, hogy ezek lehetőleg meggyőződéses leleplezőivé váljanak az orosz uralkodó körök belső és külső törekvéseinek.

Eközben a következőket kellene figyelembe venni: a hadifoglyokat ügyes módon Monarchiánk távolabbi politikai céljai eszközévé kellene kiképezni, anélkül, hogy ennek tudatában lennének.

Nemcsak az ukránoknál, lengyeleknél és a zsidóknál, hanem a livónoknál, a kurlandiaknál[14] és észteknél, kozákoknál, cserkeszeknél, grúzoknál, tatároknál, kalmüköknél és az Orosz Birodalom többi mohamedán[15] és ázsiai* népeinél tulajdon nemzeti sajátosságaik, valamint erényeik felismertetésén, és ebből következően nemzeti önérzetük, kultúrájuk és függetlenségi törekvéseik megteremtésén kell munkálkodnunk, párosulva annak tudatosításával, hogy az általános védkötelezettség időszakában csak az érdekelt népek egyöntetű lelkesedésével lehet háborút viselni, és hogy ez alól egyedül Oroszország jelentett kivételt, ahol a bürokrácia mindenhatósága valamennyi kulturális intézményt, mint az iskolát,

[14] Kurland a Rigai-öböltől nyugatra és délnyugatra fekvő lett és litván fennsík a Baltitenger partvidékén.

[15] A forrásban itt Finnországra, Litvániára és Lettországra történik hivatkozás. Egyik nép sem kimondottan ázsiai, a finnek elődei is több ezer éve éltek az urálontúli őshazájukban. Nyilvánvaló, hogy az expozé szerzője felületesen ismerte a cári birodalom népeinek történetét, azoknak eredetét.

* Finnország, Litvánia, Lettország (Polyák főhadnagy megjegyzése — A szerk.)

a sajtót, az irodalmat tendenciózus, hazug, a hatalmon levők érdekeinek megfelelő irányba kényszerített, és ezáltal az Orosz Birodalom népeinek millióit saját, igazi érdekeiket illetően tudatlanságra nevelve a legkíméletlenebb és a legirgalmatlanabb módon áldozta fel a hatalmon levők bírás- és uralomvágyának, érdekeikkel szöges ellentétben a felszabadítás hamis szólamával kényszerítette a szabad kultúrnépek elleni harcra.

Megbízható jellemű galíciai és bukovinai illetőségű, nyelvtudással rendelkező népszónokokat és népi írókat kellene e célra felhasználni. Megfelelő tartalmú rövid népi elbeszélésekkel, versekkel vagy dalokkal könnyen lehet eredményt elérni s azt tartóssá tenni.

Egy ilyen akció hatását természetesen nem szabad túlbecsülni, az anyagi ráfordítás értékét azonban messze meghaladhatja, ha a hadifoglyok visszatérésük után a Monarchiában szerzett benyomásaikat az Orosz Birodalomban széles körben elterjesztik.

A másolat hiteléül:
Olvashatatlan aláírás

Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 19/a. Karton rot 937. 16/a. 17., 18. fol. Német nyelvű gépelt eredeti, az expozé német nyelvű, gépelt hitelesített másolat.

9.

A KÖZÖS HADÜGYMINISZTÉRIUM ÁTIRATA A KÜLÜGYMINISZTÉRIUMNAK A MOHAMEDÁN OROSZ HADIFOGLYOKNAK A TÖRÖK HADSEREGBE TÖRTÉNŐ TOBORZÁSÁRÓL

Bécs 1915. február 8.

A folyó évi I/27-i 654. számú becses jegyzékre a Hadügyminisztérium tisztelettel közli, hogy hozzájárul a mohamedán vallású orosz hadifoglyok közötti propagandaakcióhoz, amit a cs. és kir. konstantinápolyi nagykövet javasolt.

Egyidejűleg utasítást kapnak a hadifogolytáborok parancsnokai arra, hogy a mohamedán hadifoglyok nemzetiségéről statisztikai adatokat küldjenek be a Hadügyminisztériumba. Az összegyűjtött anyagot azután a cs. és kir. minisztérium rendelkezésére bocsátjuk.

A legtöbb hadifogolytáborunkban pillanatnyilag fellépő fertőző betegségek következtében jelenleg sajnos, lehetetlennek látszik a közvetlen kapcsolat megteremtése az orosz hadifoglyokkal. A Hadügyminisztérium mindenesetre megállapítja majd az időpontot, amikor a hadifogolytáborok meglátogatása az ifjú török bizottság által kiküldött bizalmi emberek számára a legalkalmasabb.

Kellő tájékoztatás céljából közlöm, hogy a Hadügyminisztérium annak idején (1914 december elején) jelentést kért az 1. pozsonyi katonai parancsnokság körletében található mohamedán vallású orosz hadifoglyok hangulatáról. Míg az e katonai parancsnokság körzetében levő mohamedán vallású hadifoglyok részéről a „szent háború" meghirdetése egyáltalán nem váltott ki érdeklődést, addig a Hadügyminisztérium más hadifogolytáborokból — többek között a leitmeritzi katonai parancsnokság körletéből — olyan jelentést kapott, hogy a mohamedán vallású orosz hadifoglyok közül több százan a Törökországba távozás kérésével álltak elő, hogy Oroszország ellen harcolhassanak.

Krobatin táborszernagy

Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 19/a. Karton rot. 937. 24. fol. Német nyelvű gépelt eredeti.

10.

TISZA ISTVÁN MINISZTERELNÖK LEVELE BURIÁN ISTVÁN KÖZÖS KÜLÜGYMINISZTERHEZ A BUDAPESTI MOHAMEDÁN HITKÖZSÉG LELKÉSZÉNEK, ABDUL LATIVNAK AZ OROSZORSZÁGI MUZULMÁN KATONÁK ÉS TISZTEK KÖZÖTT VÉGZENDŐ PROPAGANDA TEVÉKENYSÉGE TÁRGYÁBAN

Budapest 1915. április 27-én

Nagyságos báró, miniszter úr!

Abdul Lativ, a budapesti muzulmán hitközség papja, aki egyszersmind lektor a helybeli egyetemen, abbéli készségét fejezte ki hivatalom előtt, hogy szívesen ellátogatna a magyarországi fogolytáborokba, hogy az ott őrzött muzulmán vallású tatár, cserkesz és türkmén foglyokat maga mögé gyűjtvén, tudomásukra hozza a szultán kalifa által Oroszország ellen kihirdetett szent háborút, a dsihadot, de egyszersmind fölvilágosítsa s kitanítsa a muzulmán vallású foglyokat a szent háború jelentőségéről, hogy az ekként kitanítottak azután szabadon bocsátván Konstantinápolyon keresztül szülőföldjükre, a Kaukázusba és Krímbe küldessenek, hogy ott földieiknek a szent háború kihirdetését tudomásukra hozzák, a szent kötelességek teljesítésére bírják, amelyet a dsidah minden igazhivő muzulmánnak előír.

Midőn Abdul Lativnak a készségét és tervét Nagyméltóságod tudomására hozom, amennyiben az Nagyméltóságod helyeslésével találkoznék, méltóztassék a hadügyminiszter úrral e kérdésben érintkezésbe lépni és a vele folytatott tárgyalás eredményéről engem értesíteni.[16]

Megjegyzem, hogy Abdul Lativ útiköltségének megtérítése mellett, megbizatásáért csak mérsékelt napidíjra tartana igényt

Tisza

Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. Liasse Krieg 19/a Karton rot. 937. 168. fol. Magyar nyelvű gépelt eredeti.

16 Abdul Lativ Tisza István miniszterelnöknek az 1915. július 28-án kelt utasítása szerint, a közös Külügyminisztérium hozzájárulásával, a Hadügyminisztérium engedélyével végzett propagandatevékenységet a cári hadsereg mohamedán vallású fogsába esett katonái között. [Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. d. Äussern. Pol. Arch. Liasse Krieg. 19/a. Karton rot 937.. 192 fol.]

Lativ a későbbiekben részletesen beszámolt a magyar miniszterelnöknek és az illetékes szerveknek a magyarországi és ausztriai propagandakörútjainak eredményéről.

Az osztrák—magyar szervek 1914 őszétől rendszeres kapcsolatban álltak a török hatóságokkal, a Külügyminisztérium és a Hadügyminisztérium megbízottai a hadifogolytáborokban verbuválták a mohamedán vallású hadifoglyokat, akik a cári csapatok katonáiként estek fogságba, s közülük az önként jelentkezőket átadták a török kormánynak. A volt foglyokat polgári ruhával látták el, névsorba vették, többnyire kollektív útlevéllel irányították őket Bulgárián keresztül a török fővárosba. Ezek között voltak olyanok, akiket a cári seregek hátországának felbomlasztására, vagy az orosz csapatok elleni harcra használtak fel. [Az érintett kérdésre vonatkozó iratok: Haus- Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. d. Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 19/a.]

11.

RÉSZLETEK A HONVÉDELMI MINISZTÉRIUMNAK A MEGYEI ÉS VÁROSI TÖRVÉNYHATÓSÁGOKHOZ INTÉZETT KÖRLEVELÉBŐL A HADIFOGOLY MUNKAERŐ FELHASZNÁLÁSÁNAK SZABÁLYAIRÓL ÉS FELTÉTELEIRŐL

Budapest 1915. június 11.

Hogy a hadifoglyok munkaereje intenzívebben kihasználható legyen, a hadifoglyok kiadása körüli eljárás, illetőleg a hadifoglyok munkába adása a cs. és kir. hadügyminister úrral egyetértőleg ezennel a következőleg szabályoztatik:

Az egy munkaadó részére kiadandó hadifoglyok legkisebb száma 200-ról 30-ra szállíttatik le abban az esetben, ha: a munkaadó megfelelő őrzésről gondoskodik, továbbá ha a megfelelő őrzés iránt felelősséget vállal és ha kinyilatkoztatja, hogy a szökésben levő hadifoglyok előállítása körül felmerülő költségeket megtéríti.

A hadifoglyok őrzésére népfölkelő esküre kötelezett polgári és hadastyán egyleteken kívül — melyek egyéb szolgálatra kirendelve nincsenek — igénybe vehetők, Magyarországra nézve a magyar királyi belügyminiszter úr 1914. évi 4220/biz. szám alatt kiadott rendelete alapján, Horvát-Szlavón országokra nézve pedig a kormánybiztosok rendeletei alapján alakult polgárőrségek, továbbá az erdőőrszemélyzet felesketett tagjai, valamint felesketett mező-, erdő-, vagy szőllőőrök.

Amennyiben az őrszemélyzet ilyen módon ki nem állítható, erre a célokra olyan egyéb alkalmas férfi személyek is felhasználhatók, akik a munkaadó által részükre kiszolgáltatott lőfegyverekkel bánni tudnak, akiknek politikai és egyéb megbízhatóságát a közigazgatási hatóság írásbelileg igazolja, továbbá akik a fegyverhasználatról és annak az érvényben levő törvények szerinti jogkövetkezményeiről az illetékes közigazgatási hatóság részéről kioktattatnak és akik az „őrszemély"-i minőségben teljesítendő szolgálatuk szempontjából a közigazgatási hatóság részéről megeskettetnek.

Az ilyen őrszemélyek szolgálatuk tartama alatt Magyarországon: vörös-fehér-zöld, Horvát-Szlavón országokban pedig: vörös-fehér-kék karszalagot tartoznak bal karjukon viselni.

Hogy ezen karszalag a népfölkelők karszalagjától megkülönböztessék, az őrszemélyek karszalagja közepén körülbelül 2 cm nagyságú fém vagy szarugombbal látandó el.

Az őrszemélyzet létszáma a helyi körülményektől függ, általában azonban a hadifoglyok számának 15%-ában állapíttatik meg.

Olyan kérvényekhez, melyekben 200-nál kevesebb hadifogoly kiadását kérik, az első fokú közigazgatási hatóság az iránti igazolása csatolandó, hogy a kellő őrizetről a jelen alapelvek értelmében gondoskodás történt.

200-on aluli munkáscsoportokhoz a katonai rendfenntartás végett egy altiszt és 1—2 katona fog vezényeltetni, ezek azonban a tulajdonképpeni őrzési szolgálatra föl nem használhatók.

A hadifoglyok mellé a fogolytáborból a munkáltatási helyre és a befejezett munka után az onnét való visszaszállításhoz azok a hadifogolytáborok, ahonnét a hadifoglyok kiadatnak — illetőleg ahová azok bevonulnak —, körülbelül a hadifoglyok 5%-ának megfelelő kísérő őrséget adnak.

II. *A katonai parancsnokságok és hadifogoly parancsnokságok hatáskörének a hadifoglyok gyorsabb kiadhatása céljából való kiterjesztése:*

1. Hogy a hadifoglyokat kérő folyamodványok gyorsabban legyenek elintézhetők, a katonai parancsnokságok, illetőleg a hadifogolytábor parancsnokságok felhatalmaztatnak arra, hogy 30-tól 200-ig terjedő munkáscsoportok kiadása iránt saját hatáskörükben intézkedjenek.

200-nál több hadifogoly kiadása iránti kérvények felett azonban a cs. és kir. Hadügyminisztérium dönt.

200-nál kevesebb hadifogoly kiadásánál a hadifelügyeleti bizottság véleményének kikérése elmarad, ellenben a hadifoglyok kiadása minden ilyen esetben, a katonai parancsnokságok részéről az illetékes főispánnal, a hadifogolytábor parancsnokságok részéről pedig a járási tisztviselővel egyetértőleg szóbelileg (telefon útján) tárgyalandó s a tárgyalás eredménye a vonatkozó ügydarabra rávezetendő.

Amennyiben a hadifoglyok munkáltatási helye a hadtápkörletbe esik, az északi hadszínteret illetőleg még a hadtápfőparancsnok (E. O. K.), a délnyugati hadszínteret illetőleg a délnyugati harctér parancsnokság (Kommando der Südwestfront), a déli hadtápkörletben pedig a zágrábi cs. és kir. katonai parancsnokság véleménye is esetenként kikérendő.

A közigazgatási hatóságoknak a hadifoglyok kiadása körüli befolyása a politikai, szociálpolitikai és egészségügyi tekintetek elbírálására terjed ki.

Politikai tekintetben elbírálandó, hogy a hadifoglyok kiadása által nem kell-e nem kívánatos következmények beálltától tartani. Hadifoglyok kiadása szláv nemzetiségek által lakott vidékekre elvből nem engedélyeztetik, azokban a kivételes esetekben azonban, ha hadifoglyoknak ily területekre való kiadása a katonai és polgári hatóságok előtt aggályosnak nem mutatkozik, a hadügyminiszter döntése kérendő ki.

A *szociálpolitikai* tekintetben a közigazgatási hatóságok bírálják el, hogy a hadifoglyok kiadása következtében nem áll-e a munkapiacon konkurrencia elő.

Hadifoglyokat kiadni elvileg akkor kell, ha hazai munkaerők (menekültek, kitelepítettek) rendelkezésre nem állanak, vagy ha oly állami és közmunkákról van szó, amelyek a vele járó nagy kiadások miatt egyébként egyáltalában nem volnának megvalósíthatók. (Kars[z]t javítás, újraművelés, mocsárelvezetés stb.)

Hadifoglyoknak ipari üzemek részére való kiadása körül ezen felül figyelembe veendő, hogy

a) a munkábaállítás helye forgalmas városokon kívül essék,

b) a hadifoglyok a hazai munkásságtól elkülönítve használtassanak munkára,

c) a lakossággal való mindennemű érintkezés, úgy az elszállásolás, mint a munkahelyre való be- és kivonulás alkalmával megbízhatóan elkerültessék.

Hadifoglyoknak a 21 000/Abt. 10. számú hadügyminiszteri rendelettel kiadott 1. számú minta szerinti szerződés alapján köz- (nem állami) munkára való igénybevételénél a közigazgatási hatóságok elbírálni tartoznak, hogy a kérdéses munka tényleg a köz érdekében van-e, vagy pedig magán munkáról van-e szó, amelynél a III. mintájú szerződésforma alkalmazandó.

Egészségügyi tekintetben a közigazgatási hatóság részéről megállapítandó, hogy a munka színhelyén nincsenek-e oly ragályos betegségek, amelyek miatt a hadifoglyok odaszállítása nem foganatosítható.

A közigazgatási hatóság állapítja meg továbbá, hogy a hadifoglyok elszállásolása, valamint a szenny eltávolítás és az ivóvízzel való ellátás körül kellő gondoskodás történt-e?

Az is megállapítandó, hogy az élelmezési cikkeknek a munkáltatási helyre való odaszállítása eléggé biztosítva van-e? és hogy a hadifoglyok élelmezése nem befolyásolja-e mértéken felül károsan a polgári lakosság élelmezését.

2. *A hadifogoly tábor parancsnokságok* csak abban az esetben intézkednek a kiadás iránt és kötik meg a szerződéseket — melyeket a katonai parancsnokságok hagynak jóvá —, ha a munkáltatás helye annyira közel fekszik a fogolytáborhoz, hogy a hadifoglyok továbbra is a hadifogolytáborban maradnak elszállásolva.

Minden más esetben azok a *katonai parancsnokságok* intézkednek és kötik meg a szerződéseket, amelyeknek a területi körletében a munkáltatás helye fekszik.

Hadifoglyoknak községek részére mezőgazdasági munkára való kiadása változatlanul és továbbra is az eddigi módozatok szerint történik.

a) *A hadifoglyok kiadása iránti kérvények* közvetlenül azon parancsnoksághoz intézendők, amelyik a 2-ik pont értelmében intézkedni hivatott. A katonai parancsnokságoknak (hadifogolytábor parancsnokságoknak) különös kötelességévé tétetik, hogy a hadifoglyok kiadásával kapcsolatos kérdéseket azonnal intézzék el.

4. Azoknak a katonai parancsnokságoknak, amelyeknek területi körletében hadifogolytáborok nincsenek, a hadifoglyok kiadása iránt a következő parancsnokságokhoz kell fordulniok:

A mährostraui katonai parancsnokságnak a leitmeritzi katonai parancsnokséghoz;

a grazi I. katonai parancsnokságnak az innsbrucki katonai parancsnokséghoz;

a budapesti katonai parancsnokságnak a pozsonyi I. katonai parancsnokséghoz;

a kassai katonai parancsnokságnak a bécsi katonai parancsnokséghoz;

a temesvári katonai parancsnokságnak a pozsonyi I. katonai parancsnokséghoz;

a nagyszebeni katonai parancsnokságnak a pozsonyi I. katonai parancsnokséghoz;

a zágrábi katonai parancsnokságnak a pozsonyi I. katonai parancsnokséghoz.

A prágai parancsnokságnak a körletének területéről kért hadifoglyokat nem a plani és egeri[17] hadifogoly táborból adja ki, hanem ezeket a leitmeritzi katonai parancsnokságtól igényli.

5. A hadifoglyok kiválasztásánál azok polgári hivatására s egyéb képzettségére a legnagyobb tekintettel kell lenni. A helyes kiválasztásban rejlik ugyanis a megfelelő munkateljesítmény alapfeltétele.

Ennél a kiválasztásnál nem csak a hivatást (mesterséget) és fizikai munkaképességet, hanem az erkölcsi tulajdonságokat is figyelembe kell venni.

Tekintettel a hadifoglyoknak a fogolytáboron kívüli nehezebb őrzési viszonyaira és azokra az előnyökre, melyek a hadifoglyokra nézve azon lehetőség által állanak elő, hogy életviszonyaikat *munkapótlék által* megjavíthatják — a kiválasztás csak a munkára vállalkozó csöndes és megbízható elemekre korlátozandó.

A hadifoglyok mesterségét illető adatok, a különböző tábori munkálatok alkalmával a tábor építésvezetőségével egyetértőleg a lehetőséghez képest felülbírálandók.

Az őrszemélyzet is a lehetőséghez mérten hasonló mesterséget űző emberekből választandó ki, hogy e munkát vezethessék és felülvizsgálhassák.

Előnnyel használhatók majd fel munkafelügyeletre a szakismeretekkel bíró hadifogoly altisztek is, minélfogva ilyenek beosztására is tekintettel kell lenni. Gondoskodás tárgyává teendő, hogy a szükséges szakácsok, valamint szabók, czipészek és esetleg tolmácsok is rendeltessenek ki. A munkás csoportokhoz beosztott czipészek és szabók részére a szükséges kézi szerszámok, továbbá a javításokhoz kellő anyag készlet kiutalandó.

6. A hadifoglyok kiválasztása és kiadása előtt a legszigorúbban betartandók és foganatosítandók azok az egészségügyi intézkedések, amelyek a hadügyminiszternek valamennyi katonai parancsnokséghoz és fogolytáborhoz 462/Abt. 14./1915. szám alatt kiadott rendeletében foglaltatnak.

A hadifogolytábor parancsnokok és a tábori orvosfőnökök e tekintetben *személy szerint felelősek.*

7. 36 embernél nagyobb számú fogolyszállítmányok a központi szállításvezetőségnek (Z. T. L.) útbaindítás végett bejelentendők.

8. A szerződés megkötéséhez a 21 000/Abt. 10. szám alatt kelt hadügyminiszteri rendelettel kiadott I., II. és IV. szerződési minták, továbbá a II. minta szerinti Határozmányok érvényben maradnak.

9. A kérvények *kétes esetekben,* vagy pedig *200-nál nagyobb számú* fogoly igénylésénél a *Hadügyminisztériumhoz* terjesztendők elő.

10. A községek és a közigazgatási hatóságok a hadifoglyokat kiadó táborparancsnokság által idején (lehetőleg pár nappal előbb) értesítendők arról, hogy a hadifoglyok a munkáltatás helyére mely időpontban érkeznek meg.

III. *Munkapótlékok*

A kiadott hadifoglyok buzdítására és a munkaeljesítménynek a munkaadó javára való fokozására leghathatósabb eszköz gyanánt ezentúl úgy a katonai, mint az állami, köz- és magán munkáknál a következő elvek szerinti *munkapótlékok* állapíttatnak meg:

1. A munkaadó feladata, hogy a hadifoglyok által teljesített munkát felbecsülje.

17 A csehországi Egerről van szó.

2. Ebből a szempontból célirányos, hogy a munkapótlékok tekintetében a munkateljesítéshez mért *fokozatok* állapíttassanak meg.

3. A munkapótlékok függetlenül a kiadott hadifoglyok számától, tehát akkor is, ha 200-nál több hadifogoly nyer egy munkáltatási helyen alkalmazást, 2 fokozatban, éspedig fejenként és naponként

az 1. fokozatban 20 fillérben,

a 2. fokozatban 30 fillérben állapíttatik meg.

4. Ezenfelül nem katonai munkáknál a munkaadóknak szabadságában áll a hadifoglyok részére ezt a mértéket felülhaladó pótlékot vagy bizonyos többletet is juttatni, ha a rendes mértéket *túllépő* munkateljesítményeknél (például a termés behordásánál stb.) ezt indokoltnak tartja.

5. Ahol az a munka természeténél összeegyeztethető (földmunkáknál, kaszálásnál stb.), ott ajánlatos a munkateljesítményt a darabonkénti díjazásnál szokásos módon értékelni.

6. Hogy a munkapótlékok fokozatai által a kívánt cél (a munkateljesítmény fokozása) eléressék, szükséges, hogy a 2-ik fokozatba való beosztás a rendkívüli, az 1-ső fokozatba való beosztás pedig a kielégítő munkateljesítménynek feleljen meg.

A dolog természetében rejlik, hogy azoktól, akik a munkához kellő kedvet nem mutatnak, a munkapótlék *azonnal* elvonassék és az ily hadifoglyok a hadifogolytáborba való visszavezénylésre hozassanak javaslatba.

7. Munkapótlékok egyelőre *csak* azoknak a hadifoglyoknak utalhatók ki, akik már ezen pótlékok engedélyezése előtti időben is kiváló munkakedvet mutattak. A pótlékoknak más hadifoglyokra való kiterjesztése csak megfelelő (körülbelül 6—8 napi) időtartam eltelte és fokozott munkateljesítmény után nyerhet alkalmazást.

8. A hadifogoly altisztek (Lásd II. 5.), akik mint munkafelügyelők és csoportvezetők alkalmaztatnak — amennyiben az előbbi értelemben megfelelnek —, a 2. fokozat szerinti pótlék élvezetébe sorolandók és jobb ellátásban részesítendők.

9. A munkapótlékokra vonatkozó határozatok a hadifoglyoknak megfelelően tudomására hozandók.

A munkáscsoportok a fogolytáborból való eltávozásuk előtt kioktatandók, hogy a pótlék azoktól, akik kellő munkakedvet nem tanúsítanak, el fog vonatni és megfelelő megbüntetésük mellett ismét a hadifogolytáborba fognak visszarendeltetni.

IV. *Szállítási költségek — könnyítések*

A hadügyi igazgatás viseli a hadifoglyoknak és az őrszemélyzetnek oda- és visszaszállítási költségeit abban az esetben, ha a hadifoglyok a munka teljesítése után az egész időtartam alatt amíg a hadügyi igazgatás őrizete alatt állanak a munkahelyen létesített vagy átalakított építményekben maradnak.

V. *Baleset biztosítás*

A munkaadó nem köteles a hadifoglyokat baleset ellen biztosítani, azonban köteles balesetek alkalmával a hadifoglyoknak orvosi bizonyítványokat kiszolgáltatni, hogy az ilyen hadifoglyok hazájukba való visszatérésük után saját hadügyi igazgatásuknál ellátási igényeiket érvényesíthessék.

Azok a katonai parancsnokságok, melyek a munkaszerződéseket kötik, a munkaadó részéről minden balesetről értesítendők és erről nyilvántartást vezetnek.

Azon hadifoglyok részére, akiket a munkánál már eddig ért baleset az orvosi bizonyítványok utólag kiszolgáltatandók.

VI. *A hadifoglyok bevonása ellenséges veszély esetén*

Ha a munkahelyet habár nem közvetlenül is ellenség fenyegeti, a hadifoglyok *idejekorán* bevonandók. A szükséges intézkedéseket a katonai parancsnokságok teszik meg.

VII. *Internáltak*

A fentiekben ismertetett rendelkezések a katonai felügyelet alatt álló internáltakra is *megfelelően* alkalmazandók.

VIII. *Csendőrség közreműködése*

A csendőrség közreműködése a 200 hadifogolynál kisebb munkáscsoportok felügyeletében akként történik, amint az a községek részére mezőgazdasági munkára kiadott hadifoglyok tekintetében szabályozva van.

Mindezeket a törvényhatósággal tudomás és miheztartás, valamint a járási tisztviselők megfelelő értesítése és utasítása végett azzal közlöm, hogy a hadifoglyok kiadása iránti tudakozódások alkalmával az érdeklődőknek a szükséges fölvilágosítások jelen rendelet értelmében adandók meg.

A minister helyett:

Karátson s. k. államtitkár

Országos Levéltár. Budapest. FM Ált. K—184. 1915—62—97384/99212. Magyar nyelvű gépírásos sokszorosított példány.

12.

A. KROBATIN TÁBORSZERNAGY KÖZÖS HADÜGYMINISZTER RENDELETE A HADIFOGLYOKNAK KATONAI CÉLÚ MUNKÁKON TÖRTÉNŐ FELHASZNÁLÁSÁRÓL[18]

Bécs 1915. július 24.

Hadicélokra felhasznált hadifoglyok különböző esetekben előforduló munkamegtagadásai miatt a Hadügyminisztérium a következőket rendeli el:

Amennyiben ilyen célokra nem áll elegendő önkéntes hadifogoly rendelkezésre, vagy nem lehet őket kellő gyorsasággal előteremteni, akkor kényszert kell alkalmazni.

Tanácsos a hadifogolytáborban ilyen munkák kihirdetésekor az alkalmazás módját csak egészen általánosságban megadni (például „földmunkálatok egy gépgyárban, vagy vasöntödében" stb.). Eközben a hadifoglyokkal közölni kell, különösen, ha magánvállalatoknál alkalmazzák őket, a kilátásba helyezett kedvezményeket (pótlékokat, munkaprémiumokat stb.).

A munkahelyen történő ésszerű felvilágosító munka központi gondolata a hadifoglyok olyan irányú befolyásolása, hogy felhasználásuk módja miatt hazatérésük után semmiféle büntetéstől nem kell félniük, hiszen a hadviselő államok kormányai nem küldenek jegyzékeket a hadifoglyok felhasználásának módjáról.

Védelmet nyernek a hadifoglyok a táborban maradt társaik besúgásaitól is, mivel ezek nem értesülnek az előbbiek számára kötelezővé tett munka módjáról.

Az ellenséges országokban levő hadifoglyainkat egyébként ugyanolyan módon használják fel.

Ha ennek ellenére mégis sor kerül munkamegtagadásokra, akkor kíméletlenül, esetleg fegyver alkalmazásával is biztosítani kell azt a fegyelmet, amit a hadifoglyoknak tisztán katonai célokra való felhasználása és katonai parancsnokság alá rendelése megkíván.

[18] A szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló nemzetközi egyezmény, amelyet a Monarchia 1913-ban emelt törvényerőre, előírta, hogy a hadviselő állam a „hadifoglyokat a tisztek kivételével rendfokozatukhoz és képességeikhez mérten mint munkásokat alkalmazhatja". Kikötötte azonban, hogy a munkák, amelyeknek elvégzésére hadifoglyokat használnak fel, „nem lehetnek túlságosak és nem állhatnak összefüggésben a hadműveletekkel". (Magyar Törvénytár. 1913. évi törvénycikkek. Budapest, 1914. 472. o.) — A háború alatt mindkét szembenálló fél megszegte az egyezménynek ezt a pontját, tömegesen alkalmazott hadifoglyokat a hadiiparban és az arcvonal mögötti műszaki munkáknál.

A hadicélokra termelő magánüzemekben előforduló munkamegtagadások esetén ki kell nyomozni a főkolomposokat és megfelelő fegyelmi eljárás alá kell őket vonni abban az esetben, ha a munkamegtakadás nem kapcsolódik olyan bűntetthez, amelynek a megtorlása az igazságszolgáltatásra tartozik.

Azokat, akik megtagadják a munkát, vissza kell szállítani a hadifogolytáborba és ki kell cserélni őket.

Kapják: a bécsi katonai parancsnokság 10, a grazi 5, a pozsonyi 15, a prágai 8, a leitmeritzi 12, minden egyéb katonai parancsnokság pedig 4 példányban.

Krobatin
táborszernagy

Hadtörténelmi Levéltár. Budapest. 1. vh—i HFB. 1915. 2323. sz. 3454. cs. 1079. fol. Német nyelvű géppel írott eredeti kézjeggyel ellátott másolat.

13.

VIKÁR BÉLA PROFESSZORNAK A KÖZÖS HADÜGYMINISZTÉRIUM RÉSZÉRE KÉSZÜLT TANULMÁNYA A GRÚZ, A DAGESZTÁNI (AVAR) ÉS OROSZ NEMZETISÉGŰ HADIFOGLYOK KÖZÖTT VÉGZETT KUTATÁSAINAK POLITIKAI JELLEGŰ TAPASZTALATAIRÓL[19]

Bécs 1915. július 27.

Miközben a magas minisztérium nagyrabecsült engedélyével az Esztergom melletti kenyérmezői hadifogolytáborban nyelvészeti tanulmányokat folytattam, felhasználtam az alkalmat értesülések szerzésére is, amelyek a minisztériumot esetleg érdekelhetik.

A grúzoknál, közöttük Giorgo Cereteli önkéntesnél, aki egy fejedelmi család sarja, őszinte, sőt kitörő örömet tapasztaltam, valahányszor csak a dicsőséges hadseregünk és a szövetséges német hadsereg győzelméről tájékoztattam őket. Grúziát Oroszország körülbelül 100 évvel ezelőtt szerezte meg csalárd módon, mikor a perzsákkal szemben segítette, és a győzelem után a két példányban készített katonai szerződést, amely Grúzia további önállóságát szavatolta, eltüntette Szentpétervárott, ő pedig az országra maradandóan rátelepedett.[20] Ez a régi kultúrnép, amely már a Krisztus születése utáni 70-es években részben felvette a kereszténységet és rövid megszakításokkal 1600 éven keresztül önálló volt, Oroszország vereségében isten büntetését látja a hazája ellen elkövetett szörnyű rablásért, és a vereségétől Grúzia újbóli feltámadását reméli. Minden grúznak, akivel csak dolgom akadt, felhívtam a figyelmét arra, hogy a nyelvük és fajtájuk közel áll a törökhöz és magyarhoz, amit számukra meggyőzően bizonyítottam is és felvilágosítottam őket nemzetük jövőjéről Oroszország veresége esetén.

Egy avar nemzetiségű dagesztáni születésű orosz tiszt — százados vagy őrnagy

19 A Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert 1915. június 23-án fordult levélben a közös hadügyminiszter személyes szárnysegédjéhez, Dőry László alezredeshez, hogy a Tudományos Akadémia tagjai részére nyelvészeti és néprajzi kutatások céljából engedélyezze a hadifogoly táborok meglátogatását.

Vikár Béla (1859—1945) etnográfus, műfordító és néprajzkutató, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. A népdalgyűjtés úttörője, a Kalevala magyar fordítója.

20 A Vikár által idézett Cereteli önkéntes nyilvánvalóan nacionalista szemszögből értékeli az Oroszország és Kelet-Grúzia között 1783-ban kötött egyezményt, tagadja Grúzia Oroszországgal történtő egyesülésének kétségtelenül pozitív oldalait, a törökök és irániak felől fenyegető veszély komolyságát a cárizmus gyarmatosító módszereit állítja a figyelem központjába.

—, Dzsamal Emin Samil (egyeneségi leszármazottja a híres hősnek, Samilnak,[21] aki eredményesen és sokáig harcolt az oroszok ellen), kivel sajnos, csak néhány napig tudtam foglalkozni, igen értékes felvilágosításokat nyújtott a népe és Oroszország viszonyáról. Az avarok nem tekintik magukat meghódított népnek, hanem szövetséges viszonyban állnak Oroszországgal. Az avarok — harcias népként — a jelenlegi háború előtt szerződésben Oroszország mellett kötelezték el magukat, azonban azzal a kikötéssel, hogy ha Törökország Oroszország ellen lép fel, akkor teljes szabadságukban áll, hogy az oroszok ellen és Törökország mellett harcoljanak. Mivel a szent háborút elhallgatták előlük, úgy érzik most, hogy Oroszország becsapja őket és kötelességüknek tartják, hogy a törökök pártjára keljenek. Dzsamal E. Samil közlése szerint Oroszország azt is eltitkolta előlük, hogy orosz Galícián kívül a Monarchiával és Németországgal szemben is hódítási törekvéseik vannak. Az avarok sosem támogatták volna ezt a szándékot, mivel tudják, hogy egykori hazájukban — Magyarországon — jelenleg ősrokon testvéreik laknak, s ő most őshazájában van. Oroszország a mai új hazájukért — legjobb tudomásuk szerint ugyanis Indiából származnak — elrabolta az avaroktól Dagesztánt, most pedig el akarja foglalni Magyarországot is, az avarok másik régi hazáját. Ez a telhetetlenség megbocsáthatatlan és az oroszok igazi természetét mutatja meg: a rablóösztönt. Az avar Dzs. E. S. számára nagy örömet jelent Oroszország vereségéről hallani. Kívánatos lenne, hogy az avarok megismerjék a valóságot, mivel valamennyien tudják, hogy csak Törökország semlegessége esetén tartoznak Oroszország mellett harcolni, ha azonban az orosz Baku városához nyúl, nem kötik az avarokat az Oroszországgal szembeni kötelezettségek, és azonnal Törökországhoz csatlakoznak.

Az oroszok között is folytattam tanulmányokat, miközben Kubesch Ottó főhadnagy úr hathatós támogatásával óorosz hősköltemények és gyermekrigmusokat gyűjtöttem sikeresen az egyszerű katonák körében. Eközben azt tapasztaltam, hogy az orosz katonák is becsapottnak érzik magukat és ezen igen felháborodtak. Azt mondták nekik, hogy Ausztria—Magyarországon a paraszt nem mozoghat szabadon, nincs földje, csupán az urak birtokát műveli meg, miközben egy őr serkentésül korbáccsal áll állandóan a háta mögött. Most látják, hogy mindez hazugság volt. Ezért számosan vissza sem akarnak többé a hazájukba térni, sőt az olaszok és mások ellen kívánnak harcolni a Monarchiáért. Most tudták csak meg azt is, hogy miért lobbant fel a háború lángja, és hogy Oroszország védelmébe veszi a gyilkosokat. Emiatt szégyellik magukat.

Ezeket tudom a magyar minisztériumnak eddigi tanulmányaim alapján jelenteni. Az egri hadifogolytáborból[22], amit szintén szándékozom meglátogatni, ugyancsak elküldöm a magas minisztériumnak — hasonlóan összefoglalva — a megfigyeléseimet, ha azok említésre méltóak lesznek. Észrevételeim legyenek csekély jelei annak a köszönetnek, amellyel mi, tudósok, tartozunk dicsőséges hadseregünk felbecsülhetetlen szolgálatáért, amely hadsereg győzelmei által ily nagyszerű anyagot volt képes megszerezni és részünkre lehetővé tette, hogy azt a tudomány számára kiaknázzuk.

Alázatos tisztelettel
Vikár Béla professzor
A Magyar Tudományos Akadémia tagja

Österreichisches Kriegsarchiv. Wien. KM 10. Kgf. Abt. 1915. 10—9/26—5. Német nyelvű kézírásos eredeti.

21 Samil (kb. 1798—1871) a kaukázusi hegyi népeknek egyik jelentős vezetője az orosz cárizmus gyarmatosító politikája és az azt támogató helyi feudális rétegek ellen vívott harcokban. 1834-től Dagesztán imámja (teljhatalmú ura és a mohamedánok vallási vezetője). A hegyilakók harcában 1920-tól vett részt, a 40-es években katonai sikereket ért el. Az imamatus belső társadalmi ellentmondásai az 50-es években kiéleződtek, sorozatos vereségeket szenvedett. 1859-ben adta meg magát a cári csapatoknak. 1870-ben halt meg Mekkában.

22 A kenyérmezői táboron kívül a csehországi Egerben elhelyezett tábort például meglátogatta Giesswien Sándor, Kunos Ignác, Lenhossek Mihály, Munkácsi Bernát, Sebestyén Gyula és Vikár Béla. [Öst. Kriegsarchiv. Wien. KM 10. Kgf. Abt. 1915. 10—9/26—4.]

14.

SÁNDOR JÁNOS BELÜGYMINISZTERNEK A CS. ÉS KIR. HADÜGYMINISZTERHEZ, BÁRÓ A. KROBATIN TÁBORSZERNAGYHOZ A HADIFOGLYOKNAK A NÉPTŐL VALÓ ELSZIGETELÉSE TÁRGYÁBAN INTÉZETT ÁTIRATA

Budapest 1915. december 30-án

Tárgy: Hadifogoly munkásoknak a néppel való érintkezése.

Nagyméltóságú Báró Minister Úr!

Nagyméltóságod másolatban közölni méltóztatott velem a munkára kiadott hadifoglyok és a nép közötti érintkezésben előfordult egyes visszásságok miatt a katonai parancsnokságokhoz intézett 109 171/1915. Abt. 10. számú rendeletét, mely szerint a munkára kiadott hadifoglyok valamennyien közös helyiségben, vagy legalábbis tízes csoportokban helyezendők el a minden napi munka után, és hogy földbirtokosoknál hadifoglyoknak egyenkénti elhelyezése meg van tiltva.

A földmívelésügyi m. kir. minister úr, akinek a rendeletet Nagyméltóságod szintén megküldte, közölte velem Nagyméltóságodhoz intézett 93 687/1915. eln. számú átiratát, amelyben a szóban forgó intézkedéseknek közgazdasági szempontból sürgős hatályon kívül helyezését kérte.

A kérdésnek hatáskörömet érintő részét illetőleg van szerencsém Nagyméltóságodat tisztelettel értesíteni, hogy olyan tapasztalatok, amelyek a délnyugati harctér parancsnokságának 34 399/1915. szám alatt tett intézkedését erkölcsi avagy közbiztonsági szempontokból szükségessé tették, mindezideig tudomásomra nem jutottak. Nem valószínű tehát, hogy Magyarországon ily körülmények fennforognának oly mértékben, hogy ebben az irányban a közgazdasági viszonyok szempontjából legsúlyosabb intézkedést t. i. a hadifogoly munkások bevonását kellene elrendelni.

Amint a földművelésügyi m. kir. minister úr is megjegyezte, úgy a magam részéről is megnyugtathatom Nagyméltóságodat, hogy a hatóságok a hadifoglyoknak a néppel való érintkezését figyelemmel kísérik, oly helyeken pedig, ahol hazafias érdekből aggály merülhetne fel, ott hadifoglyok kiadását a hatóságok nem hozták, illetve nem hozzák javaslatba.

Ily körülmények között teljesen osztom a földművelésügyi minister aggályait és ennélfogva én is kérem Nagyméltóságodat, hogy előlhivatkozott rendelkezését módosítani szíveskedjék.

Készséggel teljesítem azonban Nagyméltóságodnak azon kívánságát, hogy a hadifoglyok és a nép között való érintkezés amennyire csak lehet a kijelölt munka keretei közé szoríttassék és a csendőrparancsnokságokat 44 549/1915. eln. szám alatt kiadott rendeletemmel egyidejűleg felhívtam, hogy a hadifoglyok elkülönített elhelyezése és a lakossággal való érintkezésük korlátozása iránt intézkedjenek. Minden olyan esetben pedig, amikor államérdekből valamint közbiztonsági vagy erkölcsrendészeti szempontból intézkedést igénylő túlkapásokról veszek tudomást, nem fogok késni, hogy a megfelelő megtorló lépések megtétessenek.

Sándor

Österreichisches Kriegsarchiv. Wien. K. M. 10 Kgt. Abt. 1916. 110—11/87. Magyar nyelvű gépírásos eredeti.

15.

ALEXANDER KROBATIN VEZÉREZREDES, KÖZÖS HADÜGYMINISZTER BIZALMAS PARANCSA AZ ARATÁS ALKALMÁVAL KIROBBANHATÓ HADIFOGOLYSZTRÁJKOK ELFOJTÁSÁNAK MÓDJÁRÓL ÉS ESZKÖZEIRŐL (Kivonat)

Bécs 1916. június 21.

A Hadügyminisztériumnak olyan aggodalmak jutottak tudomására, hogy a mezőgazdasági munkákra kivezényelt hadifoglyok a termés betakarítását munkamegtagadással (lázadással, pártütéssel), gyújtogatással, rosszindulatú kártevéssel veszélyeztethetik vagy megakadályozhatják.

Emiatt a következőket rendeljük el:

1. Az aratási munkáknál alkalmazott hadifoglyok őrzésére Ausztriában minden kiegészítő parancsnokság, Magyarországon minden megye részére egy alkalmas, energikus tisztet jelöljenek ki az aratási munkák tartamára.

Ennek a tisztnek, aki mellé karhatalmi és járőri feladatokra kb. 10 főnyi megfelelően felfegyverzett legénységet kell adni, hogy a kiegészítő parancsnokság körzetében, illetve a megye területén fellépő incidenseknél a hadifoglyokkal szemben, a helyszínen a rend helyreállítása céljából beavatkozzon.

A tiszt (valamint a karhatalmi járőr) állomáshelye Ausztriában a kiegészítő parancsnokság, Magyarországon a megyei bizottság székhelye.

A beavatkozáshoz az indítékot vagy saját észlelés, vagy katonai, illetve a politikai hatóságok, Magyarországon mindenekelőtt a mezőgazdasági megyei bizottság közlései szolgáltathatják.

A felügyeletre kirendelt tiszt a helyszínen történő fellépése során a tényállás rövid úton való felderítése után köteles az észlelt baj elhárítását elősegíteni, esetleg megfelelő büntetéseket, ha szükséges, a legkeményebb eszközöket is alkalmazni. (Szolgálati Szabályzat I. rész, 659. pont.)[23]

A felügyeletre kirendelt tisztek mellé — szükség és lehetőség szerint — a katonai parancsnokságokról tolmácsokat kell vezényelni.

A tiszteket rendfokozattól függő fegyelmi jogkör illeti meg, mégpedig a főtiszt esetében egy önálló alegységparancsnoké, a vezérkari tisztnél pedig egy önálló egységparancsnoké.

Ha ez a tiszt a rendelkezésére bocsátott eszközökkel a rendet nem tudná helyreállítani, akkor köteles a legközelebbi katonai (állomás-) parancsnoksághoz fordulni.

2. A katonai parancsnokságok kötelesek minden állomásparancsnokságot utasítani, hogy a pótcsapattestekből fegyvernemükre való tekintet nélkül (gyalogosított lovasság) a létszámviszonyoknak megfelelően az arcvonal- és őrszolgálatra alkalmas legénységből osztagokat (szakaszokat, félszázadokat, századokat) alakítson karhatalmi célokra és azokat oly módon tartsa készenlétben, hogy rövid értesítés után indulhassanak.

Ezen karhatalmi egységek készenlétben tartása miatt a kiképzést korlátozni nem szabad.

Ezen kívül a csendőrség kérésére azoknak a munkaterületeknek az ellenőrzése céljából, amelyeken hadifoglyokat alkalmaznak, az őrszolgálatra szánt, karhatalmi célokra alkalmas legénységből alakított járőröket kell feltétlenül szükséges időtartamra a csendőrség rendelkezésére bocsátani.

[23] A Szolgálati Szabályzat 659. pontja szerint, ha a kivonult csapatnál ellenszegülés fordul elő, az ellenszegülőt a parancsnoknak le kell tartóztatnia. Súlyos és sürgős esetben a tettlegesen ellenszegülő alárendelttel szemben az elöljáró tisztnek jogában áll fegyverét használni. (Szolgálati Szabályzat a Magyar Királyi Honvédség számára. I. rész. Budapest, 1897. 323—324. o.)

A karhatalmi alakulatok parancsnokaivá energikus tiszteket kell kijelölni, az esetenként a csendőrség rendelkezésére bocsátandó járőrökhöz erre alkalmas őrvezetőket vagy tizedeseket kell beosztani.

3. A statáriális eljárás esetleges elrendelését illetően az egyes elbírálásra kerülő esetekben, valamint a statáriumnak a katonai parancsnokság által esetleg elrendelendő kihirdetésére vonatkozóan utalunk a katonai bűnvádi perrendtartás 433. és 434. §-aira.[24] A katonai bűnvádi perrendtartás 435. §-ában megnevezett büntetendő cselekmények miatt csak a legnagyobb szükség esetén kell a Hadügyminisztériumhoz fordulni — esetleg táviratilag vagy távbeszélőn, egyidejű jelentéstétellel, az ezt szükségessé tevő eseményekről és annak a körzetnek a megjelölésével, amelyben a statáriális eljárást meg kell indítani.

A legsürgetőbben szükséges esetekre való szorítkozás abból az aggodalomból fakad, hogy a statáriális eljárás általános kihirdetése felhívná a figyelmet annak a lehetőségére, hogy a termés megsemmisítésével vagy betakarításának megakadályozásával (gyújtogatás, kártevés) nekünk ártsanak.

A harcoló seregek körzetében a statáriális eljárás elrendelésére vonatkozóan az ott kibocsátott statáriumról szóló határozványok érvényesek.

4. Az 1. pontban megnevezett tisztek általi felügyeletet, illetve beavatkozást csupán az aratási munkálatoknál alkalmazott *hadifoglyokra* kell kiterjeszteni.

A betakarítási munkák idején egyfelől a gazdák, másfelől a katonai *munkacsapatok* katonái között adódó súrlódások megszüntetésére a Hadügyminisztérium 10. osztálya 81 298. számú 1916. évi rendelete külön tiszteket nevezett ki, akiknek a hatásköre ennek megfelelően a jelen rendelet 1. pontja értelmében kinevezendő tisztekétől teljesen különböző...

Krobatin vezérezredes s. k.

Hadtörténelmi Levéltár. HM. Mg. B. oszt. 1916. 11.886. alapsz. 373. cs. 76—79. folg. Német nyelvű gépelt másolat.

16.

A HADSEREG-FŐPARANCSNOKSÁG TITKOS PARANCSA A HADKERÜLETEK ÉS A HADIFOGOLYTÁBOROK PARANCSNOKSÁGAI RÉSZÉRE A HADIFOGLYOK SZAPORODÓ MUNKAMEGTAGADÁSAI ÉS LÁZADÁSAI ESETÉBEN FOGANATOSÍTANDÓ ELJÁRÁSRÓL

Bécs 1916. június 23.

Az utóbbi időben egyre inkább sokasodnak a katonai parancsnokságok hatáskörébe tartozó különböző területekről származó olyan jelentések, amelyek szerint a mezőgazdasági munkákra kivezényelt hadifoglyok a munkát csak nagyon hanyagul látják el, megkísérlik azt jelentéktelen ürügyekkel halogatni, vagyis passzív ellenállást tanúsítanak, sőt egyenesen meg is tagadják a munkát.

Ezen esetek gyakorisága és pontosan az aratást közvetlenül megelőző fontos időszakban való jellegzetes fellépése, valamint különböző más jelek gyanítani engedik, hogy itt nem egyedi fegyelemsértésekről, hanem egyfajta titkos sztrájkszervezésről van szó, amely Monarchiánk szükséges élelmiszerekkel való ellátása ügyének, ellenségeink kiéheztetési politikája szellemében, lehetőleg ártani akar.

A jelentésekből azonban az is kitűnik, hogy a renitencia, a szándékos munkahalogatás, illetve munkamegtagadás ilyenfajta esetei az egyes felbújtók által kifejtett rábeszélésre vezethetők vissza.

[24] Lásd a 16. sz. dok. jegyzetét.

Utóbbiak fegyelmi úton való megbüntetése nem elégséges.

Azok a hadifoglyok, akik olyan felbújtó vagy egyéb, mások együttműködésre való megnyerését célzó kijelentésekre vagy cselekményekre vetemednek, amelyek révén ilyen lázadás létrejöhet, éppenúgy lázadás bűntettét követik el, mint a saját kötelékünkbe tartozó katonai személyek, mivel nemzetközi szokás szerint a hadifoglyokra az azon állam hadseregében érvényes törvények, előírások és parancsnok érvényesek, amelyben őket fogva tartják.

Ezen határozvány értelmében az itt levő hadifoglyokra a Katonai Büntető Törvénykönyv II. része előírásai közül Magyarországon a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium 1915. augusztus 11-én kelt 4272/15. Min. Präs számú rendelete szerint lázadásra és pártütésre vonatkozó harmadik fő fejezetét is alkalmazni kell.[25]

Az olyan hadifoglyok ellen, akiknél pontos nyomozás és az indítékok mérlegelése után megállapítható volt, vagy alapos gyanúja merül fel annak, hogy a munkamegtagadást célzó befolyásukat nem helyi okok miatt, például esetleg kedvezőtlen munkakörülményeik megjavítása vagy hasonlók végett érvényesítik, hanem az aratás meghiúsítása céljából, haladéktalanul büntetőfeljelentést kell tenni. A feljelentést a tett elkövetésének színhelyén illetékes parancsnokhoz, illetve annak katonai ügyészéhez kell eljuttatni és a hadifoglyokat a döntésig biztonsági őrizetbe kell venni, és ha alkalmas fogvatartó hely nem áll rendelkezésre, az illetékes parancsnok állomáshelyére kell továbbítani őket a büntető feljelentéssel egyidejűleg.

Az illetékes hadifogolytáborba való előzetes irányítás elmarad a büntetőeljárás ezen esetben bekövetkező elhúzódása miatt.

Az ilyen esetekben foganatosított büntetőeljárásról egyidejűleg jelentést kell tenni a katonai parancsnokságoknak. Ha a beterjesztett büntetőfeljelentések és jelentések száma, valamint azok természete szükségessé teszi a statárium kihirdetését, akkor azt a Katonai Parancsnokság a katonai bűnvádi perrendtartás 433., 434. és 435. §-a alapján idejében elrendeli.[26]

Ezen előkészítő és instruktív rendelkezések az eddigi fegyelmi büntető szabályokat semmilyen módon nem érintik.

Azoknak a munkacsapatoknak a hadifoglyait, amelyeknél forrongás jelei észlelhetők, ezekről a kilátásba helyezett szigorú intézkedésekről anyanyelvükön a legnyomatékosabban ki kell oktatni és értésükre kell adni, hogy a statárium elrendelésének csak kielégítő magatartásukkal vehetik elejét. A státárium kihirdetése esetén azonban arra, kit bűnösnek találnak, halálbüntetés vár. Ezeknek a kilátásba helyezett intézkedéseknek érett megfontolás után végrehajtandó kihirdetéséről a Katonai Parancsnokságnak minden esetben jelentést kell tenni, hivatkozással az NR 9665/JR sz. rendeletre.

25 Zendülés alatt a formális katonai rend elleni szervezett ellenszegülést, vagy másokat ellenszegülésre késztető lázító nyilatkozatok tételét értették. Az ilyen cselekményekért, ha a lázító nyilatkozatok eredménytelenek, békében 6 héttől 1 évig, háborúban 3 évig terjedő börtönbüntetést szabtak ki, ha viszont a nyilatkozatok olyan hangulatot keltettek, amelyek ellenszegülést váltottak ki, békében 3—5 évig, háborúban 5—10 évig terjedő börtönbüntetést vontak maguk után, a rögtönítélő bíróság — statárium bevezetése esetén — agyonlövetés általi halált is kiszabhatott. (Katonai Büntető Törvénykönyv. Fordítás. Budapest, 1888. 94—100 o.)

26 A katonai bűnvádi perrendtartásnak a rögtönítélő (statáriális) eljárásra vonatkozó utasításáról van szó a bizalmas parancsban. A rögtönítélő bíráskodás bevezetését súlyos fegyelemsértés, zendülés, rendbontás, szökés, ellenséges alakulatokba történő toborzás, kémkedés stb. esetén rendelhette el a Hadügyminisztérium, a magyar Honvédelmi Minisztérium vagy a hadosztályparancsnok. A statáriális eljárás 3 órától 3 napig terjedő idő alatt zajlott le. (A m. kir. honvédség katonai bűnvádi perrendtartása — 1912. évi XXXIII. törvénycikk. Budapest, 1917. 300—306. o.)

A büntetőügyekben való illetékességgel kapcsolatban utalunk a Katonai Parancsnokság 1915. október 18-i 90. számú parancsában megjelölt területi korlátozásra, miszerint Pozsony,[27] Trencsén, Sopron és Szombathely kiegészítő parancsnokság területein a pozsonyi cs. és kir. katonai parancsnok mint illetékes parancsnok hatáskörébe, Komárom, Győr, Esztergom és Nagykanizsa kiegészítő parancsnokságok a komáromi cs. és kir. erődparancsnok mint illetékes parancsnok hatáskörébe tartoznak...

Gerstenberger von *Gerstegg*
und *Reichsegg*, br. altábornagy s. k.

Hadtörténelmi Levéltár. 1. vh. i. HFB. 1916. 1223 sz. 3453. cs. 560 fol. Német nyelvű nyomtatott másolat.

27 A pozsonyi hadbírósághoz utalták az orosz hadifoglyok fegyelmi ügyeinek legnagyobb részét. A hadbíróság iratanyaga fennmaradt, amelyet jelenleg a prágai Hadtörténelmi Levéltár őriz. 1964-ben a jelen publikáció egyik összeállítója az ott található valamennyi ügyiratot átnézte, de hadifogoly bolsevikok ellen, azok forradalmi tevékenysége miatt foganatosított ügyészi vagy bírói eljárásra vonatkozó iratokat nem talált.

SZEMLE

T. F. VORONCOV:

OT VOLZSSZKIH SZTEPEJ DO AVSZTRIJKIH ALP*

(Moszkva, Voenizdat, 1971. 256 o.)

A 3. Ukrán Front kötelékében működő 4. gárdahadseregnek 1944 végén—1945 elején fontos szerep jutott a magyarországi felszabadító hadműveletekben. Ez a magasabbegység 1944 novemberének második felében indult el Romániából Mohács—Zombor térségébe, és Mohács felszabadításával kapcsolódott be a 3. Ukrán Front Dunántúlon indított támadásába. Az volt a feladata, hogy a Dunán átkelve északnak, Székesfehérvár irányába mérjen csapást, a város elfoglalása után pedig Neszmélynél érje el a Duna jobb partját, és nyugati irányban hozza létre a bekerítés külső arcvonalát a Budapesten körülzárt ellenséges csoportosítással szemben. A 4. gárdahadsereg 1944 december végére, súlyos harcok árán teljesítette feladatát. Ezt követően 1945 januárjában, rendkívül kedvezőtlen körülmények között, szívós védelemmel elhárította a német főparancsnokság nagy páncélos túlerővel mért három ellencsapását, amely Budapesten körülzárt erőinek a felmentését célozta. A magyarországi felszabadító hadműveletek befejező szakaszában — 1945. március 16—1945. április 4. között — a 4. gárdahadsereg a 3. Ukrán Front csapásmérő csoportosításának jobbszárnyán támadt Székesfehérvár—Sopron irányában. A hadsereg csapatai több mint négyhónapos harctevékenységük során számos helységet szabadítottak fel a Dunántúlon, s hősi helytállásuknak nem kis része volt abban, hogy kudarcba fulladtak a 3. Ukrán Front védelmének szétzúzására irányuló német kísérletek, amelyekhez Hitler oly nagy reményeket fűzött.

A 4. gárdahadsereg dicsőséges harci útjáról ad képet A volgai sztyeppétől az osztrák Alpokig címen Moszkvában, a Katonai Kiadó gondozásában megjelent hadtörténeti összefoglaló áttekintés. A könyv szerzői: *N. I. Birjukov* tartalékos altábornagy, *T. F. Voroncov* nyugalmazott vezérőrnagy, *A. F. Szmekalov* tartalékos ezredes és *I. I. Sinkarjov* ezredes. A szerkesztési munkálatokat *Voroncov* tábornok végezte el. A szerzők közül Birjukov és Voroncov tábornok, valamint Szmekalov ezredes annak idején magas beosztást töltöttek be a 4. gárdahadseregben, Sinkarjov ezredes pedig neves hadtörténész. A szerzői kollektíva a 4. gárdahadsereg történetét a korabeli hadműveleti iratok alapján dolgozta fel, e dokumentumok adatait jól egészítik ki a harcok egykori szervezőinek és vezetőinek személyes benyomásai, tapasztalatai.

A hadsereg első egységeit 1942 május végén—június elején kezdték szervezni a gorkiji, ivanovi és vlagyimirovi területen, abban az időben, amikor tetőfokára ért a Sztálingrádért folyó csata. 1942 augusztusában a 9. tartalék hadseregként szerveződött magasabbegység, 24. hadsereg elnevezéssel bekapcsolódott a harcokba. Sztálingrád alatt oly eredményesen tevékenykedett, hogy 1943 májusában negyedikként kapta meg a megtisztelő „gárda" címet. Még ugyanaz év augusztusában

* A volgai sztyeppétől az osztrák Alpokig.

a 4. gárdahadsereg a Voronyezsi Front állományába került, és részt vett a Nagy Honvédő Háború történetében gyökeres fordulatot betetőző kurszki csata végső szakaszában. Ez után — 1943 október elején — a hadsereg csapatai átkeltek a Dnyepr folyón, majd a korszuny—sevcsenkovszkiji hadművelet jelezte harci útjuk újabb állomását. E nagy jelentőségű hadműveletben tanúsított kimagasló bátorságáért és elért sikereiért a hadsereg sok katonáját és tisztjét tüntették ki a Szovjetunió Hőse címmel, több magasabbegység pedig megkapta a „zvenyigorodi" és a „korszunyi" kitüntető elnevezést. 1944 március közepén a 4. gárdahadsereg — már a 3. Ukrán Front kötelékében — átkelt a déli Bugon, majd részt vett az umany—botosani hadműveletben, amely kedvező feltételeket teremtett a szovjet csapatok számára Moldva felszabadítására. Az 1944. augusztus 20-án kezdődött iași—kisinyovi hadművelet sikeres megvívása után a hadsereg Magyarországra került. A budapesti hadműveletben betöltött szerepét már érintettük. Csapatai az 1945. március 16-án megindult bécsi hadművelet során eljutottak Kelet-Ausztria területére. Itt az Enns és az Ybbs folyók partján érte őket május 8-a, a fasiszta Németország feltétel nélküli kapitulációja.

Mint e rövid ismertetésből is kitűnik, a 4. gárdahadsereg nagy utat tett meg a Nagy Honvédő Háború idején. Több jelentős hadműveletben vett részt, amelyek számottevő tapasztalatokkal gazdagították, fejlesztették a szovjet hadművészetet. E tapasztalatokhoz nem kis mértékben járult hozzá a 4. gárdahadsereg eredményes tevékenysége az erőszakos folyóátkelések, a mélyen kiépített, műszakilag megerősített ellenséges védelmi rendszerek áttörése és a tartós védelemre berendezett lakott helységek ostroma során.

A szerzők a harccselekmények leírásánál jól érzékeltetik a hadsereg helyét és szerepét a front hadműveleteiben. Bemutatják a hadsereg és alárendelt magasabbegységei parancsnokságának, valamint törzsének szervező és irányító munkáját, a párt- és politikai szervek tevékenységét, a hadsereg hadtápszerveinek működését. Számos példával illusztrálják a katonák és tisztek hősiességét, a csapatok teljesítményeinek nagyságát és eredményeit. Nem hallgatják el az esetenkénti nehézségeket, az elkövetett hibákat sem, de fő figyelmüket a nehézségek és hibák leküzdésére fordítják; ennek eszközeit és módozatait fejtik ki elemzéseik és értékeléseik során.

A könyv sok hasznos adattal gazdagítja ismereteinket a Nagy Honvédő Háború több hadműveletéről. Egyúttal komoly segítséget nyújt hazánk felszabadítása történetének jobb, alaposabb megismeréséhez.

Tóth Sándor

ALEXANDER WERTH:

OROSZORSZÁG NAGY HÁBORÚJA

1941—1945

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó—Zrínyi Katonai Kiadó, 1971. 526 o.)

Alexander Werth könyve először Angliában és az Egyesült Államokban jelent meg 1964 végén. Ezt követően csakhamar kiadták Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Japánban, Olaszországban, Hollandiában, Mexikóban, Brazíliában és más országokban is. 1967-ben készült el a szerző közreműködésével a munka orosz nyelvű kiadása, *J. Boltyin* professzor, a történettudományok doktorának bevezető tanulmányával. A Kossuth Könyvkiadó és a Zrínyi Katonai Kiadó közös vállalkozásának jóvoltából, dr. Auer Kálmán kitűnő fordításában most a magyar olvasóközönség is megismerkedhet Werth könyvével, amely nagy érdeklődést keltett és széles körű sajtóvisszhangot váltott ki a kapitalista világban.

A könyv iránti érdeklődés és a körülötte támadt sajtóvisszhang oka a szerző személyében és mondanivalójában egyaránt megtalálható. Werth a *Sunday Times* című lap és a BBC rádiótársaság tudósítójaként 1941. júliusától 1946-ig a Szovjetunióban élt. A Nagy Honvédő Háború éveiben többször járt a különböző arcvonalakon és a szovjet hadsereg által felszabadított területeken. „Orosz kommentárjai" vasárnaponként sok millió emberrel ismertették meg nyugaton a szovjet nép katonai erőfeszítéseit. Tökéletes orosz nyelvtudása lehetővé tette, hogy közvetlenül beszélgessen politikusokkal, hadvezérekkel, katonákkal és a szovjet társadalom minden rétegéből származó emberekkel. Az így szerzett élményei, ismeretei késztették rá sok év után, hogy elmondja a véleményét a Szovjetunió és fegyveres erőinek a szerepéről az antifasiszta koalíció győzelmében. Könyvében azonban nem csupán a saját benyomásait, az általa látottakat örökíti meg jó írói eszközökkel. Személyes tapasztalatai kiegészülnek s szerencsés módon ötvöződnek a Nagy Honvédő Háborúval fog-

lalkozó szovjet történeti és memoár-irodalom adataival.

Werth nem kommunista és nem is marxista, de mindaz, amit látott és maga is átélt a háború időszakában, szorosan elkötelezte őt az igazság mellett. Szemben a második világháborús burzsoá történetírás ferdítéseivel és mind szemérmetlenebb torzításaival, melyek között még a legenyhébbnek tekinthető a Szovjetunió szerepének elhallgatása, Werth már könyve előszavában leszögezi: „A szovjet nép volt az, amely a második világháború legsúlyosabb terhét viselte, ez a nép vesztett 20 millió embert. Nyugatot, ahol sokak memóriája nagyon rossz, emlékeztetni kell erre." Majd egy másik összefüggésre utalva ismételten megállapítja: „Történelmi és földrajzi okoknál fogva úgy adódott, hogy valóban a Szovjetunió viselte a náci Németország elleni háború legsúlyosabb terhét, s éppen az ő harcának köszönhető az, hogy sok millió angol és amerikai életben maradt."

E megállapítások igazát meggyőzően bizonyítja a könyv egész mondanivalója, mely a tények erejével száll szembe a burzsoá történetírás számos ferdítésével, hamisításával, szerecsenmosdató kísérletével.

A mű főszereplője a szovjet nép. A szovjet emberek mérhetetlen háborús erőfeszítéseit és áldozatait, hősiességét és eredményeit ábrázolja a szerző, akit „... legfőképpen az érdekelt, milyen a szovjet nép magatartása, hogyan reagál mind a szerencsétlenségre, mind a győzelemre". S amit minderről megtudott és könyvében elmond, azt végig áthatja a mélységes együttérzés, tisztelet és elismerés. Ez a szemlélet, amely a nép szerepére koncentrálva alkot képet a háború egészéről, sajátosan befolyásolja a munka műfaját, jellegét. Werth természetesen sokat foglalkozik a katonai eseményekkel, mégsem „a háború formális történetét, még kevésbé hadtörténetét" írta meg. Könyvét ő maga „»emberi történet«-nek és részben a háború politikai történetének" nevezi.

Ez az „emberi történet" hűen ábrázolja a szovjet nép nagyszerű helytállását, hősiességét a hátországban, az arcvonalakon és a fasiszták által megszállt területeken.

Werth nagy elragadtatással és sokoldalúan mutatja be azt a gigászi munkát, amelyet a munkások és kolhozparasztok végeztek a hátországban, hogy megteremtsék a fasiszta megszállók fölötti győzelem anyagi és technikai feltételeit. Különösen meleg elismeréssel méltatja a nők önfeláldozó helytállását az élet, a termelés minden területén. Csodálattal adózik annak az emberfeletti hősiességnek, amellyel a körülzárt Leningrád lakossága úrrá lett a blokád és az ostrom okozta mérhetetlen szenvedéseken és kitartott az ellenség szétzúzásáig. Az ipari üzemeknek a megszállás elől keletre történt áttelepítését „a Szovjetunió háború alatti legbámulatosabb szervezési és emberi hőstettei" közé sorolja. Elismeri a szovjet szocialista gazdaságnak a hitleri Németország kapitalista hadigazdaságával szembeni fölényét, s azt is megállapítja, hogy „... a szovjet rendszer, a szovjet szervezés a meglevő erőforrások jobb felhasználását tette lehetővé, mint a németeké". Részletesen foglalkozik a Szovjetuniónak nyújtott amerikai—angol gazdasági segítséggel is. Adatai meggyőzően bizonyítják, hogy ez a segítség a hazai termelésnek „viszonylag kis százalékát" tette ki, s a Szovjetunió mindenekfölött saját gazdaságának, anyagi erőinek és eszközeinek köszönheti a győzelmet.

A szovjet hadsereg honvédő harcainak ábrázolása nagy helyet kap a könyvben, bár Werth nem törekszik a hadműveletek teljes és rendszeres bemutatására. Részletesen ismerteti a szovjet csapatok kezdeti kudarcát és a vezetésben tapasztalt hibákat kiváltó okok kritikai értékelését és alapvetően jól érzékelteti azt a folyamatot, amely a hiányosságok felszámolásán át ragyogó győzelmek sorozatát eredményezte. E folyamat első állomásaként külön részben tárgyalja a moszkvai csata eseményeit. Azokkal az egykori hitlerista tábornokokkal szemben, akik a Moszkva alatt elszenvedett első nagy vereséget „Tél tábornok" számlájára írják, a szerző egyértelműen kijelenti: „Teljesen világos, hogy a hírhedt »orosz tél« korántsem játszott döntő szerepet." Könyve további részében Werth figyelemmel kíséri a szovjet hadművészet fejlődését a sztálingrádi és a kurszki csatában, majd

az 1944—1945. évi hadászati hadműveletekben.

Meg kell jegyezni, hogy a katonai események ismertetése kapcsán Werth több esetben a marxista hadtörténetírás értékeléseivel ellentétes álláspontot képvisel, ítéletei és véleménye esetenként vitatható, némely hadművelet pedig nem kapja meg méltó helyét a könyvben.

A háború kezdeti szakaszában bekövetkezett balsikerek és elkövetett hibák okainak elemzésében Werth túlhangsúlyozza a szubjektív tényezők szerepét. Rejtve marad előtte a párt és a hadsereg közti viszony lényege, ennek következtében lebecsüli azt a szerepet, amelyet az SZKP a hadseregben betöltött. A szovjet hadsereg 1942 nyári rosztovi vereségét úgy állítja be, mintha az idézett volna elő valamiféle fordulatot a katonai vezetés megszilárdítása és javulása, a csapatok helytállása terén. A sztálingrádi csata leírásakor a szerző az egyoldalúság hibájába esett. A védelmi harcok bemutatása során egyedül a 62. hadsereg tevékenységét ismerteti, a nagyszabású szovjet ellentámadás ábrázolása pedig minőségileg alatta marad a moszkvai csatával és Leningrád védelmével foglalkozó fejezetekben foglaltaknak. Nem kap hű képet az olvasó Ogyessza felszabadításáról sem. A szerző figyelmét szinte teljesen elkerülték a védelmi harcok. A lakosság és a csapatok hősi küzdelméről szinte semmit sem mond.

E főbb hiányosságok ellenére a hadieseményekről tárgyalásakor Werth tisztelettel és lelkesedéssel méltatja a szovjet hadsereg világraszóló teljesítményét, jól mutatja be a szovjet hadművészet fejlődését és fölényét a hitleri hadsereg hadművészetével szemben.

Sokat foglalkozik a szerző a Szovjetunió és nyugati szövetségesei közti viszony alakulásával, a tárgyalásokon felmerült legfontosabb kérdésekben elfoglalt álláspontok ismertetésével. Alapjában véve helyesen értékeli a kapcsolatok lényegét, némelykor azonban vitatható módon ábrázolja a helyzetet. Kimutatja, hogy az európai második front megnyitása nemcsak a Szovjetuniónak, de a nyugati országok népeinek is érdeke volt, mégsem ítéli el az angolok halogató manővereit a tárgyalásokon. Felveti, hogy a szovjet sajtó nem népszerűsítette a nyugati szövetségeseket, sőt esetenként kampányt folytatott ellenük. Ezzel szemben szinte szóra sem méltatja azokat a nehézségeket, amelyeket a nyugati partnerek állítottak a közös harc eredményességének útjába. Az 1944 augusztusi varsói felkelés értékelésében világos és helyes álláspontot foglal el, Lengyelország háború utáni sorsával kapcsolatban azonban nézetei nem eléggé világosak. Elismeri a Szovjetunió e kérdésben folytatott politikájának reális voltát, de ellentmondásosan ábrázolja a londoni emigráns kormány és a lengyel hazafiak Szovjetunióban működő szövetségének szerepét és tevékenységét.

Werth nagy figyelmet szentel a német fasiszták megszállt területeken elkövetett gaztettei leírásának. Személyes benyomásai alapján, megrázó erővel ír a szörnyű bűntettekről, hangsúlyozva azokért a náci hadsereg és vezetése felelősségét. Adatokat közöl a megszállt területek gazdasági kifosztásáról is, de ezek nem teljes értékűek.

Sajátos álláspontot foglal el a szerző a háború jellegének megítélésében. Már könyve előszavában elismeri a Szovjetunió háborújának igazságos, honvédő jellegét, megállapítva, hogy „ez igazi népi háború volt", s „ebben a nemzeti, népi háborúban a szovjet emberek szovjethatalmukért is harcoltak". Ez a tényekre alapozott, elméletileg helyes értékelés nem akadályozza meg abban, hogy elutasítsa a marxista történetírásnak a második világháború imperialista eredetére vonatkozó álláspontját. Ez már csak azért is különös, mert véleményét semmivel nem indokolja meg.

Az ilyen és más hasonló ellentmondások azonban — amelyekre Boltyin professzor mutat rá bevezető tanulmányában — másodlagos helyre szorulnak a könyv vitathatatlan értékei mellett. Werth műve teljesen megérdemelten foglal el számottevő helyet a második világháborúval foglalkozó történeti munkák sorában.

T. S.

KATONASZOCIOLÓGIA

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1971. 306 o.)

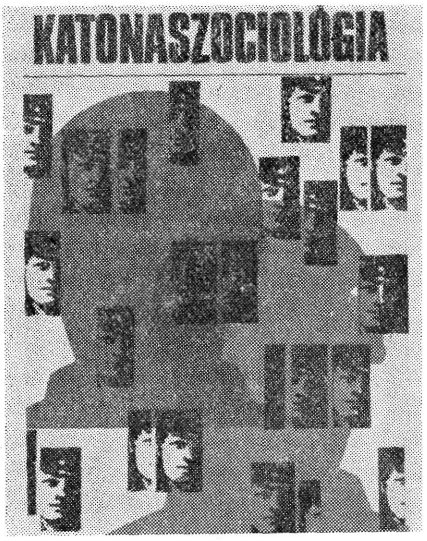

Nemes szándék, hozáértő szorgalmas munka eredményeként született ez a nem mindennapi témával foglalkozó könyv. Márcsak azért is érdekes ez a mű, mert a témakört illetően sem hazánkban, sem a szocialista országokban nem jelent meg eddig ilyen gazdag nemzetközi irodalomra támaszkodó gyűjtemény.

A mű szerkesztője gondosan ügyelt rá, hogy mind tartalmi, mind minőségi szempontból a legjobb írások kerüljenek a kötetbe. A könyv tanúsága szerint a szándék valóra vált, a katonai vonatkozású igények kielégítése mellett ugyanis izgalmas témákról tájékoztatja az érdeklődő olvasóközönséget is.

A könyv szerkezeti felépítése követi a marxista katonaszociológia nemzetközileg kialakult összetevőit. Ennek megfelelően két részre tagozódik. Az első részben a marxista katonaszociológia elméletéhez, a másodikban a katonaszociológia főbb kutatási területeihez kapcsolódó írások kaptak helyet.

A katonaszociológia elméleti kérdéseit elemző dolgozatok meglehetősen sokat foglalkoznak a tárgy-meghatározással. Ezt a társadalmi gyakorlat teszi szükségessé. Hiszen miként lehetne értelmes szociológiai vizsgálatokat végezni tárgyainak és általános elméletének meghatározása, illetve kimunkálása nélkül. A szociológiai elmélet és a társadalmi gyakorlat ugyanis egységet alkotnak és tárgyuk meghatározásának gyakorlati és elméleti jelentősége is van. Ha a tudományág művelői nem dolgoznak ki mind gondosabban a szociológia tárgyainak kérdéseit, képtelenek volnának meghatározni saját munkájuk valóságos helyét a társadalmi gyakorlatban. Ebben van a jelentősége annak, hogy a kutatók igyekeznek minél pontosabban körülhatárolni a katonaszociológia tárgyát.

A téma iránt édeklődők tájékozódását egy tartalmas bevezető könnyíti meg. Ebben a szerző, *Nagy Emil*, vázolja a marxista és a polgári katonaszociológia kialakulásának történelmi előzményeit, és e két ellentétes irányzat eddigi fejlődését. Részletesen bemutatja a marxista katonaszociológia tárgyával és jellemzőivel kapcsolatos hazai és nemzetközi álláspontokat, majd ismerteti a magyar katonaszociológusok e kérdésben kialakított véleményét.

Ezt követően utal azokra a titoktartás követelményeiből fakadó gondokra, amelyek alaposan megnehezítették a kötet összeállítóinak munkáját.

A marxista katonaszociológia elméletéhez kapcsolódó írások sorát *Bocskajev*, szovjet szerző tanulmánya nyitja meg, aki jól megokolt és igen éles bírálattal illeti a harmadik világháború abszolut lehetetlenségének, az úgynevezett atomptt eszméjének, a korszerű háború „korszerűtlenségének" hangoztatóit. Az olvasók közül bizonyára sokan emlékeznek rá, hogy nem is olyan régen nálunk is akadtak hívei az efféle nézeteknek. Sőt, mi több, még hirdetői is. Éppen ezért Bocskajev írása új, megalapozott gondolatokkal járulhat hozzá a hazai vitákhoz is.

Wiatr lengyel szociológus írásában elmélyülten taglalja a katonaszociológia továbbfejlesztésének emléteti és módszertani feladatait. Tudományos elemzést ad a marxista katonaszociológiáról, a történelmi materializmushoz, a háborúról és hadseregről szóló marxista—leninista tanításhoz való viszonyáról. Kimutatja, hogy a marxista katonaszociológia kezdetei Marx és Engels tevékenységéhez vezethetők vissza. Meghatározza a katonaszociológia tárgyát, mint a hadtudomány részét. Kifejti a szociológia alkalmazhatóságát a vezetésben és a hadászat gyakorlatában. Behatóan taglalja a marxista katonaszociológia módszertani problémáit, a burzsoá szociológia módszertanával szembeni éber, kritikai magatartás szükségességét. Párhuzamot von a marxista és a burzsoá katonaszociológia között. Sürgeti a marxista katonaszociológusok közötti nemzetközi munkamegosztás valóraváltását.

Rychtonik írása eredeti és lényeges gondolatokkal járul hozzá a katonaszociológia tárgyának pontosabb meghatározásához.

Alexander a bolgár kutatók körében kialakult tárgymeghatározást ismerteti. *Sbobczak* lengyel szociológus pedig a hadsereg, főként a szocialista típusú hadsereg, mint társadalmi intézmény, általános jellemzését adja. *Hrabé* és *Podzemsky* közös dolgozata — a múlt évi várnai szociológiai világkongresszuson került a nyilvánosság elé — újszerűen világítja meg Engels úttörő érdemeit a fegyveres erőszak szociológiai elméletének kidolgozásában.

Verner admirális interjúja sokoldalúan méltatja a katonaszociológiai kutatások jelentőségét a hadsereg tudományos vezetésében.

Vorobjov adatokkal szemlélteti a szovjet társadalom szociális struktúrájának változásai, valamint a fegyveres erők összetétele és ütőképessége közti összefüggéseket. Kimutatja a szociális struktúra változásainak hatását a hadseregre, a katonai szervezetre, az erkölcsi-politikai állapotra és a kiképzésre. Tárgyalja a társadalom iskolai szakképzettségi struktúrájának alakulását és katonai konzekvenciáit.

Wiatr a lengyelországi katonai szolgálat professzionalizálódásáról ad történelmi áttekintést, különös tekintettel az 1945 utáni fejleményekre.

Konopjov és *Cz. Stawica* a szovjet és a lengyel ifjúság társadalmi orientációiról, a katonai hivatással, illetve a katonai szolgálattal szembeni beállítottságáról ír.

Tabunov a kis katonai közösségek struktúráját és a katonai személyiségek formálásában betöltött szerepét vázolja.

Zlatinov a tiszti politikai oktatás egyik bolgár formájának kísérleti modelljét festi meg.

Ladanov az amerikai fegyveres erőknél folytatott szociológiai vizsgálatokat elemzi. Tárgyalja az ún. „emberi tényező" tanulmányozásának jelentőségét az amerikai fegyveres erőknél. Kifejti, hogy az ilyen vizsgálatok két fő kérdéssel foglalkoznak: 1. Milyen a tudományos-technikai és hadügyi forradalom hatása a fegyveres erőkre; 2. Hogyan biztosítható a hadigépezet stabilitása és engedelmessége. Igen részletesen, adatokkal szemlélteti a káder kiválasztásra és a tisztképzésre irányuló amerikai katonaszociológiai vizsgálatokat, illetve annak tanulságait. Bemutatja, milyen módszerekkel dolgoznak a katonai kiscsoportok vizsgálata terén, és miképpen szerepel a hadsereg és a polgári élet kapcsolatainak elemzése kutatási tematikájukban. Végezetül ismerteti a katonaszociológiai kutatások felhasználásának módját az amerikai katonai vezetésben, illetve kiképzésben.

A kötetet *G. Rau, K. H. Schulze* és *E. Stüber* közös tanulmánya zárja. A

szerzők tényekkel bizonyítják a Német Nemzeti Néphadsereg valóban népi jellegét, ugyanakkor tudományosan ellenőrzött adatokra és tényekre támaszkodva leplezik le a Bundeswehr tisztikarának reakciós társadalmi és politikai természetét, megrögzötten militarista beállítottságát. Ismertetik a katonák ideológiai meggyúrásának célját és rámutatnak, hogy e tevékenység alapvető tartalma az antikommunizmus meggyökereztetése a személyi állomány körében. Tájékoztatást adnak az ún. információs törzsek szervezetéről az amerikai magasabbegységek vezetésében, e törzsek létszámadatairól, valamint a hadsereg idológiai megdolgozását végző apparátusáról. Felsorolják és jellemzik az ideológiai tömegmunka eszközeit, formáit és módszereit, az élőszavas információs rendszert, a rádió, a televízió és a filmek felhasználását, a csapatmozik, klubok hálózatát, a katonai sajtó adatait.

A tanulmánykötet magas elméleti színvonala szerencsésen párosul az okfejtés egyszerűségével és világosságával. A válogatás hasznosan segíti a hivatásos katonák, valamint a honvédelem és a honvédelmi nevelés kérdéseivel foglalkozó szélesebb polgári körök, továbbá minden érdeklődő ismereteinek bővítését.

Sztana Béla

WALTER WAGNER:

GESCHICHTE DES K. K. KRIEGSMINISTERIUMS 1866—1888* II. KÖTET

(Wien—Köln—Graz, Verlag Böhlau, 1971, 287 o.)

Az egyetemes történetkutatás az utóbbi években mind nagyobb érdeklődést tanúsít az egykori Osztrák—Magyar Monarchia története iránt. A Duna menti népek évszázados fejlődését alapvetően meghatározó Habsburg-állam vizsgálata — születésétől felbomlásáig — nemcsak az említett népek történettudományának, mindenekelőtt marxista történettudományának egyik legfontosabb feladataként realizálódik, hanem a nyugati országok számos, főleg polgári történeti iskolája kutatótevékenységének is középpontjában áll. Ez utóbbiak közül jelentőségében kiemelkedik a szomszédos Ausztria történészeinek szorgalmas munkája, amely az Osztrák—Magyar Monarchia története (1848—1918) c. nemzeti bizottság irányítása alatt áll. E bizottság elnöke a mai osztrák történettudomány prominens személyisége, a hitleri koncentrációs táborokat megjárt Hugo Hantsch professzor, a bécsi egyetem tanára, tagjai pedig a különböző polgári iskolák valamennyi színárnyalatát képviselő neves szakemberek.

Az egykori dunai monarchia történetének eddig feltárt eredményei s az azok alapján leszűrt következtetések, amelyek az egyetemes történettudomány szenvedélyesen vitatott kérdései, érlelték meg az osztrák nemzeti bizottságban azt a gondolatot, hogy a tudományos kutatómunkát olyan területekre is kiterjessze, amelyek eddig annak látóköréből kiestek. Így a bizottság kebelében létrejött egyik albizottság feladatául a szisztematikus hadtörténeti kutatásokat jelölte ki, azzal az igénnyel, hogy a Monarchia életében oly fontos szerepet játszott katonai, katonapolitikai kérdések tisztázásával megkönnyítse egy érdemleges tudományos összkép kialakítását a Habsburg-állam utolsó 70 esztendejéről.

A hadtörténeti kutatások központjává a bécsi Kriegsarchiv vált, s jelenlegi szakaszukban elsősorban feltáró jellegűek. A kutatások feltáró jellegét számos körülmény indokolja, mindenekelőtt az, hogy a jelzett korszakra vonatkozó levéltári anyagok túlnyomó többségének hozzáférhetősége csak a második világháború befejezése óta biztosított. A hatalmas mennyiségű anyag tudományos igényű feldolgozása a Monarchia hadügyének nemcsak átfogó megismerését teszi lehetővé, hanem segítséget nyújthat a két világháború közötti magyar és osztrák, továbbá az utódállamokban kibontakozott történetírás szubjektív, tendenciózus, a történelmi valóságot sok esetben meghamisító ítéleteinek korrigálásában.

A hadtörténeti kutatómunka figyelemre méltó terméke az a több kötetre tervezett sorozat, amely a Monarchia egyik legfontosabb katonai intézményének, a hadügyminisztériumnak 1848—

* Az osztrák császári és királyi Hadügyminisztérium története. 1866—1888.

1918 közötti történetét hivatott feldolgozni.

A sorozatnak eddig két kötete jelent meg, mindkettő W. Wagner, a bécsi Kriegsarchiv vezető munkatársának tollából.

A sorozat második kötete a hadügyminisztérium történetének 1866-tól 1888-ig terjedő szakaszát foglalja magában. A nemzeti bizottság e kötetet eredetileg a sorozat zárókötetének tervezte, de a munkálatok során csakhamar kiderült a szándék keresztülvihetetlensége. Így a II. kötet 12 év történetét dolgozza fel, és az 1867-es kiegyezéssel kezdődő dualista korszak első — önmagában is igen fontos pedíodusát tárgyalja.

A négy hadügyminiszter — Br. Franz von John táborszernagy, Br. Franz Kuhn von Kühnenfeld táborszernagy, Br. Alexander von Koller lovassági tábornok, Gr. Arthur Maximilian Bylandt zu Reidt táborszernagy — hivatali ténykedését átfogó időszak az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregének az imperializmus szakaszába fokozatosan átmenő modern kapitalizmus igényei szerinti tömeghadsereggé váló kifejlesztésének vállalkozásával volt egyenlő — felhasználva mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket az 1866-os porosz—osztrák és az 1870/71-es porosz—francia háború hozott.

Másképpen megfogalmazva: az 1867-es kiegyezés által megteremtett új államalakulat feudál-kapitalista gazdasági, társadalmi és politikai bázisán olyan hadsereg (s vele együtt azon hadszervezet) létrehozása, amelynek funkciója egyrészt a soknemzetiségű dualista állam összetartása volt minden „centrifugális", azaz a Monarchia felbomlasztására törő erővel szemben, másrészt a Habsburg nagyhatalmi törekvések végrehajtása, elsősorban a Balkán-félszigeten.

Ez az új hadsereg, amely alapjaiban — mint említettük — a jelzett időszakban jött létre, szükségképpen magában hordta az állam összes belső és külső ellentmondásait, így nem meglepő, ha az 1878-as boszniai és hercegovinai okkupációt csak üggyel-bajjal tudta végrehajtani és a 90-es évek újabb hadseregszervezési kísérletei ellenére a századfordulón kibontakozó, majd az első világháborúban elmélyülő társadalmi-politikai válság következményeként szétesett és felbomlásával egyik okozója lett a Monarchia 1918-ban bekövetkezett pusztulásának.

Az új hadsereg kialakításának roppant bonyolult folyamata a kötetben nyomon kísérhető. A szerző természetesen nem a hadseregszervezési feladatok megoldásának egyes lépéseit mutatja be. Célkitűzésének megfelelően egy katonai intézmény, a hadügyminisztérium történetének aprólékos, négy hadügyminiszter hivatali ténykedésének gondos feltárásán keresztül lebbenti fel a fátylat a hadseregszervezés hol előrelendülő, hol megtorpanó folyamatáról. Ha az ábrázolásnak ez a módja az első pillanatban problematikusnak is látszik — még abban az értelemben is, hogy a szerző nem egy központi gondolat köré csoportosítja mondanivalóját, hanem a hadügyminiszterek tevékenységének megfelelő kronológikus áttekintést tart célszerűnek —, a feltárt gazdag anyagból mozaikszerűen összeálló kép az olvasó szakember által támasztott igényeket nagymértékben kielégíti, azon túlmenőleg, hogy a történetírásban meglehetősen elhanyagolt intézménytörténet művelődéséhez ad sok tanulságot.

A szerző ítéletét a létrejött új hadseregről, annak felhasználhatóságáról, illetve az állam részéről vele szemben támasztott követelmények kielégítésének lehetőségéről, az az osztrák történetírásban régóta honos felfogás befolyásolja, amely szerint az osztrák—magyar hadsereg csődjének gyökerei végső soron az 1867-es kiegyezéshez nyúlnak vissza, ahhoz a történelmi aktushoz, amely az önálló, egységes hadsereget megszüntette, s helyébe a politikai szenvedélyeknek kitett három hadsereget, a közös hadsereget, az osztrák Landwehrt és a magyar honvédséget állította. Ezzel voltaképpen az az alapvető célkitűzés hiúsult meg, hogy a Monarchia hadseregét az általános védkötelezettség érvényre juttatásával olyan modern tömeghadsereggé fejlesszék, amely vezetése, mozgósítási rendszere és felszereltsége alapján az állam nagyhatalmi állásából következő feladatok ellátását biztosította volna. E felfogás nyílegyenesen vezet ahhoz a nagyon is vitatható konkluzióhoz, hogy a Monarchia hadserege az első világháború végén nem a katonai vereség és az államot feszítő társadalmi-politikai válság

eredőjeként bomlott fel, hanem az egységes, a „politikától mentes" haderő hiánya vezetett el a széteséshez.

Mégis, kik voltak azok, akik az adott nehézségek ellenére — emberfeletti energiával — a haderőt a modern tömeghadsereg színvonalára emelték fel? Kuhn és Bylandt, akik nemcsak az egységes hadsereg ellen irányuló magyar politika állandó támadásait verték vissza, de sikeresen hadakoztak az Albrecht főherceg vezette szélsőséges konzervatív reakció ellen is. A könyv lapjain közöltekből kitűnően ez a kettős harc mindkét hadügyminiszter erejét lekötötte s nagymértékben felőrölte. Szerencséjük talán az volt, hogy előbb Szende magyar honvédelmi miniszter, majd Edelsheim-Gyulai tábornok, a magyarországi csapatok főparancsnoka személyében szövetségesre találtak, amely szövetség bizonyos mértékig semlegesíthette Albrecht és körének befolyását, de ugyanakkor azzal az áldozattal is járt, hogy az eredetileg csak belső karhatalmi szolgálatra tervezett honvédséget viszonylag korszerű fegyverekhez juttatta.

Koller tevékenysége a másik két hadügyminiszter mellett eltörpült. Koller betegsége miatt hamar le is mondott, John pedig inkább mint vezérkari főnök játszott jelentős szerepet. Sőt nevéhez fűződik a hadsereg legfelső vezetésében létrejött dualizmus kiharcolása, amely a vezérkari főnököt rangban a hadügyminiszter mellé emelte. Utódja, Beck ezt a dualizmust harmonikus együttműködéssé változtatta. Később, mint ismeretes, Conrad vezérkari főnöksége idején a viszony nemcsak megromlott, hanem elkeseredett hatalmi harccá is fajult.

Bylandt 1888-ban bekövetkezett lemondásával új korszak kezdődött. Ennek taglalását a sorozat újabb kötete fogja elvégezni. Az ismertetett kötet tanulságai alapján az olvasó szakember érdeklődéssel várja az újabb feldolgozásokat.

Végezetül szólni kell a kötet végén található s igen jól használható függelékről, amely kronológikus felsorolást ad a jelzett időszak legfelső parancsnoklási viszonyairól, a hadügyminisztérium osztályainak vezetőiről és a hadsereg speciális intézményeiről. A kötethez csatolt II. függelék a négy hadügyminiszter rövid életrajzát adja. Az életrajzokból is kitűnik, hogy valamennyien aktívan részt vettek az 1848—49-es olasz és magyar szabadságharc vérbefojtásában, s az 1866-os porosz háborúban. Közülük Kuhn Komárom bevételénél szerzett érdemeket, Koller, aki származására nézve félig cseh volt, a magyar forradalmi kormány azon kérését, hogy lépjen a honvédsereg szolgálatába, tüntetőleg elutasította. A magyar szabadságharc leverésében különösen Bylandt tüntette ki magát: a bécsi felkelés elfojtása után részt vett a bábolnai, móri, tétényi és szolnoki csatában. Utóbbiban könnyebben megsebesült. Felgyógyulása után, Buda megszállásakor tanúsított bátorságáért megkapta a hadiékítményekkel ellátott Katonai Érdemrendet.

Farkas Márton

HADITECHNIKAI KISLEXIKON

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1971. 307 o.)

A ma embere az újságok hasábjain, a rádióadásokban és a televízió képernyőjén szinte nap mint nap találkozik a haditechnika új, egyre korszerűbb eszközeivel. Olyan tervekről, fogalmakról, új fegyverekről vagy más haditechnikai eszközökről hall és olvas, vagy éppen látja őket, amelyek számára nem minden esetben érthetőek.

Ugyanakkor alapvető követelmény néphadseregünk valamennyi tagjával szemben, hogy a megkívánt általános műszaki és haditechnikai ismeretek birtokában képes legyen feladatait eredményesen ellátni.

A Zrínyi Katonai Kiadó gondozásában — az 1971. évi műszaki könyvnapon — megjelent Haditechnikai Kislexikonnak valóban gazdag anyaga ezeket az igényeket kívánja kielégíteni.

A Haditechnikai Kislexikon szerzői *(Nagy István György, Erdős József, Gyurák Béla, Dr. Kováts Zoltán, Lőrincz István, Mazán Pál, Poór István* és *Szentesi György)* a rendkívül nagy és bonyolult témát három fő részre osztva dolgozták fel.

Az első rész az alapvető természettudományos — matematikai, fizikai és kémiai — összefüggések, képletek, mértékegységek, fontosabb állandók gyűjteménye. Itt elsősorban olyan, katonai szempontból érdekes összefüggéseket és képleteket közölnek, amelyek tárgykörüknél fogva az általános technikai kézikönyvben nem szerepelnek. Külön felhívjuk az olvasó figyelmét arra, hogy ebben a részben a ballisztika, a radiológia, az atomfegyverek hatástényezői és a szilárdságtan is feldolgozásra került. A Haditechnikai Kislexikonnak ez az első része amolyan mérnöki „mellényzsebkönyv" szerepét tölti be.

A második rész, a tulajdonképpeni haditechnikai kislexikon összeállításakor a szoros értelemben vett haditechnikai szócikkek — címszavak — mellett fellelhetők azok a rokontárgyú szavak is, amelyek más magyar lexikonokban vagy nem találhatók meg, vagy az ottani fogalom-meghatározásuk katonai szempontból vitatható. Lexikonunk több olyan általános jellegű katonai és természettudományos szócik-

ket is tartalmaz, amelyek az egyes haditechnikai fogalmak, kategóriák megértéséhez szükségesek.

A harmadik rész a korszerű fegyverek, haditechnikai eszközök főbb jellemző adatait — hatásukat — összefoglaló táblázatok gyűjteménye. A szerzők itt új módszert alkalmaznak. Amikor a fegyverek és a haditechnikai eszközök harcászati, műszaki jellemzőit — a pisztolytól az orbitális rakétáig terjedő széles skálában — feldolgozzák, nem konkrét fegyvereket sorolnak fel, hanem korszerű típusaik „villába fogott" teljesítmény-, hatás- stb. adatait ismertetik. Így az olvasó mintegy az általa keresett adat középértékét, vagy határértékét találja meg a könyvben.

Ezekkel a gondolatokkal ajánljuk a Haditechnikai Kislexikont olvasóink figyelmébe. Úgy gondoljuk, hogy ez a kiadvány néphadseregünk tisztjei és tiszthelyettesei — a hivatásosak és a tartalékosok — számára egyaránt nélkülözhetetlen kézikönyv és a polgári olvasók körében is érdeklődésre tarthat számot.

Szabó Sándor

KÜLFÖLDI HADTÖRTÉNELMI FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE

VOENNO ISZTORICSESZKIJ ZSURNAL (Szovjetunió) 1971. 4—6. sz. — A három számban megjelent hadtudományi jellegű tanulmányok közül elsőként *M.* POLUSKIN: „Hadműveleti védelem a Nagy Honvédő Háború első szakaszában" (6. sz. 14—22. o.) c. munkáját említjük meg. A háború előtti nézetek a hadműveleti védelmet a katonai tevékenység törvényszerű, lehetséges, de ideiglenes formájának tartották. Legjobban a hadsereg méretekben folytatott védelem elmélete volt kidolgozva. Eszerint az összfegyvernemi hadsereg védhetett a front részeként és önállóan is, fő- vagy mellékirányban. A hadsereg létrehozta a védelem harcászati és hadműveleti övét. A harcászati öv 80—100 km széles, 20—30 km mély volt (fő öv — 8—10 km, második öv — 2—3 km). A védelem lehetett álló és mozgó védelem. A front (hadsereg) védelme egylépcsős volt, tartalékok kialakításával. Az első lépcső védte a harcászati övet, és a hadműveleti övben helyezkedtek el az összfegyvernemi és páncélelhárító tüzértartalékok.

A szerző részletesen elemzi a háború első szakaszában, főként a nagy erejű páncélos támadások ellen vívott védelmi harcok tapasztalatait, az egyes hadműveletek erőviszonyait és a védelem elméletében kezdődő változásokat. A fejlesztés a mélység és a tömörség növelése irányában haladt, a védelmi övek száma nőtt. Különösen erőteljesen fejlődött a harcászati öv. Jelentősen javult a csapatok vezetése és a fegyvernemek védelemben való alkalmazásának művészete. A tüzérséget mindinkább a főirányban összpontosították. Ebben az időben hozták létre a harckocsi- és gépesített hadtesteket, a harckocsihadseregeket, amelyeket felhasználtak az ellencsapásokhoz és amelyek a hadműveleti védelem szilárdságának és aktivitásának fő eszközei voltak.

Ugyancsak második világháborús kérdéssel foglalkozik *M.* KOZSEVNYIKOV: „A légitámadás tökéletesítése" (5. sz. 14—21. o.) c. tanulmánya. Bár a háború előtti években helyesen határozták meg a légierők feladatait, amelyeket az 1939-es harcászati szabályzat rögzített, a háború első időszakának tapasztalatai alapján tovább kellett fejleszteni a légierő alkalmazásának módszereit. Az elszenvedett nagymértékű veszteségeken kívül a légierők struktúrája is nehezítette a tömeges alkalmazást. A front légierők hadsereg repülőcsoportokra (1—2 vegyes repülőhadosztály az összfegyvernemi hadseregekben) és front repülőcsoportokra (3—4 bombázó és vadászhadosztály, amelyek a front tervezésében tevékenykedtek) oszlottak. 1942 májusában a hadsereg- és frontcsoportok alapján kezdték megszervezni a frontok légi hadseregeit, s a front egész légierejét egységes parancsnokság alá rendelték. Egyidejűleg létrehozták az egynemű és vegyes légi hadtesteket (2—3 hadosztállyal), mint a Legfelsőbb Főparancsnokság tartalékát. Ez az átszervezés 1942. november közepére fejeződött be.

A honvédelmi népbiztos által 1942. november 9-én jóváhagyott új harcászati szabályzatban bevezették a „tüzérségi és légitámadás" fogalmakat. „A légierő feladata a támadó harcban a légitámadás, amely két szakaszból áll: a támadás előkészítése, a gyalogság és a harckocsik támadásának, valamint az ellenség védelme mélységében folyó tevékenységnek a támogatása." Ilyen jellegű légitámadást Sztálingrádnál terveztek először, de ott a rossz időjárás miatt nem sikerült megvalósí-

tani. Az első sikert a kurszki ellentámadásnál érték el.

A támadás légi előkészítése szintén két szakaszból állt: 1. előzetes légi előkészítés (jól megerődített védelem esetén, mint pl. a viborgi, königsbergi hadműveletek, 1—3 nappal a támadás előtt kezdődött); 2. közvetlen légi előkészítés (15 perctől 1—2 óráig).

A szerző részletesen ismerteti több hadművelet légi előkészítésének méreteit.

N. MIROSNYICSENKO: „A lövész (gépkocsizó lövész) alegységek védelmi harcászatának fejlődése a háború utáni években." (4. sz. 26—37. o.) A háború utáni években lényegesen megváltozott a lövész alegységek védelmének felépítése, megváltoztak a harc módszerei. A szerző három fejlődési szakaszt különböztet meg: 1. 1945—53; 2. 1954—60; 3. 1960 után. A változásokat elsősorban az atomfegyver különböző fajtáinak elterjedése okozta. A második szakaszban a felépítésben lényegesebb változások még nem voltak. Nőtt az erődítések és a személyi állomány fedezékeinek szerepe; a sebezhetőség csökkentése céljából 3 km-re nőtt a zászlóalj védelmi arcvonalának szélessége, a mélység 2 km maradt. Jelentős változást hozott a harmadik szakasz. Kezdték a századot úgy széthúzni, hogy az ezer t-nál kisebb atomtöltet alkalmazása legfeljebb egy szakaszt tegyen harcképtelenné. A szakaszok között 300 m hézag keletkezett. A zászlóaljak hatékonyabb páncéltörőket, harckocsikat stb. kaptak. Megszűnt a „század védelmi körlet" és a „század páncélelhárító körlet", a gépkocsizó lövészszázad számára 1000 m széles és 500 m mély támpontot, a lövészszakasz számára 300 m széles és 200 m mély támpontot jelöltek ki. Ilyen körülmények között a zászlóalj védelmi körletének szélessége 5 km, mélysége 2 km.

Az összefüggő árokrendszert a szélességben és mélységben decentralizált támpontok rendszere váltotta fel, amelyeket jól szervezett, hatásos tűz- és akadályrendszer köt össze. Korábban az atomfegyver a tűzrendszer erősítését szolgálta, most az alapvető tűzerőt az atomfegyver alkotja, és ezt egészítik ki más fegyverek.

A hadtörténeti munkák közül jelentős *Sz.* JEFIMOV: „Pártépítés a Haditengerészeti Flottában a polgárháború éveiben" (4. sz. 10—18. o.) c. tanulmánya. A flotta pártszervezetei, amelyeket még az októberi forradalom előtt hoztak létre, a forradalom idején a párt jól szervezett csapatait alkották. 16 ezer tagjuk volt, ami a taglétszám 7 százalékát jelentette. A forradalmiság szempontjából kiemelkedő Balti Flottában magában kb. 15 ezer párttag volt, az egész személyi állomány 25 százaléka.

1918. január 29-én (február 11.) a régi flottát feloszlatták és megindult a Vörös Flotta szervezése önkéntes alapon. A breszti béke feltételei miatt a haditengerészet 1918-ban nem működhetett aktívan, ezért a legénység nagy része a hadsereg keretében harcolt a különböző frontokon. A személyi állománynak kb. 40 százaléka maradt meg a flottában, és 1918 tavaszán—nyarán ezek hajtottak végre három fontos állami feladatot: 1) a Balti Flotta hajóinak átvitelét Helszingforszból Kronstadtba; 2) a Fekete-tengeri Flotta megsemmisítését Novorosszijszknál; 3) az új folyami és tavi flottillák létrehozását a polgárháború frontjain.

A szerző részletesen ismerteti, hogy a polgárháború folyamán, amikor ismét elkezdődött a reguláris alapon való szervezés, milyen változásokon ment keresztül a flotta pártintézményeinek szervezeti felépítése, mikor milyen feladatokat láttak el, hogyan változott a politikai biztosi intézmény és a kettő hogyan viszonyult egymáshoz.

1917 október és 1918 szeptembere között a flotta kommunistáinak száma az említett ok miatt erősen lecsökkent. 1918 októbere és 1919 júliusa között számuk 3—6 ezer között ingadozott. Ezután kezdődött a gyors fejlődés. 1920 augusztusában a flotta pártszervezeteiben 19 ezer kommunista volt, ami a személyi állomány 30—40 százalékát jelentette a hajókon, a partvédelem szárazföldi csapatait is beleszámítva pedig a személyi állomány 22 százalékát.

Igen érdekes kérdést tárgyal *I.* PERESZIPKIN: „A vezérkar híradó szolgálata" (4. sz. 19—25. o.) c. munkája. A háború kezdeti szakaszának rendkívül súlyos körülményei között, amikor az ellenség a vezetékeket bombázással gyakran tönkretette, a híradás nem volt tökéletes. Nehéz volt a csapatok vezetése, a hírek rendszertelenül érkeztek a felsőbb parancsnokságokhoz, többek között a vezérkarhoz is.

Korábban az volt az álláspont, hogy háború esetén a hadműveleti—hadászati irányítás alapvető eszköze a vezetékes összeköttetés lesz, és ez teljes egészében a Postaügyi Népbiztosság állandó vonalain fog lebonyolódni. Ezek építésére, javítására és üzemeltetésére háború esetén építő és speciális alakulatokat kívántak létrehozni. Ezért a háború kezdetén a vezérkarnak nem voltak saját vonalai, előre elkészített rejtett és tartalék állomásai.

A körülmények szükségessé tették, hogy a vezérkarnak saját vonalai legyenek és saját híradó csapatai a vonalak építésére és üzemeltetésére. A hírközlésen rádiókkal lehetett volna segíteni, de a háború kezdetén a vezérkar közléseinek kb. 90 százalékát még vezetékes távíró vonalakon adta le. Nagyjából ez volt a helyzet a frontok és hadseregek törzseinél is.

A kezdeti időszakban az egyik legmegbízhatóbb eszköz a BODO készülék volt, a legfelsőbb főparancsnok csaknem mindig ezt használta a front- és hadseregparancsnokokkal folytatott beszélgetéseinél. Később a felsőbb parancsnokságoknál a legfontosabb eszköz a nagyfrekvenciájú telefonösszeköttetés lett.

A szerző ismerteti a különböző tartalék állomások rendszerének kiépítését, valamint a vezetékes rendszer mellett működő rádióállomások hálózatát és ennek tökéletesítését is. Ezeket még híradó repülőgépek is kisegítették. A vezérkar első ilyen századát 1941-ben hozták létre, majd később ezt fejlesztették repülőhadosztállyá.

Feltétlenül meg kell még említenünk A. VASZILEVSZKIJ: „A Krím felszabadítása a német-fasiszta megszállás alól" (5. sz. 71—85., 6. sz. 57—73. o.) c. kétrészes, tanulmányigényű visszaemlékezését. A németek számára a Krímnek nagy hadászati és politikai jelentősége volt, mert megtartása vagy elvesztése jelentősen befolyásolta Románia, Bulgária és Törökország álláspontját. 1943 októberében, amikor a szovjet csapatok a Krím északi bejáratát elzáró, a Malocsnaja folyó mentén kiépített erődvonal áttörésére készültek, az Észak-Kaukázusi Front csapatai a Fekete-tengeri Flottával és az Azovi Flottillával együtt megtisztították a Tamany-félszigetet. November 1-én deszant hadműveletet kezdtek és 3-án deszantot tettek partra a Kercs-félszigeten, amely súlyos harcokban 10 km széles és 6 km mély hídfőt hozott létre. November 15-én az Észak-Kaukázusi Frontot Önálló Tengermelléki Hadsereggé szervezték át, amely nehéz harcokat vívott, de annak ellenére, hogy a parancsnokság tagjait leváltották, nem tudott előrehaladni. A szerző ismerteti a harcokra vonatkozó legfontosabb dokumentumokat. Foglalkozik az északi parton folyó legfontosabb hadműveletekkel, Perekop és Szivas lezárásával, ami tulajdonképpen a krími német erőknek a főerőktől való elvágását jelentette. Vázolja a 4. Ukrán Front parancsnoksága és az általa kidolgozott, a Krím teljes felszabadítására irányuló hadművelet tervét, amely szerint a hadműveletet 1944. január 24-én vagy február 3-án kellett volna kezdeni. Ezt a tervet a Főhadiszállás nem hagyta jóvá, mert a délukrajnai hadműveletek kerültek előtérbe. Ezek kapcsán felszámolták a nikopoli hídfőt, és ezzel reménytelenné vált a Krímben elvágott német erők megsegítése. A flotta parancsot kapott, hogy valósítsa meg a félsziget blokádját. Ezek után került sor a krími hadművelet tervének kidolgozására. Az időpontot nehéz volt meghatározni, mert az esőzések következtében az utak járhatatlanokká váltak. Később, amikor a csapatok már készen voltak a támadásra — március végén —, a havazás használhatatlanná tette a repülőtereket, a hóviharok pedig a tüzérség normális működését gátolták.

A 4. Ukrán Front csapatai a krimi hadműveletet április 8-án, az Önálló Tengermelléki Hadsereg csapatai pedig három nappal később kezdték meg. A Krimet védő 17. Német Hadseregben 5 német és 7 román hadosztály volt, valamint sok önálló ezred és zászlóalj (kb. 260 ezer ember, 3600 löveg és aknavető, 215 páncélos és rohamlöveg, 260—300 repülőgép). A 4. Ukrán Front és az Önálló Tengermelléki Hadsereg soraiban kb. 330 ezer katona harcolt, és 6575 löveggel és aknavetővel, valamint 559 harckocsival és önjáró löveggel, 984 repülőgéppel rendelkezett. Az Önálló Tengermelléki Hadsereg egy nap alatt felszabadította Kercs-félszigetet, a 4. Ukrán Front pedig 13-ára elfoglalta Szimferopolt, a Krim fővárosát. Április 18-án az Önálló Tenger-

melléki Hadsereget alárendelték a 4. Ukrán Frontnak. Ezek után a szovjet csapatok megpróbálták menetből áttörni a Szevasztopol megerődített körzetében összevont német védelmet. Ez azonban nem sikerült. Ezért a legfelsőbb főparancsnokkal egyetértésben úgy határoztak, hogy alapos előkészületek után május 5-én kezdik a támadást a mellékirányban, május 7-én pedig általános rohamot indítanak a megerődített körzet ellen a front, a Fekete-tengeri Flotta és a partizánok erőivel. Május 9-én estére, leküzdve a hatalmas beton erődöket, súlyos utcai harcokban elfoglalták az egész várost. Május 13-ára megtisztították a félszigetet a Herszonesz-fokra visszahúzódott németektől is, és a szovjet csapatok mindenütt elérték a tengert. 1941—42-ben a német—román csapatok 250 napig ostromolták Szevasztopolt, a szovjet hadsereg pedig mindössze 35 nap alatt szabadította fel a Krímet. *(Lengyel István.)*

WOJSKOWY PRZEGLAD HISTORYCZNY (Lengyelország) 1971. 2. sz. — *Sergiusz* RAJ: „A 2. Lengyel Hadsereg egészségügyi szolgálatának felállítása és harci alkalmazása 1944—45-ben" (3—35. o.) A tanulmányok zöme eddig főként a második világháború harci eseményeivel foglalkozott. Az egészségügyi szolgálat és a hadműveletek egészségügyi biztosításának problémáit mind ez ideig vázlatosan érintették. Jelen tanulmány a 2. Lengyel Hadsereg egészségügyi szolgálatának tevékenységét mutatja be eddig nem közölt levéltári anyagra támaszkodva a szolgálat felállításától (1944. augusztus 20.) a luzsicei, prágai hadműveletekig — személyi, szervezési és diszlokációs adatokkal. — *Wincenty* IWANOWSKI: „A szovjet hadsereg lwów—sandomierzi hadászati hadművelete, 1944. július 15—augusztus 29." (36—56. o.) A szovjet hadsereg nagyszabású nyugati irányú hadászati támadásának jelentős állomása volt a Visztulán való átkelés és a Kárpátok lábainak elérése. A tanulmány 3., befejező része a hadművelet eredményeinek summázását adja, felvetve a tömeghadseregekkel vívott hadműveletek vezetésének problematikáját. — *Ryszard* NAZAREWICZ: „A Lengyel Hadsereg balodali-demokratikus tiszti csoportjának együttműködése a szovjet hadsereggel a hitlerista megszállók elleni harcban". (57—85. o.) A tanulmány 2., befejező része a csoport vasútfelderítő, rádiós tevékenységét, a konspirációs szervezetekkel való kapcsolatait és a csoport „Michal" elnevezésű szervezetének a hitlerista hadsereg hátában folytatott akcióit, valamint a felszabadító harcokban való részvételét ismerteti. — *Alina* SLOMKOWSKA: „A Lengyel Munkáspárt, az AL (Armia Ludowa = Népi Hadsereg) és a GL (Gwardia Ludowa = Népi Gárda) sajtó- és propagandatevékenysége a Kielcei vajdaságban" (85—108. o.) A háború alatt a propandamunka a hitlerista megszállók ellen folytatott harccselekményekhez kapcsolódott. A tanulmány gazdag forrásanyagra támaszkodva dolgozza fel a Lengyel Kommunista Párt propagandatevékenységét a 20-as évektől a háború végéig. A propagandaszervek munkáját, kiadványaik terjesztését, valamint a különböző területeken az egyes harcfeladatokkal kapcsolatos munkájukat ismerteti. — *Paweł* CHMIELEWSKI: „A németek által megszállt szovjet területeken tevékenykedő rohamosztagok szervezetéről és kialakulásáról" (109—172. o.) A Heydrich-féle biztonsági szolgálat (SD) keretében állították fel a rohamosztagokat, amelyek először a Cseh-Morva Protektorátus, majd Lengyelország és a Szovjetunió németek megszállta területein működtek. Ezek átfogó szervezeti felépítését ismerteti az 1941—1943-as évekből. — *Jan* RZEPECKI: „Az AK (Armia Krajowa = Honi Hadsereg) információs és propaganda irodájának szervezete és tevékenysége" (128—155. o.) A tanulmány első része értékeli a propagandamunka jelentőségét a megszállókkal folytatott harcban s ismerteti a propagandatevékenység különböző harci területeit (titkos rádióadók, tájékoztató bulletinek kiadása stb.) — *Waclaw* JURGIELEWICZ: „Nők a Lengyel Hadsereg reguláris egységeiben a második világháború arcvonalain" (156—195. o.) A lengyel nők tömegesen vettek részt a hitlerista megszállók ellen hazájuk szabadságáért és függetlenségéért vívott harcokban, mind a földalatti mozgalomban, mind pedig a hadsereg soraiban. Levéltári dokumentumok alapján dolgozza fel a szerző az önálló lengyel női zászlóaljaknak, valamint a hadsereg

egészében — Lengyelország területén és Nyugat-Európában — szolgálatot teljesítő női segédalakulatoknak a történetét, felállításukat, szervezési adataikat. — *Marian* UTNIK: „A lengyel legfelsőbb parancsnok törzse a második világháború idején" (218—248. o.) A tanulmány első része 1918—1939-ig a vezérkar szervezeti felépítésének, vezetési módszerének, egyes osztályai feladatainak ismertetésével a két világháború közötti legfelső lengyel hadvezetés történelmi vázlatát adja, vizsgálva a szeptemberi összeomláshoz vezető okokat. — Vitarovatot, eseménykrónikát és gazdag második világháborús bibliográfiát tartalmaz még a szám. *(Windisch Aladárné).*

ZEITSCHRIFT FÜR MILITÄRGESCHICHTE (Német Demokratikus Köztársaság) 1971. 4. sz.. — *M.* CSEREDNYICSENKO: „A szovjet hadművészet fejlődésének alapvonásai a második világháború után" (389—403. o.). A folyóirat kissé rövidítve közli Cserednyicsenko írását, amely a Voenno Isztoricseszkij Zsurnal 1970. évi 6. számában jelent meg. (Ismertetését lásd a Hadtörténelmi Közlemények 1970. 4. számában.) — *Dieter* FRICKE: „Militarizmus és szocialista munkásmozgalom a német birodalomban. Egy polgári integrációs elmélethez" (413—417. o.) Reinhard Höhn: Szocializmus és hadsereg c. művének harmadik kötete az 1871-es birodalomalapításnak századik évfordulójára jelent meg. A polgári integráció hívei — így Höhn is — abból indultak ki, hogy nincs antagonisztikus ellentét a Marx és Engels által vezetett forradalmi szocializmus és a militarizmus között. Ellentétükben a polgári társadalomra jellemző tömegpszichológiai tendenciák: a munkásság részvétele a nemzeti életben, a német munkásság bekapcsolása a nemzeti közösségbe stb. realizálódnak. Bírálja a militarizmus bizonyos túlkapásait, de lényegében igazolja létét. E harmadik kötetben a szerző azt vizsgálja, milyen szerepet játszott a hadsereg a XIX. század végén a munkásságnak a társadalomba való „bekapcsolásában". Moltke szerint a hadsereg a nemzet egyik nevelési intézménye, melyet a 80-as években még nem használtak fel a forradalmi munkásmozgalom ellen. 1892-ben Bismarck már nyíltan hangoztatta: a szociáldemokrata kérdés — katonai kérdés. Mivel a hadseregben is egyre erőteljesebben éltek a szociáldemokrata eszmék, a hadsereg átnevelése fokozottabb hangsúlyt kapott. A századforduló után már nem volt szabad a szocialistákat a hazaárulókkal egy szintre állítani, a hadsereget kellett az új társadalmi körülményeknek megfelelően modernizálni, átszervezni, „imponáló mechanizmussá" alakítani, mely garantálta a nemzeti erőt és függetlenséget. Ez a koncepció megfelel a mai nyugatnémet militaristáknak, akik szintén a megváltozott körülményekhez igazítják reakciós hadseregfejlesztésüket. Höhn professzor, aki Himmler legközelebbi munkatársa volt államjogi kérdésekben és kiváló érdemeiért a „becsületkardot" is megkapta, igen nagy szolgálatot tett e háromkötetes művével a mai nyugatnémet politikai vezetésnek. — *Claus* MONTAG: „A német szabad demokrata párt (FDP) katonapolitikájának alapvonásai 1966—1969-ben" (417—432. o.) A nyugatnémet militarista körök a 60-as években — a szocialista tábor megerősödésével egy időben — defenzív álláspontjukat feladva a nemzetközi erőviszonyokat a saját javukra akarták megváltoztatni. Átvették az amerikai doktrína rugalmas reagálás elméletét, az NDK és más szocialista ország ellen pedig az indirekt stratégiát alkalmazták, amely nem volt más, mint a pszichológiai hadviselés, diplomáciai és gazdasági nyomás, valamint ellenforradalmi gócok kialakítása a szocialista táboron belül. A szabad demokrata párt 1961 óta sokat veszített mandátumaiból, ez a politikai változás katonai téren is megnyilatkozott. E párt katonapolitikai koncepciója bizonyos középburzsoá-csoportérdekeket tükröz, amelyhez egyrészt olyan reális erők tartoznak, amelyek a háború ellen lépnek fel és céljaikat nem erőszakos eszközökkel kívánják elérni; másrészt itt találjuk azon gazdasági érdekeltségű köröket, amelyek a háborús készülődés és profithajsza ellen harcolnak. 1967-ben, a politikai ellentétek kiéleződésekor, e párt a tárgyalások mellett foglalt állást. Javaslata az NSZK gazdasági expanziója érdekében: 1. fokozott gazdasági és tudományos-kulturális vonatkozások kiépí-

tése a szocialista országokkal; 2. a politikai és területi követelések nyílt hangoztatása helyett a burkolt ellentétek szítása az NDK—Lengyelország, valamint Lengyelország—Szovjetunió között; 3. a két német állam jogegyenlősége. Katonapolitikai alaptézise: a Varsói Szerződés és főleg a Szovjetunió fenyegeti a NATO-t, ezért a Bundeswehrnek mind a hagyományos, mind pedig a nukleáris fegyverekkel megvívandó háborúra fel kell készülnie. Nem ragaszkodtak azonban feltétlenül atomfegyverekhez, és ebben élesen szemben álltak a nagykoalíció pártjaival. Összességében tekintve a demokrata párt katonapolitikai kancepciója nem képviselt igazi alternatívát a hivatalos CDU—CSU koncepcióval szemben. Néhány haladónak mondható javaslatával jelentősen hozzájárult az európai biztonsághoz. Nem hagyható figyelmen kívül a párton belüli differenciálódási folyamat sem, amely arra enged következtetni, hogy a hivatalos nyugatnémet vezetésnek még sokáig kell számolnia e párt aktív politikai szerepével. — *Karlheinz* LOHS: „Fritz Haber és a vegyi háború" (432—445. o.) Mennyiben felelős egy tudós azért, ha találmányát tömegpusztítás céljaira használják fel? — A felelősség szempontjából vizsgálja a szerző Fritz Haber tevékenységét, akinek nevéhez fűződik a modern tömegpusztító szerek és fegyverek alkalmazása az első világháborúban. A technika és természettudományok terén kivívott tudományos érdemeit méltatva és elismerve arról is képet kapunk, milyen kiúttalan helyzetben van az a tudós, aki az imperializmust feltétel nélkül kiszolgálja. A neves természettudós igen nagy lehetőséget látott az 1914-ben kitört világháborúban. Néhány társával együtt a vegyi fegyverek és tömegpusztító gázok előállításán munkálkodott. Haber személyesen gondoskodott a megfelelő lövedékeknek gázzal való töltéséről, a biztonságos csomagolásról és szállításról. 1915. április 22-én a Marne menti csatában alkalmaztak a németek első ízben gázt, amelynek 15 000 katona esett áldozatul. Az egyre merevebbé váló arcvonal áttörésére ez a brutális fegyver látszott a legalkalmasabbnak. A háború folyamán 1 millió ember vált harcképtelenné gáztámadás következtében. Különösen nagy volt a veszteség az orosz csapatok körében, mert felszerelésük igen kezdetleges volt. Haber 1919-ben megkapta a Nobel-díjat, de háborús bűnösként is számon tartották. Korának haladó tudósai elítélték, de a militarista Németország megkísérelte menteni, amikor tragikus hőst formált belőle. Emigrációja akadályozta meg abban, hogy a Harmadik Birodalomban származása miatt azzal az eszközzel pusztuljon el, amit ő fejlesztett ki milliók kiirtására. Nyugat-Németországban az elmúlt években többször hivatkoztak érdemeire. A mai marxista álláspont egyértelmű: csak azt a tudományt ismerjük el, amely az emberiség javát szolgálja és érdekeit védi. A szocialista társadalomban nincs lehetőség a tudománnyal való visszaélésre. — *Helmut SCHNITTER:* „A hadügy és haditechnika tükröződése Albrecht Dürer műveiben" (445—453. o.) Az 1500-as évek végén kialakultak a nyugat- és észak-európai feudalista társadalmakban a kapitalista termelési mód első csírái. A fejlődő polgárság egyre nagyobb politikai, gazdasági, ideológiai és katonai erőt képviselt, amely a hadügyben is forradalmi változásokat eredményezett. A parasztlázadások és parasztháborúk korszaka ez, amely Albrecht Dürerre is igen nagy hatással volt és bátor hitvallásra késztette. Grafikáin, festményein nemcsak a humanista mesterek hatása érződik, a parasztság, városi polgárság és katonák is jelentős impulzusokat adtak művészetéhez. Műveiben parasztttömegek, német, olasz és svájci zsoldosok állnak a feudalista hadseregekkel szemben. Minden hősi nimbusz nélkül, reálisan, brutálisan és véresen örökíti meg a háború borzalmait, de nem tagadja meg együttérzését a legyőzött parasztsággal.

A matematikai és fizikai törvényszerűségek kiváló ismerője tollából új elgondolások születtek, az olasz rondellát ő fejlesztette tovább ún. füles bástyákká. Ha nem is nevezhető teljes mértékben Dürer találmányának az erődítészet ezen eleme, jelentőségére és értékére már a kortársak is felfigyeltek és még a XIX. században is felhasználták elgondolásait Köln, Mainz, Ulm, Koblenz stb. erődrendszereinek kiépítésénél. Az erődítésről szóló művét Ferdinándnak, Magyarország és Csehország királyának ajánlotta,

mert ezek az országok néztek elsősorban szembe a törökkel. Az 1529-es Bécs elleni török támadás még fokozta a török veszélytől való félelmet Nyugat-Európában. A technikai és építészeti feladatokat így emelte a halhatatlan német mester az egyetemes szellemi problémák szintjére, művei az egyetemes szellemi kultúra kimagasló alkotásai. — A folyóirat rövid tájékoztatást ad arról, hogy a potsdami Hadtörténeti Intézet 1971. március 30-án hadtörténelmi kollokviumot rendezett a Német Szocialista Egységpárt megalakulásának 25. és a Német Nemzeti Néphadsereg megalakulásának 15. évfordulója alkalmából (478—481. o.) A vitaindító referátumok az 1963-as katonapolitikai programot, a „Fegyverbarátság" hadgyakorlatot, a szocialista fegyverbarátság hagyományait méltatták, főleg a katonai nevelés szempontjából. Külön megemlékeztek a csehszlovák—német fegyverbarátságról.

(Rákóczi Katalin.)

HÍREINK

AZ ELMÚLT NEGYEDÉV ESEMÉNYEIBŐL

SZ. A. TJUSKEVICS ezredes, a filozófiatudományok doktora, a szovjet Hadtörténelmi Intézet főosztályvezetője 1971. október 11—16. között a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum vendége volt. Itt tartózkodása során megtekintette a múzeum kiállításait, előadást tartott és szakmai megbeszélést folytatott az intézmény tudományos munkatársaival a második világháború jellegéről, valamint a hadtörténetírás módszertanának néhány kérdéséről; tájékoztatást adott a Nagy Honvédő Háború története 10. kötetének munkálatairól, majd beszélgetést folytatott az intézmény parancsnokaival a két testvérintézmény együttműködését illetően.

A SZÓFIAI FILMINTÉZET filmkrónika osztályának munkatársai: *Polexena Najdenova, Peter Korosztov* és *Dragi Mutov* „Az 1848—49-es magyar forradalom és szabadságharc emigránsai Bulgáriában" című, most készülő dokumentumfilmhez 1971. október 10—28. között felvételeket készítettek az Országos Hadtörténeti Múzeum anyagairól.

„SZOCIALISTA HAZAFISÁG" címmel Eger Város Tanácsa, a Honvédelmi Minisztérium, a Művelődésügyi Minisztérium és a Magyar Írók Szövetsége 1971. október 19-én és 20-án országos tanácskozást rendezett Egerben. A kétnapos értekezlet anyagának ismertetésére visszatérünk.

A MÚZEUMI HÓNAP keretében, 1971. október 24-én „Az Országos Hadtörténeti Múzeum képzőművészeti gyűjteményének új szerzeményei" címmel kiállítás nyílt a múzeumban. Az év végéig nyitva tartó kiállításon több mint száz műalkotást, olajfestményt, akvarellt, grafikát, szobrot és kisplasztikát tekinthetnek meg a látogatók.

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM gyűjteménye — a fotóanyag kivételével — 1971. január 1-től november 1-ig 2795 tárggyal és dokumentummal gazdagodott. Ezek között vannak kitüntetések, egyenruhák, fegyverek, zászlók, festmények, szobrok, kéziratok, nyomtatványok és más muzeális darabok.

Molnár Pál

BIBLIOGRÁFIA

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK HADTÖRTÉNELMI REPERTÓRIUMA 1969

I. RÉSZ*

A REPERTÓRIUM BEOSZTÁSA

Bibliográfiák, historiográfiák
Katonai sajtó, könyvtár-, levéltár- és múzeumügy
A marxizmus—leninizmus a háborúról, a hadseregről és a hadtudományról
A hadtörténetírás elméleti és módszertani kérdései
Tudományos kongresszusok és konferenciák
A hadtörténetírás szervezeti kérdései
A hadtörténelem tanulmányozásának és tanításának jelentősége és problémái
A hadtudomány és a hadművészet történetének elméleti kérdései
Fegyvernemek és csapattestek története
Hadijog
A haditechnika története

Hadtörténelem az ókortól napjainkig
Ókori hadtörténelem
Középkori hadtörténelem
Ujkori hadtörténelem
Az első világháború
Legújabbkori hadtörténelem
A két világháború közötti korszak hadtörténelme
A spanyol polgárháború
A második világháború
A háború jellege, a második világháború hadtörténetírása problémái
A második világháború politikai és diplomáciai története
Hadi-, gazdasági és társadalmi potenciál
Katonai propaganda
Szervezés, vezetés
A második világháború hadművészete
Haditengerészet
Légierő
A Lengyelország elleni hadjárat 1939-ben
Nyugati hadszíntér
Afrikai, földközi-tengeri, olaszországi, balkáni hadszíntér
Keleti hadszíntér
A Nagy Honvédő Háború kezdeti időszaka és a moszkvai csata (1941)
Leningrád védelme és felszabadítása

* A repertórium második részét a folyóirat 1972. évi 1. számában közöljük. (A szerk.)

Az 1942. évi hadműveletek
Az 1943—1944. évi hadműveletek
Felszabadító hadműveletek Lengyelország területén
Felszabadító hadműveletek Románia, Bulgária és Jugoszlávia területén
Magyarország és Csehszlovákia felszabadítása
A berlini hadművelet, az európai háború befejező eseményei

Távol-keleti hadszíntér
Antifasiszta ellenállási mozgalom és partizánharcok a második világháborúban
Háborús bűnök

A második világháború utáni időszak hadtörténelme

Hadtörténelem országok szerint

Afrika
Amerikai Egyesült Államok
Ausztria
Bulgária
Csehszlovákia
Franciaország
India
Jugoszlávia
Korea
Latin-Amerika
Lengyelország
Magyarország
Mongólia
Nagy-Britannia
Németország
Német Demokratikus Köztársaság
Német Szövetségi Köztársaság
Olaszország
Románia
Spanyolország
Svájc
Szovjetunió
A Nagy Októberi Szocialista Forradalom
A polgárháború és a szovjetellenes intervenció időszaka
A Vörös Hadsereg megteremtése, szervezete
A Szovjetunió Fegyveres Erőinek útja a polgárháborútól napjainkig
Törökország
Vietnami Demokratikus Köztársaság

Megemlékezések, életrajzok

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK JEGYZÉKE A RÖVIDÍTÉSEK BETŰRENDJÉBEN

A	Armor
AK	Aviacija i Koszmonavtika
An	Anale de Istorie
AQ	The Army Quarterly
ASM	Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift
BH	Burgenländische Heimatsblätter
BI	Bundesheer Illustrierte
CCH	Ceskoslovensky Casopis Historicky
CHM	Cahiers d'Histoire Mondiale

DWJ	Deutsches Waffen Journal
FAF	Forces Aériennes Francaises
Fg	Feldgrau
FT	Flugwehr und Technik
HC	Historicky Casopis
HV	Historie a Vojenstvi
IA	Isztoricseszkij Arhiv
IC	Istorijski Casopis
ISZSZSzR	Isztorija SzSzSzR
JSAHR	Journal of the Society for Army Historical Research
K	Kommuniszt
KH	Kwartalnik Historyczny
Ko	Korunk
Ktr	Kampftruppen
KVSz	Kommuniszt Vooruzsennüh Szil
KZ	Krasznaja Zvezda
Le	Lengyelország
M	Militärwesen
MA	Military Affairs
MM	Militärgeschichtliche Mitteilungen
MÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
MÖS	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs
MR	Military Review
MW	Mysl Wojskowa
MZs	Mezsdunarodnaja Zsizn'
NAA	Narodü Azii i Afriki
NNI	Novaja i Novejsaja Isztorija
O	Ordnance
ÖGL	Österreich in Geschichte und Literatur
ÖMZ	Österreichische Militärische Zeitschrift
ÖO	Österreichische Osthefte
PH	Przeglad Historyczny
PKw	Przeglad Kwatermistrowski
PWL	Przeglad Wojsk Ladowych
RAF	The Royal Air Forces Quarterly
RDN	Revue de Défense Nationale
RHA	Revue Historique de l'Armée
RHDGM	Revue d'Histoire de la Deuxiéme Guerre Mondiale
RHMC	Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine
RIHM	Revue Internationale d'Histoire Militaire
RM	Rivista Militare
RMG	Revue Militaire Générale
RMS	Revue Militaire Suisse
RSR	Rassegna Storica del Risorgimento
RUSIJ	The Royal United Service Institution Journal
S	Der Soldat
SH	Sbornik Historicky
SHS	Studia Historica Slovaca
SMHW	Studia i Materialy do Historii Wojskowoscy
SRI	Studii Revista de Istorie
SS	Der Schweizer Soldat
SuT	Soldat und Technik
SZG	Schweizerische Zeitschrift für Geschichte
SzSz	Szovetszkoe Szlavjanovedenie
Tr	Truppendienst
Trp	Truppenpraxis
TiSz	Tül i Sznabzsenie
TV	Tehnika i Vooruzsenie

UIZs	Ukrainszkij Isztoricsnij Zsurnal
VAN	Vesztnik Akademii Nauk SzSzSzR
VDI	Vesztnik Drevnej Isztorii
VeP	Vojnoekonomski Pregled
VF	Voproszü Filoszofii
VI	Voproszü Isztorii
VIK	Voproszü Isztorii KPSzSz
VISz	Voenno Isztoricseszki Szbornik
VIZs	Voenno Isztoricseszkij Zsurnal
VM	Voennaja Müszl'
VoG	Vojnoistorijski Glasnik
VoM	Voenna Miszöl
VPVO	Vesztnik Protivo Vozdusnoj Oboronü
VV	Voennüj Vesztnik
VVM	Vesnik Vojnog Muzeja Jugoslovenske Narodne Armije
VZ	Voennüe Znanija
W	Wehrkunde
Wk	Der Widerstandskämpfer
WL	Wojsko Ludowe
WM	Wehrtechnische Monatshefte
WPH	Wojskowy Przeglad Historyczny
WPL	Wojskowy Przeglad Lotniczy
WR	Wehrwissenschaftliche Rundschau
ZfH	Zeitschrift für Heereskunde
ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft
ZM	Zeitschrift für Militärgeschichte

BIBLIOGRÁFIÁK, HISTORIOGRÁFIÁK

Borscs, I. E.: A Szovjetunióban 1966—1967-ben megjelent ókortörténeti irodalom mutatója. — VDI, 1969. 4. sz. 184—207. p.

Vogelsang, Thilo—*Van Laak,* Ursula: Kortörténeti bibliográfia. — VfZ, 1969. 1. sz. Beilage 1—6., 2. sz. 17—40., 3. sz. 41—60., 4. sz. 61—80. p.

Hadtörténeti és hadművészettörténeti irodalom. — VIZs, 1969. 2. sz. 85—90., 12. sz. 87—92. p.

Voláková, Radmila—*Fuciková,* Lenka: A határokon túli cseh fegyveres ellenállás — a csehszlovák hadsereg születése. Válogatott bibliográfia a Csehszlovák Köztársaság megalakulásának 50. évfordulójára. — HV, 1969. 1. sz. 130—216. p.

Davis, Robert W.: A legújabb hadtörténeti cikkek és tanulmányok. — Ma, 1969. 32. köt. 4. sz. 221—224., 33. köt. 1. sz. 283—286., 2. sz. 345—346., 3. sz. 426—429. p.

Birkos, Alexander S.: Bibliográfiai tájékoztató külföldi katonai folyóiratokról. — MA, 1969. 33. köt. 3. sz. 393—396. p.

Kapuscik, Janusz—*Zielinska,* Bozena: Adatok a második világháború bibliográfiájához. — WPH, 1969. 1. sz. 442—460., 2. sz. 488—506., 3/4. sz. 633—649. p.

Bolhovitinov, N. N.: Az Egyesült Államok függetlenségi háborúja és a mai történetírás. — VI, 1969. 12. sz. 73—88. p.

Marinov, V. A.: Az 1904—1905. évi orosz—japán háború az amerikai és angol történetírásban. — VI, 1969. 5. sz. 149—154. p.

Heszin, Sz. Sz.: A szovjet történetírás a tengerészek részvételéről a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. — VI, 1969. 2. sz. 169—177. p.

Selesztov, D.: Az intervenciósokkal és a fehérgárdistákkal folytatott harc katonai történetírása. — VIZs, 1969. 9. sz. 93—97., 11. sz. 94—99. p.

Serman, I. L.: Az Ukrajna területén folyó polgárháború problémái az ukrán szovjet történetírásban. 1956—1967. — UIZs, 1969. 3. sz. 19—27. p.

Simonetti, M.: Az olasz történészek és az oroszországi forradalmak, 1917—1918. — Il Movimento di Libera-

zione in Italia, 1968. 3. sz. 35—82. p.

Navratil, Jaromir: A csehszlovák hadtörténetírás a harmincas években. — HV, 1969. 6. sz. 1030—1081. p.

Hass, Gerhardt: A müncheni egyezmény és Csehszlovákia annexiója a nyugatnémet publicisztika és történetírás tükrében. — ZfG, 1969. 4. sz. 462—471. p.

Dasicsev, V.: A német fasizmus hódító külpolitikai programja a burzsoá történetírás megvilágításában. — VIZs, 1969. 5. sz. 40—51. p.

Ryszka, Franciszek: A Német Szövetségi Köztársaság historiográfiája a második világháború keletkezéséről és lefolyásáról. — WL, 1969. 9. sz. 52—57. p.

Blank, O. Sz.: A neonáci történetírás a revansizmus és a militarizmus szolgálatában. — UIZs, 1969. 10. sz. 134—144. p.

Rusenescu, M.: A román történetírás az 1944-es antifasiszta felkelésről és következményeiről. — Studii, 1969. 4. sz. 717—733. p.

Chiper, I.: A külföldi történetírás a romániai 1944. évi fegyveres felkelésről. — Studii, 1969. 4. sz. 733—761. p.

Muraseva, G. F.: A vietnami kérdés az amerikai historiográfiában, 1965—1967. — NAA, 1969. 2. sz. 159—168. p.

KATONAI SAJTÓ, KÖNYVTÁR-, LEVÉLTÁR- ÉS MÚZEUMÜGY

Ponte, Adriano del: Törvényen kívül. Az első illegális antifasiszta újság: a L'Ordine Nuovo. — Wk, 1969. 17. köt. 7. sz. 35—39. p.

Arisztov, A.: A Voenizdat szovjet katonai kiadó megalakulásának 50. évfordulója. — VIZs, 1969. 10. sz. 119—125. p.

Carev, F.: A „Szovetszkij Voin" c. újság fennállásának 50. évfordulója. — VIZs, 1969. 4. sz. 124—128. p.

Klietmann: Német tábori és katonaújságok 1939—1945 között. Légierő. — Fg, 1969. 5. sz. 110—114. p.

Nohn, August: Katonai ritkaságok újranyomtatása. — WR, 1969. 5. sz. 292—294. p.

Erskine, David: A „The Royal United Service Institution" történeti gyűjteményei: a könyvtár, a térkép- és a kéziratgyűjtemény. — RUSIJ, 1969. 114. köt. 653. sz. 64—65. p.

Glazier, Kenneth M.: Kiemelkedő amerikai katonai vezetők iratanyagai a Hoover Institut (Stanford University) új szerzeményei között. — MA, 1969. 3. sz. 397—399. p.

Tisin, I.: 150 éves a Szovjetunió központi hadtörténelmi archívuma. — VIZs, 1969. 2. sz. 122—125. p.

Fejlek, Vojtech: A cseh katonai levéltárak 50 éve. — HV, 1969. 6. sz. 992—1030. p.

10 éves a Csehszlovák Néphadsereg Archívuma. — HV, 1969. 3. sz. 610—617. p.

Enders, Gerhardt: Az egykori német katonai levéltárak és a német katonai iratanyag története 1945 után. — ZM, 1969. 5. sz. 599—608. p.

Gessner, Klaus—*Salomon*, Werner: Ötéves a Német Hadilevéltár. — ZM, 1969. 4. sz. 485—487. p.

Haase, Carl: A hannoveri Alsószász Állami Levéltár hadtörténelmi levéltári anyaga. — MM, 1969. 1. sz. 155—164. p.

König, Joseph: A wolfenbütteli Alsószász Állami Levéltár hadtörténelmi állománya. — MM, 1969. 2. sz. 179—183. p.

Schaer, Friedrich-Wilhelm: Az oldenburgi Alsószász Állami Levéltár hadtörténelmi forrásai. — MM, 1969. 2. sz. 183—189. p.

Boczek, Eugeniusz: Hadsereg filmszalagon. [A Lengyel Hadsereg „Czolówka" Filmgyárának archívumából.] — Le, 1969. 3. sz. 40—41. p.

Steinmetz, Selma: Az osztrák ellenállási mozgalom dokumentációs archívuma. — Wk, 1969. 17. évf. 8. sz. 50—52. p.

Martünov, A.: A kobrini Szuvorov emlékmúzeum. — VIZs, 1969. 6. sz. 116—119. p.

Harcsenko, V.: A korszun'-sevcsenkovszkiji csata történetének múzeuma. — VIZs, 1969. 2. sz. 104—107. p.

Kaktysch, P.: A Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának Katonaorvosi

Múzeuma. — Fg, 1969. 2. sz. 47—48. p.

Malinov, L.—*Szokolov,* V.: A katonai dicsőség iskolai múzeumainak munkájáról. — VIZs, 1969. 12. sz. 103—106. p.

Reznikov, P.: Hazafias munka a moszkvai katonai körzet múzeumában. — VIZs, 1969. 3. sz. 97—100. p.

Petrov, Iv.: Az első bolgár ezredmúzeum és megalapítója. — VISz, 1969. 1. sz. 80—87. p.

Brunon, Jean—*Brunon,* Raoul: A Grande Armée emlékmúzeum az Empéri-i kastélyban. — RHA, 1969. 3. sz. 143—146. p.

Andolenko: Austerlitzi emlékek. — RHA, 1969. 3. sz. 88—103. p.

Az új Patton Museum terve. Az Egyesült Államok páncélos fegyvernemi múzeuma. — A, 1969. 3. sz. 3—5. p.

Van Eyk, J. W. A.: A Holland „General Hoefer" Hadsereg- és Fegyvermúzeum. — Fg, 1969. 6. sz. 140—142. p.

Tohsche, Klaus: Adalék a balti népfelkelők egyenruházatához. — ZfH, 1969. 33. évf. 226. sz. 212—213. p.

Klietmann: A finn hadsereg és légierő 1936—1939 M. tábori egyenruhája. — Fg, 1969. 5. sz. 118—120. p.

Lintz, Georg: A matrózegyenruhák fejlődése. — ZfH, 1969. 32. évf. 221. sz. 2—11. p.

Herrmann, Friedrich: A délnyugatafrikai német védcsapatok tüzértiszti és gyógyszerészi egyenruhája. — ZfH, 1969. 32. évf. 221. sz. 22—26. p.

Bärwinkel, Konrad: Kiegészítő megjegyzések Friedrich Herrmann: a Reichswehr és Wehrmacht gyógyszerészeinek egyenruhája és státusza c. cikkéhez. (ZfH, 1969. 32. évf. 221. sz. 22—26. p.) — ZfH, 1969. 33. évf. 222. sz. 74. p.

Schmidt, Julius: Egyenruha-egyénieskedések. 1919—1923. — ZfH, 1969. 32. évf. 221. sz. 17—19. p.

Régi svájci egyenruhák. — SS, 1969. 44. évf. 5. sz. 23., 6. sz. 11., 7. sz. 24., 8. sz. 21., 9. sz. 13., 10. sz. 17., 11. sz. 29., 12. sz. 53., 45. évf. 1. sz. 32., 2. sz. 25., 3. sz. 25., 4. sz. 20. p.

Gall, Franz: Százhúsz éves a csillag rangjelzés és az atilla. — ÖMZ, 1969. 5. sz. 403—404. p.

Maevszkij, B.: Az Usakov és Nahimov érdemrendek, alapításuk 25. évfordulója. — VIZs 1969. 2. sz. 126—128. p.

Hányféle rendjel van a Szovjetunióban? — SuT, 1969. 2. sz. 58. p.

Gosling, D. C. L.: A 13. brit gyalogezred érdemérme. — JSAHR, 1969. 47. köt. 189. sz. 50—54. p.

Rothfels, Hans: Theodor Heuss és a hadikitüntetések és érdemrendek kérdése a Német Szövetségi Köztársaságban. — VfZ, 1969. 4. sz. 414—422. p.

Klietmann: Üstdobok és üstdobtakarók a porosz ill. német hadseregben 1807—1945-ig. — Fg, 1969. 3. sz. 58—60. p.

Klietmann: A német repülőgépek felségjeleinek története 1914—1918-ban. — Fg, 1969. 1. sz. 20—23. p.

A MARXIZMUS—LENINIZMUS A HÁBORÚRÓL, A HADSEREGRŐL ÉS A HADTUDOMÁNYRÓL

Zaharov, M.: Lenin és a szovjet hadtudomány. — K, 1969. 7. sz. 52—62. p.

Azovcev, Iv.: Lenin és a szovjet hadtudomány. — VISz, 1969. 6. sz. 3—18. p.

Kirjaev, N.: Lenin az újtípusú hadsereg szervezéséről. — TiSz, 1969. 2. sz. 7—12. p.

Vorobev, K.: Lenin a szovjet fegyveres erők osztályjellegéről. — KVSz, 1969. 17. sz. 9—16. p.

Lukonin, Sz.—*Taraszenko,* N.: Lenin a szocialista állam védelmi funkciójáról. — KVSz, 1969. 10. sz. 18—25. p.

[Milstein] Milstejn, M.: Lenin az ellenség tanulmányozásáról. — VZa, 1969. 6. sz. 3—11. p.

Vetrov, M.: A forradalom, a háború és a béke kérdései Leninnek a Komintern kongresszusain tartott beszédeiben. — VIZs, 1969. 3. sz. 3—11. p.

Krupszkaja, N. K.: Forrón szerette Vladimir Il'ics a Vörös Hadsereget. — VZ, 1969. 2. sz. 6—7. p.

Zverev, V.: Lenin a hazafiságról és a hazafias nevelésről. — VIZs, 1969. 9. sz. 3—10. p.

Mitjuskin, Sz.: Kutatás Lenin katonai tevékenységének dokumentumai után. — VIZs, 1969. 10. sz. 97—99. p.

Sobik, E.: Marxista tanítás a háborúról és hadseregről. — ASM, 1969. 2. sz. 72—79. p.

Szidorov, P.: A szovjet hadtudomány lenini módszertana. — VM, 1969. 4. sz. 16—30. p.

Ul'janovszkij, R. A.: A Komintern harca a lenini stratégia és taktika megvalósításáért a nemzeti felszabadító mozgalomban. — NAA, 1969. 3. sz. 3—16. p.

Kim, G. F.—*Kaufman*, A. Sz.: A nemzeti felszabadító forradalmak néhány kérdése a lenini eszmék fényében. — NAA, 1969. 5. sz. 3—17. p.

A HADTÖRTÉNETÍRÁS ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

Capriata, Manlio: A katonai történetírás mozaikja. — RM, 1969. 5. sz. 627—632. p.

Förster, Gerhard: A reakciós nyugatnémet hadtörténetírás politikai-történelmi alapelvei. Az imperialista rendszer válságának kifejeződése. — ZM, 1969. 6. sz. 661—678. p.

A második világháború történetének módszertana. — RDN, 1969. 4. sz. 698—709. p.

Konoplev, V.: A hadtörténelem és a tudományos előrelátás. — KVSz, 1969. 12. sz. 10—15. p.

Wimmer, Jan: A hadsereg pénzügyi ellátása történetével, mint a hadtörténet egyik alapvető elemével foglalkozó kutatás kérdései. — SMHW, 15. köt. 1969. 2. sz. 3—12. p.

Soboul, Albert: A hős, a legenda és a történelem. — La Pensée, 1969. februári szám, 37—62. p.

Palli, Heldur: Lyukkártya-eljárás és matematikai módszerek a történettudományban. — ZfG, 1969. 4. sz. 504—514. p.

Le Roy Ladurie, E.—*Bernageau*, N.—*Pasquet*, Y.: Összeírás és feldolgozás számológépekkel. Kutatási lehetőségek a francia katonai levéltárak 19. századi anyagaiban. — Studi Storici, 10. köt. 1969. 2. sz. 260—308. p.

TUDOMÁNYOS KONGRESSZUSOK ÉS KONFERENCIÁK

Donati, Franco: A napóleoni idők történetírása. A napóleoni időkkel foglalkozó történészek harmadik nemzetközi kongresszusa. — RM, 1969. 7—8. sz. 1015—1023. p.

Lauro, Ferdinando di: Kételyek a történelem igazságát illetően. Történetírói jegyzetek egy hadtörténeti kongresszus alkalmából. — RM, 1969. 10. sz. 1215—1231. p.

Brade, W.: Az 1848/49-es forradalom történeti helye és jellege. Nemzetközi konferencia, Berlin 1968. december 2—3. — ZG, 1969. 3. sz. 342—345. p.

Lenin és a hadtörténeti tudomány. Tudományos konferencia Moszkvában. — NNI, 1969. 5. sz. 177. p.

Kiszelev, A.—*Novikov*, M.: Lenin és a hadtörténeti tudomány. Hadtörténészek tudományos konferenciája Moszkvában, 1968 júniusában. — VIZs, 1969. 9. sz. 98—106. p.

Login, V.: Tudományos konferencia a szovjet hadtörténeti tudomány metodológiájáról. — VIZs, 1969. 7. sz. 113—117. p.

Brühl, Reinhard: Lenin és a hadtörténeti tudomány c. témával foglalkozó tudományos konferencia. — ZM, 1969. 6. sz. 755—758. p.

Plotnikov, Ju.: Szovjet hadtörténészek jubileumi ülése a Frunze Akadémia fennállásának 50. évfordulója alkalmából. — VIZs, 1969. 2. sz. 107—110. p.

Mach, K.: 1918 ősze. A Habsburg Monarchia felbomlása Európa újjárendezése során. Az Osztrák Kelet- és Délkelet-európai Intézet nem-

zetközi szimpóziuma. — ÖO, 1969. 1. sz. 55—61. p.

Klima, Vlastimil: 1918. október 28-a a csehszlovák állam megalakulásának nemzetközileg elismert napja. — HV, 1969. 6. sz. 1161—1176. p.

Anderszon, M. F.: Dicső napok a magyar nép történetében. Tudományos konferencia a Magyar Tanácsköztársaságról. Moszkva, 1969. március 12. — VIK, 1969. 4. sz. 152—155. p.

Ryzewski, Waclaw: Nemzetközi tudományos ülés Budapesten a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója alkalmából. — WPH, 1969. 3/4. sz. 577—580. p.

Racsev, Szt.: A balkáni ellenállási mozgalom a második világháború idején. Nemzetközi szimpózium. — VISz, 1969. 6. sz. 120—124. p.

Konferencia az NDK megalakításának 20. évfordulója alkalmából. — ZM, 1969. 5. sz. 608—614. p.

Irmscher, Jörg: Hadtörténelmi kollokvium az NDK megalakításának 20. évfordulója tiszteletére. — ZM, 1969. 5. sz. 614—617. p.

Az NDK és az európai biztonság. Az NDK és a Szovjetunió történészeinek ülése. 1969. május 12—14. — ZG, 1969. 8. sz. 945—946. p.

A HADTÖRTÉNETÍRÁS SZERVEZETI KÉRDÉSEI

Babin, A.: A szovjet Hadtörténeti Intézetben. — VIZs, 1969. 4. sz. 112—114. p.

A cseh Hadtörténeti Intézet fő feladatai 1969-ben. (Kivonat a munkatervből.) — HV, 1969. 2. sz. 404—409. p.

Helmert, Heinz—*Schnitter,* Helmut: Kutató és kiadói tevékenység a Berlini Német Tudományos Akadémia Történeti Intézetének Hadtörténeti Osztályán. — ZM, 1969. 1. sz. 74—88. p.

Ferry, J.: 300 éves a francia hadsereg hadtörténelmi osztálya. — RHA, 1969. 1. sz. 9—14. p.

A HADTÖRTÉNELEM TANULMÁNYOZÁSÁNAK ÉS TANÍTÁSÁNAK JELENTŐSÉGE ÉS PROBLÉMÁI

Helmert, Heinz: A hadtörténet értelméről szocialista jelenünkben. — ZM, 1969. 2. sz. 208—216. p.

Hübner, Werner: Hogyan tehetjük hathatóssá a hadtörténelmet a szocialista katonai nevelésben? — ZM, 1969. 6. sz. 732—739. p.

Bucsenkov, P.: Hazafias nevelés a szuvorovista katonai iskolákban. — VIZs, 1969. 1. sz. 111—115. p.

Ezsakov, V.—*Rüzsakov,* A.: Hadtörténeti munka a csapatoknál az 1967—1968. jubileumi években. — VIZs, 1969. 2. sz. 100—104. p.

A HADTUDOMÁNY ÉS A HADMŰVÉSZET TÖRTÉNETÉNEK ELMÉLETI KÉRDÉSEI

Ostrowska, N. v.: Szun Cü: „A hadművészetről". — W, 1968. 12. sz. 639—642., 1969. 1. sz. 40—43., 1969. 3. sz. 151—155., 6. sz. 317—320., 8. sz. 423—427. p.

Goldschmidt, Klaus: A stratégia alapvető elemeinek történeti áttekintése. — WR, 1969. 2. sz. 75—93. p.

Gramm, Reinhard: A hatalom gyakorlásának történelmi példái: Machiavelli, II. Frigyes, Bismarck. — WR, 1969. 6. sz. 317—330. p.

Vismara, Luigi: Machiavelli katonai gondolatai. — RM, 1969. 11. sz. 1439—1450. p.

Macek, Josef: Niccolo Machiavelli — mítosz és valóság. — CCH, 1969. 3. sz. 273—300. p.

Bach, Hugo: A machiavellizmusról. — WR, 1969. 10. sz. 577—583. p.

Hoffmann, Joachim: Von Schlichting tábornok háborús tanai. — MM, 1969. 1. sz. 5—35. p.

Rolak. Bruno J.: A villámháború elméletének kidolgozói. — MR, 1969. 5. sz. 73—76. p.

Norman, F. J.: A fegyverkezés szerepe a háború elkerülésében. — AQ, 1969. 98. köt. 2. sz. 168—182. p.

Batov, P.: A fegyveres harc formáinak és módjainak fejlődéséről. — VV, 1969. 7. sz. 7—11. p.

Staar, Richard F.: A szovjet hadászat. Történeti áttekintés. — W, 1969. 6. sz. 282—288. p.

Korotkov, Ivan Alekszeevics: A szovjet hadtudomány fejlődése 1933-tól 1941-ig. — ZM, 1969. 2. sz. 133—153. p.

Mogg, John: A híradás, mint katonai művészet. — MR, 1969. 11. sz. 80—88. p.

Eycheiné: Behajózási műveletek. Történelmi példák: a zeebrugge-i, st-nazaire-i és a dieppe-i rajtaütés. A koum-kaleh-i és a Dardanellákban, valamint Guadalcanalnál végrehajtott hadművelet. Dunkerque és Hungnam (Korea). — L'Armée, 1969. 88. sz. 26—37. p.

Réchin, Paul: A katonai földrajz. Hadtörténeti áttekintéssel. — RMG, 1969. 3. sz. 345—358. p.

Schweinitz, Kurt v.: Történeti visszapillantás az erőszakos folyóátkelések harcaira. — W, 1969. 3. sz. 145—147. p.

Kozsevnikov, M.: A légierő hadműveleti művészetének fejlődése. — VIZs, 1969. 11. sz. 15—25. p.

Le Goyet, P.: A francia légidoktrína fejlődése 1919—1939 között. — RHDGM, 1969. 73. sz. 3—41. p.

Szvetlisin, N.: A légvédelmi csapatok alkalmazásának néhány kérdése. — VIZs, 1969. 12. sz. 17—28. p.

Réchin, Paul: Az anyagi biztosítás fogalma — hadtörténeti példákkal. — RMG, 1969. 1. sz. 41—57. p.

Volkogonov, D.: A katonai etika fejlődésének történetéhez. — VIZs, 1969. 6. sz. 13—22. p.

FEGYVERNEMEK ÉS CSAPATTESTEK TÖRTÉNETE

Tessing, Georg: Alakulattörténetek a 17—18. században. — ZfH, 1969. 33. évf. 225. sz. A9—A12. p.

Fiala, Peter: Gárda- és elitcsapatok a történelemben. — BI, 1969. 6—7. sz. 11—13. p.

Walter-Janke, Zygmunt: A tüzérség szerepe II. Frigyes katonai doktrínájában. — SMHW, 15. köt. 1969. 1. sz. 297—316. p.

Graewe, Richard: Tábori lelkészek a 17., 18. és 19. század hadseregeiben. — ZfH, 1969. 221. sz. 30—33., 223—224. sz. 122—127., 226. sz. 208—212. p.

Urrisk, Otto: A nehézlovasságtól a páncélgránátos egységekig. — S, 1969. 15. sz. 12. p.

Hodick, Friedrich: Katonazene. — BI, 1969. 6—7. sz. 14. p.

Kling, Hans—*Stein,* H. R. v.: Géppuskás alakulatok 1914—1918-ban. — ZfH, 1969. 225. sz. 172—173. p.

Kling, Hans—*Stein,* H. R. v.: Gyalogos- és vadász-pótcsapattestek. — ZfH, 1969. 226. sz. 194—197. p.

Schaumann, Walther: Sícsapatok és téli hadjáratok a történelemben. — ASM, 1969. 12. sz. 763—773. p.

Weber, Darius: A gyalogság szerepe a modern háborúban. — ASM, 1969. 1. sz. 31—33. p.

Suhonen, Niilo: A tábori tüzérség vezetése, szervezete és tűzereje a második világháborúban. — ÖMZ, 1969. 6. sz. 477—479. p.

Ewald, Gustav: A rádióbemérő szervezet a második világháborúban. — SuT, 1969. 6. sz. 296—304. p.

Mansbart, Fred: A tüzérség fejlődése az elmúlt 30 évben. — ÖMZ, 1969. 1. sz. 22—32. p.

HADIJOG

Romaskin, P.: A nemzetközi jog és a háborús bűnök. — MZs, 1969. 5. sz. 31—37. p.

Resich, Zbigniew: Az ENSZ-konvenció a háborús bűnök el nem évüléséről. — Wk, 1969. 17. köt. 7. sz. 27—31. p.

Brüdigam, Heinz: A háborús bűnök nem évülhetnek el soha. — Wk, 1969. 17. köt. 6. sz. 14—17. p.

Magyari András: A Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék jegyzőkönyveiből. 1939. szeptember 1.—1969. szeptember 1. — Ko, 1969. 9. sz. 1358—1368. p.

A HADITECHNIKA TÖRTÉNETE

Behrens, Martin: A dán 1867 M. Remington gyalogsági puska. — DWJ, 1969. 5. sz. 390—391. p.

Behrens, Martin: A Burnside-rendszerű lovassági karabély. — DWJ, 1969. 2. sz. 125—128. p.

Behrens, Martin: Török 1887 M. Mauser gyalogsági puska. — DWJ, 1969. 6. sz. 451—453. p.

Blässer, G.—*Selvini*, A.: Olasz Glisenti 1910 M. automata pisztoly. — DWJ, 1969. 4. sz. 276—278. p.

Blöthner, Hans: A német légvédelmi ágyúk a második világháborúban. — W, 1969. 10. sz. 534—538. p.

Brunnthaler, Erich H.: Astra 7,63 kontra Mauser C96. — DWJ, 1969. 4. sz. 280—288. p.

Brunnthaler, Erich H.: A belga 1877 M. Remington-Nagant csendőrpisztoly és amerikai változatai. — DWJ, 1969. 11. sz. 839—843. p.

Brunnthaler, Erich H.: Az 1907 M. Roth-Steyer osztrák hadseregpisztoly. — DWJ, 1969. 8. sz. 620—625. p.

Bruntsche, Helmut: A védőfegyverek a történelemben. — DWJ, 1969. 10. sz. 782—785., 12. sz. 954—959. p.

Chauvallon, A lézerek fejlődése 1958-tól napjainkig. — RDN, 1969. 4. sz. 692—697. p.

Denig, Hans: A tűzfegyvercsövek fejlődése. — DWJ, 1969. 3. sz. 219—224. p.

Dolinek, Vladimir: A kézi tűzfegyverek az 1866. évi háborúban. — HV, 1969. 6. sz. 969—991. p.

Dunker, Barthold: A fekete lőpor előállítása. — DWJ, 1969. 2. sz. 129. p.

Frank, Hans Herbert: Afrikai fegyverek. — DWJ, 1969. 2. sz. 99—103. p.

Fasnacht-Roth, Edmund: Svájci 1911 M. fegyverek. — DWJ, 1969. 3. sz. 203—206. p.

Fasnacht-Roth, Edmund: A svájci parabellum és variánsai. — DWJ, 1969. 2. sz. 133—138. p.

Gallois, P.-M.: Francia haditengerészeti nehézbombázók, 1943—1945. — RHA, 1969. Különszám, 85—98. p.

Giddings, Ralph L.: Titkos fegyverek a második világháborúban. — MR, 1969. 1. sz. 80—89. p.

Haller, Karl: A kőbalta. — DWJ, 1969. 1. sz. 47. p.

Hannemann, Rudolf: Az első világháború vadászgépei — a Pfalz D III. — ZfH, 1969. 221. sz. 27. p.

Hannemann, Rudolf: Német repülőgépek az első világháború idejéből. Fokker EV/D VIII. — ZfH, 1969. 225. sz. 167—168. p.

Hannemann, Rudolf: Német vadászgépek az első világháborúban. Fokker D VII. — ZfH, 1969. 223—224. sz. 108—113. p.

Hein, Gerd: Colette-féle lövedéksúlytöltésű pisztolyok. — DWJ, 1969. 2. sz. 120—123. p.

A 20 lövetű Henrion-Dassy-Heuschen forgópisztoly működése. — DWJ, 1969. 6. sz. 448—450. p.

Hübner, Siegfried F.: Pisztoly kontra revolver? — DWJ, 1969. 7. sz. 516—518. p.

Katzensteiner, Wolfgang: Johann André Kuchenreiter fegyvermester mesterművei. — DWJ, 1969. 11. sz. 860—862. p.

Klietmann: A bolgár „Brannik" fasiszta ifjúsági szervezet oldalfegyvere (tőre). — Fg, 1969. 3. sz. 71—72. p.

Klietmann: A német hadsereg 42 M. oldalfegyvere. — Fg, 1969. 2. sz. 36—41. p.

Klietmann: A német páncélököl. — Fg, 1969. 5. sz. 115—117. p.

Klietmann: Német puskagránát 1913-ban. — Fg, 1969. 4. sz. 96. p.

Kling, Hans—*Stein*, H. R.: Gépfegyver-változatok 1914—1918. — ZfH, 1969. 225. sz. 172—173. p.

Koerner, Ernst: Nyergek és lószerszámok fejlődése az újkortól kezdődően. — Fg, 1969. 3. sz. 61—66., 4. sz. 92—95., 5. sz. 107—109., 6. sz. 134—139. p.

Kornmayer, Reinhard: A parabellum pisztoly Portugáliában. — DWJ, 1969. 9. sz. 688—693. p.

Kucinski, Julian: A 14—15. századi lengyel városi fegyverkészítő műhelyek. — SMHW, 15. köt. 1969. 1. sz. 3—40. p.

Ludwig, Karl-Heinz: Német légvédelmi rakéták a második világháborúban. — MM, 1969. 1. sz. 87—100. p.

Machenbach, R.: Az ejtőkészülékek fejlődése a német légierőben az első világháború előtt és alatt. — Fg, 1969. 1. sz. 13—16., 2. sz. 42—44., 3. sz. 67—70. p.

Morawietz, Otto: A JuPivelt csőfelszerelés a 44 M. rohamkarabélyhoz. — Fg, 1969. 1. sz. 17—19. p.

Nikitin, A. A páncélosok elleni bomba létrehozásának története. — VIZs, 1969. 9. sz. 70—74. p.

O'Ballance, Edgar: A szovjet—amerikai rakétafegyverkezési verseny története. — MR, 1969. 3. sz. 65—70. p.

Ohotnikov, N.: A szovjet hadsereg lőfegyverei a Nagy Honvédő Háborúban. — VIZs, 1969. 1. sz. 29—38. p.

Ortenburg, Georg: Szuronnyal a lovasok ellen. — ZfH, 1969. 223—224. sz. 131—135. p.

Quaiser, R.: Kézigránátok az első világháborúban. — Mt, 1969. 8. sz. 342—344. p.

Rein, H. R.: A hídvető harckocsi történetéhez. — Mt, 1969. 6. sz. 247—251., 7. sz. 300—303., 317. p.

Sander, Heinz: Remington hadseregpisztoly. — DWJ, 1969. 7. sz. 512—515. p.

Schecker, Armin: A géppuskák fejlődése a német hadseregben. — — DWJ, 1969. 2. sz. 130—132., 3. sz. 216—218. p.

Schinmeyer, Klaus: A fegyverek keletkezéséről. — DWJ, 1969. 12. sz. 952—953. p.

Seifert, Gerhard: Adalék a tőrkard fogalmához. — DWJ, 1969. 8. sz. 618—619. p.

Seifert, Gerhard: Az 1733-as porosz lovassági kard. — DWJ, 1969. 3. sz. 210—212. p.

Seifert, Gerhard: A japán kard. — DWJ, 1969. 2. sz. 139—141. p.

Seifert, Gerhard: Kardok a 19. század második feléből. — DWJ, 1969. 5. sz. 380—381. p.

Seifert, Gerhard: Királyi bajor lovassági pallos 1815-től, nehéz lovassági pallos 1879-től. — DWJ, 1969. 6. sz. 466—467. p.

Seifert, Gerhard: Német markolatú kardok a 16—17. században. — DWJ, 1969. 1. sz. 38—39. p.

Seifert, Gerhard: Porosz 1819 M. lovassági legénységi pallos, orosz forma. — DWJ, 1969. 9. sz. 708—709. p.

Stavenhagen, Georg von: A SIG P210 M. 9 mm-es, 7,65 mm-es (Parabellum) és Cal. 22-es öntöltő pisztoly. — DWJ, 1969. 12. sz. 936—943. p.

Stewart, William G.: Erődítések a hadszíntéren. — MR, 1969. 5. sz. 67—72. p.

Thompson, A. L.: A bajonett. — MR, 1969. 5. sz. 93—97. p.

Thompson, A. L.: A puskapor alkalmazásának hatása a fegyverek fejlődésére és a társadalom szerkezetére. — AQ, 1969. 98. köt. 2. sz. 236—243. p.

Trigger, Bernd: 1936 M. MAS puska. — DWJ, 1969. 1. sz. 60—63. p.

Ullmann, Karl-Heinz: Orgonalövegek vagy halálorgonák a középkorban. — DWJ, 1969. 2. sz. 116—119. p.

Vollmer, Udo: A 35 M. gépkarabély. — DWJ, 1969. 4. sz. 290—292. p.

Wasserburgi pisztolygyűjtemény. — DWJ, 1969. 9. sz. 701—703. p.

Weller, Walter: Háromcsövű porosz kovás karabély. — DWJ, 1969. 2. sz. 142—143. p.

Weller, Walter: A Lebel puska és változatai. — DWJ, 1969. 10. sz. 774—778. p.

Windisch, Erik: Amerikai 1911 Al. M. Colt hadseregpisztoly. — DWJ, — 1969. 11. sz. 844—847. p.

HADTÖRTÉNELEM AZ ÓKORTÓL NAPJAINKIG

ÓKORI HADTÖRTÉNELEM

Gel'cer, M. L.: A mezopotámiai Ugarit hadserege és annak szervezése, i. e. 2. évezred. — VDI, 1969. 3. sz. 21—38. p.

Andreev, Ju. V.: A spártai „lovagok". — VDI, 1969. 4. sz. 24—36. p.

Sofman, A. Sz.: A világuralom terve Makedoniai Alexandrosz háborús terveiben. — VDI, 1969. 4. sz. 96—112. p.

Surtees, G.: Hannibál itáliai hadjáratai. — AQ, 1969. 98. köt. 1. sz. 100—108. p.

KÖZÉPKORI HADTÖRTÉNELEM

Kargalov, V. V.: Az oroszok felszabadító harca a mongol—tatár elnyomás ellen. VI, 1969. 2. sz. 145—157., 3. sz. 105—118., 4. sz. 121—137. p.

Pasuto, V. T.: Oroszország és a Baltikum népeinek harca a német, svéd és dán agresszió ellen a XIII—XV. században. — VI, 1969. 6. sz. 112—129., 7. sz. 109—128. p.

Ascik, Kazimierz: Mégegyszer a Leczica elleni litván támadásról, 1294-ben. — SMHW, 15. köt. 1969. I. sz. 317—321. p.

Novoszel'cev, A. P.: A Kaukázus népeinek felszabadító harca a 16—17. században. — VI, 1969. 9. sz. 112—128., 10. sz. 106—119. p.

Dudek, Leslaw—*Kowalewicz,* Henryk: Adalék egy idegen állam kémszolgálatának tevékenységéhez lengyel földön a 16. században. — SMHW, 15. köt. 1969. 2. sz. 197—208. p.

Suchy, M.: A 16. század eleji Magyarország elleni török terjeszkedés visszhangja Németországban. — SHS, 6. köt. 1968. 63—106. p.

Benko, Ján: A középszlovákiai bányavárosok védelme 1552—1564 között. — HV, 1969. 1. sz. 1—20. p.

Wasilewski, Tadeusz: Három ismeretlen jelentés Miksa főherceg Krakkó elleni 1587-es hadjáratáról. — PH, 1968. 2. sz. 280—286. p.

Kainz, E.: A harmincéves háború. — BI, 1969. 4. sz. 11—13. p.

Majewski, Wieslaw: Stefan Czarniecki utolsó hadjárata 1664 tavaszán. — SMHW, 15. köt. 1969. 2. sz. 61—116., 16. köt. 1970. 1. sz. 95—150. p.

Wolinski, Janusz: Adatok az 1672—1676 közötti lengyel—török háború történetéhez. — SMHW, 15. köt. 1969. 1. sz. 271—296., 2. sz. 209—238. p.

Redlin, Karl: A svájci gárda vagy a svájciak a brandenburgi-porosz szolgálatban 1696—1713-ban. — ZfH, 1969. 222. sz. 61—64. p.

Wojtasik, Janusz: Adatok az 1968. évi podhalei hadjárat történetéhez. — SMHW, 15. köt. 1969. 2. sz. 239—283. p.

Reychman, Jan: Forradalmárok találkozója. [1701-ben II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós Varsóban a lazaristák kolostorában beszélte meg a magyar szabadságharc tervét.] — Le, 1969. 9. sz. 43. p.

Kaminski, A[ndrzej]: A svédellenes szövetség kezdetei. A lengyel—orosz kapcsolatok 1704—1706 között. — PH, 1969. 2. sz. 291—313. p.

Kaminski, Andrzej: I. Péter és a lengyel hadsereg az 1707. évi Oroszország elleni svéd támadás előestéjén. — SMHW, 15. köt. 1969. 1. sz. 41—60. p.

Liberti, Gerardo: A pármai Constantiniano ezred a törökök elleni háborúban Dalmáciában 1710-ben. — RM, 1969. 7—8. sz. 927—976. p.

Auffenberg—Komarow, Adolph: A kunersdorfi csata, 1759. — S, 1969. 15. sz. 11. p.

Eckert, Helmut: Seydlitz tábornok kiadatlan levele a hétéves háború idejéből. — ZfH, 1969. 223—224. sz. 88—90. p.

Murphy, Orville T.: Francia hivatásos katonák véleménye az amerikai milíciáról a függetlenségi háborúban. — MA, 1969. 32. köt. 4. sz. 191—198. p.

Novicev, A. D.: A katonai hűbérrendszer megszüntetése az Oszmán Birodalomban. — ZG, 1969. 4. sz. 471—478. p.

Urrisk, Otto: Az osztrákok harca Napóleon csapatai ellen, 1792—1809. — S, 1969. 9. sz. 11—12. p.

Cook, H. C. B.: Egy fiatal csapattiszt, Thomas Baldwin St. George németalföldi naplója, 1794—1795. — JSAHR, 1969. 47. köt. 192. sz. 233—250. p.

Manfred, A. Z.: Napóleon itáliai hadjárata 1796—1797-ben. — NNI, 1969. 5. sz. 45—58., 6. sz. 67—83. p.

Grazioli: Vázlatok az 1797. évi rivoli csatáról. — RHA, 1969. 3. sz. 60—77. p.

De Lombares, Michel: Napóleon pályafutása 1799-ig. — RHA, 1969. 4. sz. 7—21. p.

Gennaro, Alberto: Az olasz légiók Napóleon első itáliai hadjárata idején. — RM, 1969. 12. sz. 1568—1594. p.

Nadzieja, Jadwiga: József Zajaczek tábornok Egyiptomban, 1798 május—1801 október között. — SMHW, 15. köt. 1969. 1. sz. 165—214. p.

Costantini, A.: I. Sándor cár és az amiens-i béke, 1802 március. — RHA, 1969. 3. sz. 78—87. p.

Andrew Barnard levelei a spanyolországi hadjáratból. Közli: Spurrier, M. C. — JSAHR, 1969. 47. köt. 191. sz. 131—148. p.

Frankenberger, Otakar: A cseh népfelkelő alakulatok 1809-ben. — HV, 1969. 2. sz. 221—246. p.

Tulard, Jean: „A központi hadiraktár" és Franciaország felkészülése az oroszországi hadjáratra. — RHA, 1969. 3. sz. 104—109. p.

Jeschke, Wilhelm: A lüneburgi csata 1813. április 2-án. — Trp, 1969. 12. sz. 979—987. p.

Doher, Marcel: Képek 1813-ból. — RHA, 1969. 4. sz. 28—33. p.

Drewfs, Joachim: Blücher átkelése a Rajnán Kaubnál. — Trp, 1969. 1. sz. 1—5. p.

Herrmann, Friedrich: A dán—norvég haditengerészet a napóleoni háborúk idején. — ZfH, 1969. 225. sz. 141—150. p.

Godechot, Jacques: Bonaparte keleti álma. A francia külpolitika a 18. század végén és a 19. század elején. Napóleon keleti terjeszkedési terveiről. — RDN, 1969. 10. sz. 1622—1634. p.

Yale, Wesley W.: Vezetés és ellenőrzés a napóleoni francia hadseregben. — A, 1969. 5. sz. 2—6. p.

Spillmann, Georges: A forradalom hadseregeitől a Grande Armée-ig. — RHA, 1969. 3. sz. 47—59. p.

Nemo, J.: Napóleon köztünk van. — RMG, 1969. 8. sz. 356—371. p.

Tulard, Jean: Napóleon és a mögöttes terület. — RDN, 1969. 6. sz. 1050—1058. p.

Lestien: Napóleon „a háború mestere". — RHA, 1969. 3. sz. 9—23. p.

Nicot, Jean: A napóleoni időszak mérlege. — RHA, 1969. 4. sz. 34—44. p.

Montgomery: Napóleonról és Wellingtonról. Ford. és bev. Bodor András. — Ko, 1969. 10. sz. 1500—1511. p.

Vilcoq, J.: Katonai titkosírás Napóleon idején. — RHA, 1969. 4. sz. 22—27. p.

Gosling, D. C. L.: A La Colle Mill-i csata, 1814. — JSAHR, 1969. 47. köt. 191. sz. 169—174. p.

Gennaro, Alberto: A tolentinói csata, 1815. március 2—3. — RM, 1969. 3. sz. 353—366. p.

Sales de Bohigas, Nuria: Néhány vélemény a katonai szolgálat alóli mentességről a 19. századi Európában. — Comparative Studies in Society and History, 1968. 3. sz. 261—289. p.

Miasopust, Wlodzimierz: Lengyel orvosok külföldi hadseregek egészségügyi szolgálatában a 19. században és a 20. század elején. — SMHW, 15. köt. 1969. 1. sz. 215—270. p.

Wienhöfer, Elmar: Az aacheni katonai konferencia a Német Szövetségi Hadseregről 1818-ban. — WR, 1969. 10. sz. 552—556. p.

Klenner, Jochen: Az Északnémet Szövetség és a szövetségi hadügy története. — WR, 1969. 7. sz. 388—410. p.

Defrasne, J.: A hadseregek jelentősége a külpolitikában. Történeti áttekintés 1830-tól napjainkig. — RMG, 1969. 4. sz. 505—529., 5. sz. 657—671. p.

Wojsz, Janusz: Tomasz Lubienski tábornok csoportjának harctevékenysége 1831-ben a cári gárda ellen. — SMHW, 15. köt. 1969. 2. sz. 117—145. p.

Spielhagen, Paul: Az orosz és porosz csapatok szemléje Kalis városában 1835-ben. — ZfH, 1969. 225. sz. 155—156. p.

Brade, W.: Az 1848/49-es forradalom történeti helye és jellege. Nemzetközi konferencia, Berlin 1968. december 2—3. — ZG, 1969. 3. sz. 342—345. p.

Binder Pál—*Killyén* Ferenc: Bem tábornok Brassóban. (Az 1849. március 21-i felhívás.) — Ko, 1969. 7. sz. 1084—1092. p.

Glück Jenő—*Kovách* Géza: Az aradi vértanúk és az utókor. — Ko, 1969. 10. sz. 1543—1548. p.

Davey, A. B. T.: A krími háború történetének meghamisítása. — RUSIJ, 1969. 114. köt. 656. sz. 69—73. p.

Hermann, Friedrich: A porosz vaskereszt adományozása két angol tisztnek az 1870/71-es háborúban. — ZfH, 1969. 223—224. sz. 85—88. p.

Kamburov, G.: Felszabadító háború 1877—1878-ban. — AP, 1969. 2. sz. 123—128. p.

Ulunjan, A.: Katonai röplap az orosz—török háború idejéből, 1877—1878. — VISz, 1969. 1. sz. 39—48. p.

Amort, Cs.: A cseh közvélemény és az orosz—török háború, 1877—1878. — VISz, 1969. 2. sz. 48—51. p.

Moyse—Bartlett, H.: A brit hadsereg szerepe Kelet- és Közép-Afrikában a 19. század utolsó évtizedében. — AQ, 1969. 97. köt. 2. sz. 223—234. p.

Sixsmith, E. K. G.: A dél-afrikai /búr/ háború. — AQ, 1969. 98. köt. 1. sz. 89—99., 2. sz. 209—219. p. 1 térk.

Green, H.: A búr háború okai és eredményei, 1899—1902. — AQ, 1969. 97. köt. 2. sz. 177—187., 98. köt. 1. sz. 64—74. p.

Sifman, A. I.: Lev Tolsztoj és az angol—búr háború. — NAA, 1969. 1. sz. 76—86. p.

Stronge, H. C. T.: Nigéria a századfordulón. Gyarmati háborúk. — AQ, 1969. 98. köt. 2. sz. 205—208. p.

Marinov, V. A.: Az 1904—1905-ös orosz—japán háború az amerikai és angol történetírásban. — VI, 1969. 5. sz. 149—154. p.

Hanzal, Josef: Annexiós válság 1907—1909 között — új dokumentumok tükrében. — HV, 1969. 1. sz. 21—39. p.

Az első világháború

Petrov, G. D.: Alekszandra Kollontaj az első világháború előestéjén és a világháború éveiben. — NNI, 1969. 1. sz. 67—81. p.

Stewart, W. A.: Lanrezac, Joffre és a XVII. számú terv. — MA, 1969. 32. köt. 4. sz. 181—190. p.

Hronsky, Marian: Szlovák politika az első világháború idején. — HC, 1969. 4. sz. 473—514. p.

Holotik, L.: Az első világháború hatása a cseh és szlovák népre. — SHS, 1968. 6. köt. 107—118. p.

Baumgart, Winfried: A Schlußstein-terv. Az első világháború katonapolitikai történetéhez. — WR, 1969. 2. sz. 112—116., 3. sz. 172—176., 4. sz. 217—231., 5. sz. 285—291., 6. sz. 331—355., 7. sz. 411—414., 8. sz. 457—477. p.

Saul, K.: A „Német Harciszövetség". A császári Németország „nemzeti" szövetségének belpolitikai szerepe. — MM, 1969. 2. sz. 95—161. p.

Mommsen, Wolfgang J.: A Bethmann Hollweg-kormány és a közvélemény 1914—1917 között. — VfZ, 1969. 2. sz. 117—159. p.

Feldman, G. D.: Németország gazdasági mozgósítása, 1914—1916. — Annales. Économies-Sociétés-Civilisations, 1969. 1. sz. 102—127. p.

Hanák Péter: A magyar államférfiak és Itália hadbalépése. — Österreichische Osthefte, 1969. 4. sz. 197—215. p.

Auffenberg—Komarow, Adolph: A szövetséges hadseregek az első világháború kitörésekor. — S, 1969. 13. sz. 12. p.

Durisic, Mitar: A 6. Osztrák—Magyar Hadsereg támadása és harctevékenysége a 3. Szerb Hadsereg arcvonalszakaszán 1914-ben. — VoG, 1969. 1. sz. 47—97. p.

Stöckele, G.: A limanova—lapanówi csata 1914. december 1—13-án. — ÖMZ, 1969. 6. sz. 510—512. p.

Gledovic, Bogdan: A montenegrói területi hadsereg szerepe 1915—1916-ban a szerb hadsereg szerbiai és montenegrói visszavonulása alatt. — VoG, 1969. 3. sz. 7—61. p.

Deist, Wilhelm: 1915 nyarán a birodalmi kancellár és a határvidék főparancsnoka között lezajlott vita. — MM, 1969. 1. sz. 101—119. p.

Steinböck, Erwin: Karintiai elhárító harc 1915-ben. — Tr, 1969. 2. sz. 131—134., 3. sz. 225—229. p.

Schaumann, Walther: Harc a Fontana Negra csúcsért, 1915. — S, 1969. 7. sz. 11., 8. sz. 11. p.

Schaumann: Közelharc a Punta d'Albiola hegységben, 1915. — BI, 1968. 6—7. sz. 9—11. p.

Stefanon, Gualtiero: Gondolatok az osztrákok 1916 májusi offenzívájának kudarcával kapcsolatban. — RM, 1969. 4. sz. 501—518. p.

Sokol, Hans: A szerb hadsereg újrafelállítása 1916-ban. — Tr, 1969. 5. sz. 454—455. p.

Kamburov, G.: Katonapolitikai ellentétek Bulgária és Németország között Dobrudzsa kormányzását illetően az első világháború idején, 1916—1917-ben. — VISz, 1969. 4. sz. 34—53. p.

Schaumann [Walther]: Az ortigarai csata 1917. — BI, 1968. 5. sz. 11—13. p.

Schaumann, Walther: A cs. és kir. I. hadtest ellátásának előkészítése az 1917. október 24-i Isonzo menti támadáshoz. — ÖMZ, 1969. 4. sz. 300—314. p.

Jankov, K.: Harctevékenység a bitolszki fronton 1917—1918-ban. — Izvesztija na Voennoisztoricseszkoto Naucsno Druzsesztvo. Tom 5. Priturka köm szp. „Voennoisztoricseszki Szbornik" kn. 4. 1968. 172—173. p.

Halusz, P. I.: Az oroszországi dolgozók szolidaritása és a magyar hadifoglyok 1915-től 1917 elejéig. — UIZs, 1969. 3. sz. 116—118. p.

Aszódy János: A központi hatalmak katonai vereségének előestéje. A „Michael-hadművelet" és a fegyverszünet. 1918 március. — Ko, 1969. 1. sz. 104—109. p.

Baumgart, W.: Új források Ludendorff értékeléséhez. Ellentét a haditengerészet vezérkari főnökével 1918 nyarán a német fekete-tengeri politikáról. — MM, 1969. 2. sz. 161—179. p.

Francois, Pierre: Gondolatok az 1918 nyári macedóniai francia győzelemmel kapcsolatban. — RMG, 1969. 2. sz. 196—211., 3. sz. 359—373. p.

Opacic, Petar: A szaloniki arcvonal áttörésének 50. évfordulóján. — VoG, 1968. 3. sz. 7—70. p.

Krizman, Bogdan: A szerb hadsereg hadműveletének befejezése 1918 őszén Belgrád felszabadításáig. — VoG, 1969. 2. sz. 27—104. p.

Chanlaine, Pierre: Harcok Albániában 1918-ban. — RHA, 1969. 1. sz. 64—73. p.

Corvo, Giovanni: A Vittorio Venető-i csata — hadművészeti mestermunka. 1918. október 24—november 4. — RM, 1969. 7—8. sz. 847—859. p.

Lengyel Béla: Az Osztrák—Magyar Monarchia katonai összeomlása 1918-ban. — ASM, 1969. 5. sz. 269—277. p.

Kahn, R. A.: Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása és az európai egyensúly. — Der Donauraum, 1969. 1—2. sz. 70—76. p.

Mach, K.: 1918 ősze. A Habsburg Monarchia felbomlása Európa újjárendezése során. Az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európai Intézet nemzetközi szimpóziónja. — ÖO, 1969. 1. sz. 55—61. p.

Pust, Ingomar: Ausztria és Jugoszlávia harca a határmenti peremvárosokért az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása után. — ÖMZ, 1969. 3. sz. 240—242. p.

Stenzel, Ernst: Az ukrán Rada- (Központi Tanács-) kormány megdöntése a német katonai hatóságok által 1918 április végén. — ZM, 1969. 1. sz. 41—45. p.

Narocsnickij, A. L.: Szovjet-Oroszország és a nyugati hatalmak a compiegne-i fegyverszünet idején. — NNI, 1969. 2. sz. 33—38. p.

Hantsch, Hugo: A saint-germaini béke, 1919. — ÖMZ, 1969. 5. sz. 353—356. p.

Kamburov, G.: A neuillyi béke területi és katonai záradékai és azok végrehajtása. — VISz, 1969. 5. sz. 31—60. p.

Stützel, Herman: A titkosírás és megfejtése az első világháborúban. — Trp, 1969. 7. sz. 541—545. p.

Kevles, Daniel J.: Tüzérbemérő szolgálat az amerikai expedíciós erőknél az első világháborúban. — MA, 1969. 33. köt. 3. sz. 374—384. p.

LEGÚJABBKORI HADTÖRTÉNELEM

A két világháború közötti korszak hadtörténelme

Gemkow, Günter: A német—lengyel forradalmi szolidaritás hagyományai. A Német Vörös Segély harca a lengyelországi fehér terror ellen. — ZG, 1969. 6. sz. 718—738. p.

Grote, Nicolaus v.: A balti államok harca 1919-ben. — W, 1969. 5. sz. 261—264. p.

Szergeev, F.: A Szovjetunió elleni amerikai kémkedés történetéből. — VIZs, 1969. 6. sz. 119—126. p.

Link, Werner: A Ruhr-vidék megszállása és az USA gazdaságpolitikai érdekei. — VfZ, 1969. 4. sz. 372—382. p.

Dusen'kin, D.: Kínai militaristák szétzúzása a Hanka-tó térségében, 1929-ben. — VIZs, 1969. 11. sz. 121—126. p.

A hitleri főparancsnokság titkos okmányai a második világháború előkészítéséről, 1933—1939 között. — NNI, 1969. 4. sz. 111—127., 5. sz. 122—135. p.

Moritz, Erhard: A fasiszta német vezérkar értékelése a Vörös Hadseregről 1935-től 1941-ig. — ZM, 1969. 2. sz. 154—170. p.

Catalano, F.: Mussolini törekvései és Olaszország gazdasági valósága. — RHDGM, 1969. 76. sz. 15—38. p.

Godlewski, Jerzy: A olaszok abesszíniai agressziója 1935—1936-ban. — WPH, 1969. 3/4. sz. 410—438. p.

Lecuir, Jean—*Fridenson*, Patrick: Az angol—francia légi együttműködés szervezete 1935 és 1940 májusa között. — RHDGM, 1969. 73. sz. 43—74. p.

Lazea, Alvina: A román—francia katonai együttműködés problémái 1936-ban. — SRI, 1969. 1. sz. 105—128. p.

Coox, Alvin D.: A felmorzsolódás hatása a nemzeti háború erőfeszítéseire. A japán hadsereg tapasztalatai Kínában, 1937—1938-ban. — MA, 1968. 32. köt. 57—62. p.

A Haszan-tó körüli 1938. évi szovjet—japán harcok hősei. — VIZs, 1969. 6. sz. 53—65. p.

Tereskin, P.: Az első harcok a Haszantó körül 1938-ban. — Visszaemlékezés. — VIZs, 1969. 7. sz. 86—89. p.

Coox, Alvin D.: A Kwantung hadsereg és a Nomonhan-incidens, 1939. — MA, 1969. 33. köt. 2. sz. 302—312. p.

Plotnikov, G.: A japán hódítók szétzúzása Halhin-Golnál. — VIZs, 1969. 8. sz. 31—41. p.

Szavicsev, T.: Harcban Halhin-Golnál. — VIZs, 1969. 9. sz. 74—76. p.

Klevkov, V. G.: A szovjet és mongol hadsereg harca Halhin-Golnál. — VI, 1969. 9. sz. 129—141. p.

Szmirnova, N. D.: Albánia bekebelezése a fasiszta Olaszország által 1939-ben. — VI, 1969. 4. sz. 99—113. p.

Hass, Gerhart: A müncheni egyezmény és Csehszlovákia annektálása a nyugatnémet publicisztika és történetírás tükrében. — ZG, 1969. 4. sz. 462—471. p.

Osztoja—Ovszjanüj, I. D.: Új adatok Münchenről, angol levéltári anyagok alapján. — NNI, 1969. 4. sz. 78—93., 5. sz. 69—70. p.

Masarik, Hubert: Még egyszer Münchenről. — CCH, 1969. 2. sz. 236—239. p.

Jezek, Frantisek: Az 1938. évi müncheni válság. — Visszaemlékezés. — HV, 1969. 4. sz. 674—701. p.

Ressel, Alfred: München a csehszlovák hadsereg vezérkari tisztjének visszaemlékezéseiben és kritikájában. — HV, 1969. 2. sz. 302—354. p.

Duda, Petr: Az 1938. évi mozgósítás eseményei. Harci események a cseh—lengyel határon. — HV, 1969. 5. sz. 903—907. p.

Hoensch, Jörg K.: A Teleki-kormány részvétele Csehszlovákia szétzúzásában. — CCH, 1969. 3. sz. 351—376. p.

Pasák, Tomás: A német csapatok cseh földre lépése 1939-ben. — CCH, 1969. 2. sz. 161—184. p.

Novotny, Josef: Csehszlovákia német megszállása 1939-ben. — Atom, 1969. 3. sz. 68—69. p.

Tesar, Jan: A náci okkupációs politika problémái a Cseh—Morva Protektorátusban 1939-ben. — HV, 1969. 1. sz. 40—85. p.

Janácek, Frantisek—*Novotny*, Josef—*Hájková*, Alena: A szovjet—német egyezmény, a háború és a CsKP. Az 1939. augusztus 23—szeptember 1. közötti hét története. — HV, 1969. 3. sz. 425—457. p.

Ratcliff, Ann: Diplomáciai kapcsolatok Franciaország és az Egyesült Államok között 1938. szeptember 29—1940. június 16. között. — RHDGM, 1969. 75. sz. 1—40. p.

A Szovjetunió, Anglia és Franciaország 1939. évi moszkvai tárgyalásai. — Dokumentumok. — MZs, 1969. 7. sz. 83—94., 8. sz. 89—99., 9. sz. 105—109., 10. sz. 68—76. p.

Kuznecov, N. G.: A Szovjetunió, Anglia és Franciaország katonai misszióinak megbeszélései 1939 augusztusában. — NNI, 1969. 6. sz. 109—115. p.

Ivanov, Iv.: Bulgária csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez — a bolgár monarcho-fasiszta kormányzat végzetes lépése. — VISz, 1969. 6. sz. 19—50. p.

Zivkova, L.: Németország és Anglia gazdaságpolitikája Délkelet-Európában a második világháború előestéjén. — Études Balcaniques, 1969. 5. köt. 1. sz. 36—54. p.

Ulbricht, W[alter]: A Kommunista Internacionálé harcban az imperialista háború és a fasizmus ellen. — VIK, 1969. 5. sz. 3—20. p.

Szkaba, A. D.—*Sztasev'szkij*, D. M.: A Komintern harca az egységfrontért a fasizmus ellen, 1933—1939. — UIZs, 1969. 8. sz. 15—24. p.

A spanyol polgárháború

Wohlfeil, Rainer: A spanyol polgárháború fő problémáival foglalkozó kutatások helyzetéről. — MM, 1969. 2. sz. 189—202. p.

Mescserjakov, M. T.: A Kommunista Internacionálé és a Spanyol Kommunista Párt harca a fasizmus ellen, 1936—1939. — VIK, 1969. 2. sz. 45—58. p.

Kühne, Horst: A német fasizmus katonai intervenciójának méretei és céljai 1936—1939 között Spanyolországban. — ZM, 1969. 3. sz. 273—287. p.

Descola, Jean: A fordulatokban gazdag terueli csata 1937-ben. — RMG, 1969. 9. sz. 571—586. p.

Vetrov, A.: Harcok az Ebrónál. — Visszaemlékezés. — VIZs, 1969. 4. sz. 72—82. p.

Mezencev, G.: Fiatal tengerészek, a nemzetközi brigád harcosai Spanyolországban. — Morszkoj Flot, 1969. 1. sz. 34. p.

A második világháború

A háború jellege, a második világháború hadtörténetírása problémái

Szamosenko, V. N.: A Nagy Honvédő Háború résztvevőinek visszaemlékezései mint történelmi források. — Szovetszkie Arhivü, 1969. 5. sz. 37—47. p.

Vaszilevszkij, A.: Gondolatok Zsukov marsall „Voszpominanija i razmüslenija" c. könyvéről. — K, 1969. 10. sz. 113—127. p.

Higham, Robin: A második világhá-

borúban részt vett brit tábornokok memoárjai. — RUSIJ, 1969. 114. köt. 654. sz. 59—63. p.

Marcelov, A. N.: Nyugatnémet visszaemlékezések a második világháborúról. — VI, 1969. 11. sz. 78—92. p.

Ryszka, Franciszek: Az NSZK historiográfiája a második világháború keletkezéséről és lefolyásáról. — WL, 1969. 9. sz. 52—57. p.

Moisuc, Viorica: A második világháború okairól és jellegéről. — An, 1969. 6. sz. 120—128. p.

Willard, Germaine: A második világháború gyökerei. — Cahiers du Communisme, 1969 szeptember.

Georgescu, Titu: A második világháború befejezésének eredményei és tanulságai. — An, 1969. 6. sz. 110—119. p.

Az NDK és a Szovjetunió történeti társulatainak felhívása a második világháború kirobbantásának 30. évfordulóján. A második világháborús veszteségek. — ZG, 1969. 11. sz. 1445—1451. p.

Az NDK és a Lengyel Népköztársaság történeti társulatainak felhívása Lengyelországnak a fasiszta német imperializmus által történt megtámadása 30. évfordulóján. — ZG, 1969. 11. sz. 1451—1452. p.

A második világháború politikai és diplomáciai története

Rzsesevszkij, O.: Egy árulás történetéből. A Lengyelország elleni német támadás és a nyugati szövetségesek magatartása. — VIZs, 1969. 9. sz. 26—34. p.

Schneider, F. Th.: Hitler tárgyalásai Lavallal, Pétainnel és Darlannal 1940—1941-ben. — RMG, 1969. 10. sz. 654—672. p.

Servais, André: A locarnói egyezmény csődje. Bevezető az 1940-es év eseményeihez és megértéséhez. — RMG, 1969. 5. sz. 638—656. p.

Davidson, F. H. N.: Küldetésem Belgiumba 1940-ben. — RUSIJ, 1969. 114. köt. 656. sz. 80—82. p.

Az első lépés a katasztrófa felé. Dokumentumok Olaszország belépéséről a második világháborúba. — VIZs, 1969. 11. sz. 53—59. p.

Faust, Fritz: A szövetséges hatalmak szerződései 1941 és 1945 között. — ÖMZ, 1969. 5. sz. 384—395. p.

Golikov, F. I.: Szovjet katonai misszió Angliában és Amerikában 1941-ben. — Visszaemlékezés. — NNI, 1969. 3. sz. 100—110., 4. sz. 102—110. p.

Fomin, V. T.: A fasiszta Németország belpolitikai helyzete a Szovjetunió megtámadásának időszakában. — VI, 1969. 1. sz. 60—73. p.

Meneghello—Dincic, Kruno: A horvát usztasa állam, 1941—1945. — RHDGM, 1969. 74. sz. 43—65. p.

Zuric, Neva Skoti: A szerb burzsoá politikusok és Olaszország együttműködése a megszállott területek kiszélesítése érdekében (1941—1942). — VoG, 1969. 2. sz. 195—209. p.

Vrazalic, Esref: A nemzetközi jog és Jugoszlávia megszállása a második világháborúban. — VoG, 1969. 3. sz. 65—97. p.

Batowski, H[enryk]: A balkáni szövetségért 1941-ben. — RHDGM, 1969. 74. sz. 1—16. p.

Kitsikis, Dimitri: A görög éhínség /1941—1942/ és politikai következményei. — RHDGM, 1969. 74. sz. 17—41. p.

Hoop, J. M. d': Az Egyesült Államok és a csendes-óceáni válság, 1941 december—1942 április—május. — RHDGM, 1969. 74. sz. 67—82. p.

Smith, Arthur L. jr.: Rudolf Hess küldetése. — RMG, 1969. 6. sz. 110—122. p.

Chwilkowski, Symforian: A Hitler-ellenes koalícióról — történelmi távlatból. — WL, 1969. 1. sz. 54—61., 3. sz. 34—42. p.

Misse, F. B.: Az Egyesült Államok szerepe a máltai és jaltai konferenciákon. — RHDGM, 1969. 75. sz. 41—70. p.

Röder, Werner: A szociáldemokrata emigráció németországi tervei Nagy-Britanniában, 1942—1945 között. — VfZ, 1969. 1. sz. 72—86. p.

Chwilkowski, Symforian: A Londonban működő Honi Nemzeti Tanács diplomáciai tevékenysége Lengyelország felszabadításának előestéjén. — WL, 1969. 5. sz. 36—42. p.

Gouberville, de: A francia összekötő katonai misszió a felszabadulás idején. — RHA, 1969. 4. sz. 145—154. p.

Lipták, L.: Szlovákia és Közép-Európa országai 1939—1944 között. — SHS. 1969. 6. köt. 119—150. p.

Precan, Vilem: A náci politika és a Tiso-rezsim a Szlovák Nemzeti Felkelés előestéjén. — HV, 1969. 6. sz. 1082—1146. p.

Hadi-, gazdasági és társadalmi potenciál

Wagner, Raimund: Dokumentumok a monopoltőke szerepéről a második világháborúban. — ZG, 1969. 4. sz. 479—503. p.

Einhornd, H.—*Schönherr*, S.: A népgazdaságra gyakorolt katonai hatás a háborúban. — Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1969. 2. sz. 53—82. p.

Petzina, Dieter: Németország pénzügyi és adópolitikája a második világháború idején. — RHDGM, 1969. 76. sz. 1—14. p.

Collek, R.: Az észt olajpala elrablása a német háborús gazdaság számára 1941-től 1944-ig. — Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1969. 2. sz. 107—115. p.

Artaud, Denise: Nagy-Britannia harca az infláció ellen, 1939—1945. — RHDGM, 1969. 76. sz. 39—61. p.

Jensen, W. G.: Az energia fontossága az első és a második világháborúban. — The Historical Journal, 1968. 3. sz. 538—554. p.

Truelle, Jean: A francia repülőgéptermelés 1940 júniusáig. — RHDGM, 1969. 73. sz. 75—110. p.

Kaljagin, A.: A műszaki fegyverzet előállításának és a csapatok felszerelésének néhány kérdése a Nagy Honvédő Háború idején. — VIZs, 1969. 12. sz. 93—97. p.

Iszuszov, Mito: Bulgária gazdasági kiadásai a Nagy Honvédő Háborúban, 1944—1945. — IP, 1969. 1. sz. 52—67. p.

Konecny, Zdenek—*Mainus*, Frantisek: Szlovák munkások Németországban és a Protektorátusban a második világháború idején. — HC, 1969. 4. sz. 565—590. p.

Bleyer, W.: Titkos jelentés a fasiszta Németország felszereltségéről 1945. január 27-éről. A felfegyverzés és a háborús termelés 1945 januári helyzete. — Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1969. 2. sz. 347—367. p.

Katonai propaganda

Berghahn, Volker R.: A Német Szocialista Munkáspárt és a Wehrmacht „szellemi vezetése" 1939—1943 között. — VfZ, 1969. 1. sz. 17—71. p.

Messerschmidt, Manfred: A második világháború német katonalelkészpolitikája. — MM, 1969. 1. sz. 37—85. p.

Dankelmann, O.: A fasiszta „nagy terv". A német imperializmus propagandatevékenysége Spanyolországban a második világháború alatt. — ZG, 1969. 5. sz. 601—610. p.

Szervezés, vezetés

Kovacsev, H.: A hitleri koalíció főbb országai stratégiájának néhány jellemző vonása a második világháborúban. — VISz, 1969. 5. sz. 77—95. p.

Förster, Gerhard—*Groehler*, Olaf: A fasiszta Wehrmacht főparancsnokságának „alapvető parancsai". — ZM, 1969. 5. sz. 575—598. p.

Fischer, Johannes: Határozat Sztálingrád légi utánpótlásáról. Adalék a harmadik birodalom katonai vezetéséhez. — MM, 1969. 2. sz. 7—69. p.

Kwiet, Konrad: A hollandiai német katonai közigazgatás előkészítése és felszámolása. — MM, 1969. 1. sz. 121—131. p.

Carpentier, Marcel: Eisenhower tábornok, az európai szövetséges haderők első főparancsnoka. — RMG, 1969. 5. sz. 585—596. p.

Erdei harc. Tapasztalatok a második világháborúból. — Tr, 1969. 6. sz. 558—561. p.

Ivanov, Sz.: A kurszki csata tapasztalatainak hatása a hadászat és a hadműveleti művészet fejlődésére a Nagy Honvédő Háborúban. — VM, 1969. 1. sz. 42—52. p.

Seszterin, F.: A légi fölényért vívott harc második világháborús tapasztalatai és ennek jelentősége korszerű viszonyok között. — VM, 1969. 2. sz. 58—70. p.

Fedorenko, V.: Páncélos hadseregek alkalmazása védelmi feladatok megoldására a Nagy Honvédő Háborúban. — VIZs, 1969. 4. sz. 30—40. p.

Sokolowski, Wlodzimierz: Tüzérségi eszközök szállítása 1944-ben, Kiev alatt. — Visszaemlékezés. — WL, 1969. 6. sz. 38—42. p.

Szvetlisin, N.: Az 1944. évi téli hadjárat néhány sajátosságáról. — VIZs, 1969. 2. sz. 15—30. p.

Karpinski, Antoni: A katonai vasúti szállítások a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújában 1944—1945-ben. — PKw, 1969. 2. sz. 122—129. p.

Ogarev, P.: Az ellenség előre elkészített védelmének áttörése a belorusz hadműveletben. — VIZs, 1969. 11. sz. 48—52. p.

Karpinski, Antoni: A hadtáp munkájának és szervezésének problémái a szovjet hadsereg belorusz hadműveletében. — PKw, 1969. 4. sz. 104—118. p.

Pereszüpkin, I.: A híradás megszervezése a belorusz stratégiai hadműveletben. — VIZs, 1969. 6. sz. 70—81. p.

Maculenko, V.: A iasi—kisinevi hadművelet néhány hadművészeti sajátossága. — VIZs, 1969. 8. sz. 12—30. p.

Vjazankin, I.: A harcfelderítés szervezésének és folytatásának tökéletesítése. — VIZs, 1969. 11. sz. 26—39. p.

Haditengerészet

Chwilkowski, Symforian: Feljegyzések a narviki tengeri ütközetről. — WL, 1969. 11. sz. 49—58. p.

Baszov, A. B.: A Szovjet Haditengerészeti Flotta szerepe a fasiszta Németország terveinek meghiúsításában, 1941—1945. — VI, 1969. 7. sz. 34—49. p.

Noga, N.: Az Északi Flotta tengeralattjáró elhárítása a Nagy Honvédő Háborúban. — VIZs, 1969. 1. sz. 18—28. p.

Henning, Herbert: Harc a második világháborúban a keleti-tengeri kijáróért és az Atlanti-óceán északkeleti kijáratáért. — ZM, 1969. 3. sz. 300—314. p.

Tribuc, V. F.: A Vörös Zászlóval kitüntetett Balti Flotta 1941-ben. — Visszaemlékezés. — VI, 1969. 2. sz. 124—137., 3. sz. 119—133. p.

Tribuc, V. F.: Az erődítmények tüzet nyitnak. Emlékezés a Balti Flotta 1943. évi harcaira. — VZ, 1969. 1. sz. 12—13., 29. p.

Schröder, Josef: Weichold tervei a tengeri hadvezetés aktivizálására 1943-ban. — WR, 1969. 2. sz. 94—104. p.

Chilton, Edward: „Rendkívüli vételen". A haditengerészet és a légierő együttes harca német tengeralattjárók ellen a Vizcayai-öbölben, 1943 júliusában. — RAF, 1969. 4. sz. 259—262. p.

Gordeev, N.: Tengeri deszant hadműveletek álcázása. Külföldi flották tapasztalatai a második világháborúban. — VIZs, 1969. 4. sz. 41—51. p.

Légierő

Król, W.: A 2. lengyel repülőezred az 1939 szeptemberi hadjáratban. — WPL, 1969. 8. sz. 56—67., 9. sz. 57—64. p.

Danel, Raymond: A francia légierő a háború kezdetén. — RHDGM, 1969. 73. sz. 111—132. p.

Légicsata Angliáért. — S, 1969. 16. sz. 9—10. p.

Pemberton, R. F.: A brit légierő a má-

sodik világháborúban. — AQ, 1969. 97. köt. 2. sz. 255—258., 98. köt. 2. sz. 244—249. p.

Zsavoronkov, Sz. F.: 1941 augusztus—szeptember. Berlin bombázása. — — marsall kiadatlan emlékirataiból. — VIZs, 1969. 4. sz. 63—71., 8. sz. 74—83. p.

Novikov, A.: A Leningrádba vezető délnyugati utakon 1941-ben. Repülők hőstettei. — Visszaemlékezés. — VIZs, 1969. 1. sz. 61—74. p.

Gelas, Louis: Az angol—amerikai légierő „Pointblank" hadművelete németországi stratégiai célpontok bombázására 1943—1944-ben. — FAF, 1969. 257. sz. 421—440. p.

Rossiwall, Theodor: A stratégiai légiháború 1944-ben. — Tr, 1969. 6. sz. 538—541. p.

Csucsev, G.: A 6. taganrogi gárda bombázó-hadosztály a krími hadműveletben. — Visszaemlékezés. — VIZs, 1969. 5. sz. 84—92. p.

Szudec, V.: A Dneszter és a Prut fölött. Visszaemlékezés az 5. és a 17. légi hadsereg harcaira a iasi—kisinevi hadműveletben. — VIZs, 1969. 8. sz. 84—91. p.

Kolinski, Izydor: A légierő szervezése Lengyelországban, 1944—1945-ben. — WPH, 1969. 3/4. sz. 32—82. p.

Bogdanowski, J.: A 103. önálló összekötő repülőszázad 1944. évi tevékenysége. — Visszaemlékezés. — WPL, 1969. 7. sz. 67—78., 8. sz. 30—41. p.

Krzeminski, C.: A légierő vezetésének sajátosságai az 1. Lengyel Hadsereg brandenburgi hadműveletében. 1945. április—május. — WPL, 1969. 5. sz. 47—55. p.

Kolinski, I.: Lengyel repülők kiképzése a szovjet repülőiskolákon a második világháborúban. — WPL, 1969. 7. sz. 52—66. p.

Kolinski, I.: A lengyel légierő kiképző alegységei 1944—1945-ben. — WPL, 1969. 8. sz. 19—29., 9. sz. 49—56. p.

A Lengyelország elleni hadjárat 1939-ben

Hillgruber, Andreas: A második világháború kitörése, 1939. szeptember 1. — ÖMZ, 1969. 5. sz. 357—361. p.

Heike, O.: A második világháború első áldozatai. Igazság és hamisítás a németek elleni megtorló intézkedések méreteiről 1939 szeptemberében Lengyelországban. — Zeitschrift für Ostforschung, 1969. 3. sz. 475—482. p.

Golikov, F.: A második világháború kitörésének 30. évfordulójára. Tanulságok, amelyekre mindig emlékezni kell. — MZs, 1969. 10. sz. 98—103. p.

Kuropieska, Józef: 1939 szeptemberének 30. évfordulóján. — WPH, 1969. 3/4. sz. 355—364. p.

Proéktor, D. [M.]: Dokumentumok a Lengyelország elleni német-fasiszta támadás előkészítéséről. — VIZs, 1969. 7. sz. 53—61., 8. sz. 68—73. p.

Danielewski, Ryszard—*Kulinski*, Rajmund: 1939 szeptembere — hogyan történt a valóságban? — Le, 1969. 9. sz. 12—15. p.

Hamerlinski, Andrzej: A második világháború első puskalövései. — Le, 1969. 9. sz. 17. p.

Domon, Wladyslaw: — — tizedes a 2. őrtorony helyettes parancsnoka /1939. szeptember 1./ /Zbigniew Flisowski: Westerplatte — emlékezések, beszámolók, dokumentumok c. könyvéből közölt visszaemlékezés./ — Le, 1969. 9. sz. 18—22. p.

Kregielski, Zdzislaw: — — hadnagy a „Przystan" őrhely parancsnoka. /1939. szeptember 1./ /Zbigniew Flisowski: Westerplatte — emlékezések, beszámolók, dokumentumok c. könyvéből közölt visszaemlékezés./ — Le, 1969. 9. sz. 39—42. p.

Jurga, Tadeusz: Lengyelország védelme 1939-ben. — WL, 1969. 8. sz. 36—43. p.

Porwit, Marian: Varsó 1939. évi védelmére vonatkozó katonai dokumentumok, mint történelmi anyag. — WPH, 1969. 1. sz. 354—371. p.

Steblik, Wladyslaw: A „Kraków" hadsereg harcai a visszavonulás alatt a Nidától és a Dunajectől a Sanig, 1939. szeptember 8—13. között. — WPH, 1939. 3/4. sz. 174—227. p.

Zieleniewski, Tadeusz: A 33. gyalogos tartalék hadosztály a Bug melletti csatában, 1939 szeptemberében. — WPH, 1969. 3/4. sz. 365—381. p.

Tuszinszki, Waldemar: Lengyelország második világháborúban való részvételének katonai szempontjai. — WPH, 1969. 3/4. sz. 15—31. p.

Nyugati hadszíntér

Gutowski, Marian: A „furcsa háború" kezdete Nyugaton. — WL, 1969. 8. sz. 44—50. p.

Dach, Hans: Légideszant támadás 1940-ben egy megerősített folyószakasz ellen Belgiumban. — SS, 1969. 6. sz. 35—70. p.

Proéktor, D. M.: Mi történt Dunkerque-nél 1940-ben? — NNI, 1969. 5. sz. 94—108. p.

Bond, Brian: Miért omlott össze Franciaország 1940-ben? — AQ, 1969. 98. köt. 1. sz. 84—88. p.

Nowarra, H. J.: Légideszantok 1940 áprilisában Norvégiában. — Fg, 1969. 5. sz. 98—101. p.

Rossiwall, Theodor: A franciaországi partraszállás 1944-ben. — Tr, 1969. 3. sz. 230—235. p.

Wilson, H. M.: A normandiai partraszállás 25. évfordulójának megünneplése. — AQ, 1969. 99. köt. 1. sz. 31—34. p.

Bernard, Vittorio: Az „atombomba" alkalmazásának egyedülálló történeti példája a második világháborúban. — A normandiai csata. — RM, 1969. 7—8. sz. 977—1002. p.

A brit VIII. hadtest „Goodwood" akciója 1944. július 18-án Caen-től Keletre. — Tr, 1969. 3. sz. 252—255. p.

Prillard: Az 1. és 2. francia hadtest újjászervezése a provence-i partraszállás után. — RHA, 1969. 4. sz. 99—117. p.

Tugwell, M. A. J.: Az arnhemi vereség tíz oka. — RUSIJ, 1969. 114. köt. 656. sz. 61—66. p.

Guillaume, A.: Csata a Vogézekben, 1944 szeptember—december. — RHA, 1969. 4. sz. 118—133. p.

Waziers, de: Az első francia hadsereg útja a Rajna felé 1944 novemberében. — RHA, 1969. 4. sz. 134—144. p.

Zajcev, I.: Az ardennes-i csata. — VIZs, 1969. 12. sz. 40—46. p.

McLain, Raymond S.: A legnagyobbak egyike: Omar N. Bradley amerikai tábornok. A vezetés magasiskoláját adta az 1944 decemberi ardennes-i csatában. — MR, 1969. 12. sz. 18—27. p.

Afrikai, földközi-tengeri, olaszországi, balkáni hadszíntér

Meyer, Eric: A második világháború szempontjai a Földközi-tengeren. — FAF, 1969. 263. sz. 431—447. p.

Dach, H. von: Német támadás 1941-ben egy hegyi erődítmény ellen Görögországban. — SS, 1969. 3. sz. 39—63. p.

Muraise, Eric: A líbiai hadjárat, 1940—1943. — RMG, 1969. 4. sz. 451—470., 5. sz. 689—714. p.

Lunn-Rockliffe, W. P.: A tuniszi hadjárat, 1942—1943. — AQ, 1969. 98. köt. 1. sz. 109—118., 2. sz. 228—235. p. 1 térk.

Zaharov, M. V.—*Eronin,* N. V.: Történelmi csata a Balkán lábainál 1944-ben. — NNI, 1969. 6. sz. 17—27. p.

Rossiwall, Theodor: Olaszország és a Balkán 1944-ben. — Tr, 1969. 1. sz. 33—35. p.

Sixsmith, E. K. G.: Róma, Anvil és a ljubjanai szoros, 1943—1944. — AQ, 1969. 99. köt. 1. sz. 52—59. p. 1 térk.

Buzzi, Arrigo: A Monte Lungo-i harcok, 1943. december 8—16. — RM, 1969. 12. sz. 1509—1522. p.

Boulle, Georges: A 3. gyaloghadosztály támadása a Belvedere ellen 1944 januárjában. — RHA, 1969. 1. sz. 74—89. p.

Smith, E. D.: Miért bombázták a Monte Cassino-i apátságot? — AQ, 1969. 98. köt. 2. sz. 220—224. p.

Harc Monte Cassinóért. — S, 1969. 9. sz. 12. p.

Böhmler, Rudolf: A második támadás Monte Cassino ellen. 1944. március 15. — Tr, 1969. 1. sz. 50—54. p.

Le Goyet: A franciák részvétele az olaszországi hadjáratban a második világháborúban. — RHA, 1969. 1. sz. 90—121. p.

Összeállították:

Molnár Éva
Viniczai István
Windisch Aladárné

TARTALOM

TANULMÁNYOK

KEREKES ZOLTÁN — Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói I. rész — — — — — — — — — — 611

GONDA IMRE — A korlátlan tengeralattjáró háború és az Osztrák—Magyar Monarchia. II. rész — — — — 649

KÖZLEMÉNYEK

HUNYADI KÁROLY — Törekvések az önálló magyar katonai főiskola megteremtésére — Petzelt József katonapedagógiai elvei — — — — — — — — — — — 677

MICZEK GYÖRGY — Az Osztrák—Magyar Monarchia katonai térképészete — — — — — — — — — — 685

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

JÓZSA ANTAL—VAJDA ALAJOS — Dokumentumok az Osztrák—Magyar Monarchia első világháborús hadifogoly politikájának kialakulásáról (1914—1916) — — — — — — 713

SZEMLE

TÓTH SÁNDOR — *T. F. Voroncov:* Ot volzsszkih sztepej do avsztrijszkih Alp — — — — — — — — — — 762

T. S. — *Alexander Werth:* Oroszország nagy háborúja 1941—1945 — — — — — — — — — — 764

SZTANA BÉLA — Katonaszociológia — — — — — — — — — — 767

FARKAS MÁRTON — *Walter Wagner:* Geschichte des k. k. Kriegsministeriums 1866—1888. II. Band — — — — 770

SZABÓ SÁNDOR — Haditechnikai kislexikon — — — — — — 773

XXX — Külföldi hadtörténelmi folyóiratok szemléje — 775

HÍREINK

MOLNÁR PÁL — Az elmúlt negyedév eseményeiből — — — — 782

BIBLIOGRÁFIA

MOLNÁR ÉVA
VINICZAI ISTVÁN
WINDISCH ALADÁRNÉ — Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertóriuma 1969. I. rész — — — — — — — — — — 783

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ЗОЛТАН КЕРЕКЕШ — Боевые знамена революции и освободительной борьбы 1848—49 гг. Часть I — — — — — — 611

ИМРЕ ГОНДА — Неограниченная подводная война и Австро—Венгерская Монархия. Часть II — — — — — — 649

СООБЩЕНИЯ

КАРОЙ ХУНЬАДИ — Стремления к созданию самостоятельной венгерской военной высшей школы — Военно-педагогические принципы Йожефа Петцельта — — — — 677

ДЬЁРДЬ МИЦЕК — Военная картография Австро—Венгерской Монархии — — — — — — — — — — — — 685

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ

АНТАЛ ЙОЖА — АЛАЙОШ ВАЙДА — Документы о формировании политики Австро—Венгерской Монархии, проводимой по отношению к военно-пленным первой мировой войны (1914—1916) — — — — — — — — — — 713

ОБЗОР

ШАНДОР ТОТ — *Т. Ф. Воронцов:* От волжских степей до австрийских Альп. — — — — — — — — — — 762

Ш. Т. — *Александер Верт:* Россия в войне 1941—1945 — 764

БЕЛА СТАНА — Военная социология — — — — — — — — 767

МАРТОН ФАРКАШ — *Walter Wagner:* Geschichte des k. k. Kriegsministeriums 1866—1888. Т. II. — — — — — — 770

ШАНДОР САБО — Малый военно-технический лексикон — — — 773

* * * — Обзор иностранных военно-исторических журналов 775

НОВОСТИ

ПАЛ МОЛЬНАР — Из событий истекшей четверти года — — — 782

БИБЛИОГРАФИЯ

ЕВА МОЛЬНАР, ИШТВАН ВИНИЦАИ, ЭЛЕОНОРА ВИНДИШ — Библиографический указатель зарубежных военно-исторических журналов. 1969. Часть I — — 783

INHALT

STUDIEN

ZOLTÁN KEREKES — Die Kriegsfahnen der Revolution und des Freiheitskampfes von 1848—49. I. Teil — — — — 611

IMRE GONDA — Der verschärfte U-Bootkrieg und die Österreichisch—Ungarische Monarchie. II. Teil — — 649

MITTEILUNGEN

KÁROLY HUNYADI — Bestrebungen zur Schaffung einer selbständigen ungarischen Militärakademie — Die militärpädagogischen Prinzipien József Petzelts — — 677

GYÖRGY MICZEK — Das militärische Kartographieren der Österreichisch—Ungarischen Monarchie — — — — 685

KRIEGSGESCHICHTLICHE URKUNDENSAMMLUNG

ANTAL JÓZSA—ALAJOS VAJDA — Dokumente über die Herausbildung der Kriegsgefangenenpolitik der Österreichisch—Ungarischen Monarchie im ersten Weltkrieg (1914—1916) — — — — — — — — — — — 713

RUNDSCHAU

SÁNDOR TÓTH — *T. F. Woronzow:* Ot wolschkich stepej do awstrijskich Alp — — — — — — — — — 762

S. T. — *Alexander Werth:* Rußlands großer Krieg 1941—1945. — — — — — — — — — — — 764

BÉLA SZTANA — Militärsoziologie — — — — — — — — 767

MÁRTON FARKAS — *Walter Wagner:* Geschichte des k. k. Kriegsministeriums 1866—1888. II. Band. — — — — 770

SÁNDOR SZABÓ — Kleines Lexikon der Kriegstechnik — — — 773

XXX — Aus den kriegsgeschlichtlichen Zeitschriften des Auslandes — — — — — — — — — 775

NACHRICHTEN

PÁL MOLNÁR — Aus den Ereignissen des vergangenen Vierteljahres — — — — — — — — — — 782

BIBLIOGRAPHIE

ÉVA MOLNÁR, ISTVÁN VINICZAI, ELEONÓRA WINDISCH — Kriegsgeschichtliches Repertorium ausländischer Zeitschriften 1969. I. Teil — — — — — — 783

Ára: 8,— Ft

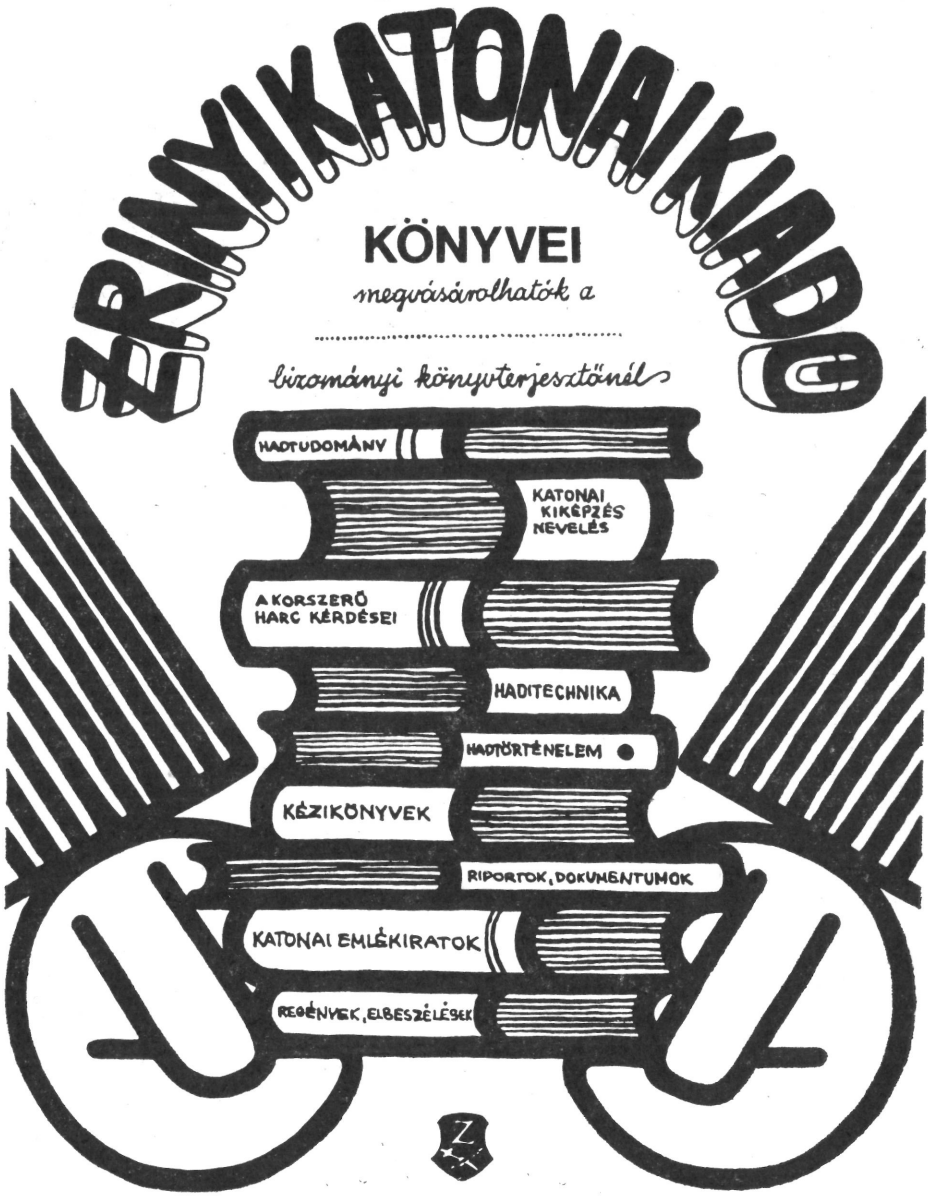
ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
KÖNYVEI
megvásárolhatók a
bizományi könyvterjesztőnél
HADTUDOMÁNY
KATONAI KIKÉPZÉS NEVELÉS
A KORSZERŰ HARC KÉRDÉSEI
HADITECHNIKA
HADTÖRTÉNELEM
KÉZIKÖNYVEK
RIPORTOK, DOKUMENTUMOK
KATONAI EMLÉKIRATOK
REGÉNYEK, ELBESZÉLÉSEK